

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

1 (39) • 2020

ЗМІСТ

Демографічні процеси

- ШЕВЧУК П.Є. Динаміка та структура народжуваності в найбільших містах України на початку ХХІ ст. 3
- ДУМАНСЬКА В.П. Демографічні тренди в мегаполісах: приклад столиць країн Європи. 20
- МАЛИНОВСЬКА О.А. Методи оцінювання чисельності мігрантів з неурегульованим статусом і можливості їх застосування в Україні. 33

Проблеми людського розвитку

- HNATYUK T.O. Living Conditions of the Internally Displaced Persons in Ukraine ... 47
- СІРИЙ Є.В. Сучасне становище молодіжного підприємництва: статистичний та соціологічний вимір. 63
- ZWANE T. The Causal Effect of Education on Earnings in Urban and Rural South Africa: a Further Update. 79
- ILORAN R., NGWAKWE C.C. Analysis of the Failure of Hunger and Poverty Eradication in Sub-Saharan Africa and Suggested Solutions. 95
- ГАВРИЛЮК О.К. Толерантність і ксенофобія в міжетнічних взаємовідносинах київських студентів. 111

Книжковий огляд. 128

- ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ. 137
- GUIDELINES FOR AUTHORS. 140

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

1 (39) ▶ 2020

CONTENTS

Demographic Processes

- SHEVCHUK P. Dynamics and Structure of Fertility in the Largest Cities in Ukraine at the Beginning of the XXI Century 3
- DUMANSKA V. Demographic Trends in Megapolis: a Case of European Countries ... 20
- MALYNOVSKA O. Methods of Estimating the Number of Iregular Migrants and the Possibility of Applying Them in Ukraine 33

Human Development Problems

- HNATYUK T. Living Conditions of the Internally Displaced Persons in Ukraine 47
- SIRYY E. Current State of Youth Entrepreneurship: Statistical and Sociological Dimensions 63
- ZWANE T. The Causal Effect of Education on Earnings in Urban and Rural South Africa: a Further Update 79
- ILORAH R., NGWAKWE C.C. Analysis of the Failure of Hunger and Poverty Eradication in Sub-Saharan Africa and Suggested Solutions 95
- HAVRYLIUK O. Tolerance and Xenophobia in Interethnic Relations of Kyiv Students 111

- Book review** 128

- GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.) 137
- GUIDELINES FOR AUTHORS 140

Cite: Shevchuk, P. (2020). Dynamics and structure of fertility in the largest cities in Ukraine at the beginning of the XXI century. *Demography and Social Economy*. 1 (39): 3-19. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.003>

УДК 314.3(477)

JEL Classification: J13

П.Є. ШЕВЧУК, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ORCID 0000-0003-1158-4438

ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА НАРОДЖУВАНОСТІ В НАЙБІЛЬШИХ МІСТАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Найбільші міста мають значний соціально-економічний і культурний вплив, який поширюється не лише на навколишній регіон, а й виходить за його межі. Можна очікувати, що модель репродуктивної поведінки їхніх мешканців буде поширюватися і в інших населених пунктах. Тому вивчення детальних показників народжуваності та дослідження особливостей трансформації моделі народжуваності у таких містах є актуальним. До того ж, із часу попередньої публікації на цю тему відбулися певні зміни, які вимагають пояснення. Мета статті — з'ясувати сучасні особливості динаміки та структурних характеристик народжуваності в шести містах України: Дніпрі, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Харкові та порівняти їх з аналогічними показниками решти населення відповідних регіонів. Наукова новизна роботи полягає в тому, що уперше здійснено порівняння народжуваності у великих містах із показниками народжуваності решти населення, зокрема міського, відповідних адміністративних одиниць. Використано методи статистики населення, а саме: розрахунок і аналіз демографічних показників, графічний і табличний методи. Приділено окрему увагу зростанню народжуваності в Києві в останні роки, як через відмінну від інших регіонів тенденцію, так і доступність детальніших даних, зокрема за черговістю народження дитини. Після 2014 р. у найбільших містах України, за винятком Києва, розпочалося нове зниження народжуваності. Протилежна динаміка в Києві зумовлена як заниженою поточною оцінкою чисельності населення, так і поширенням із 2016 р. практики реєстрації дітонародження в медичних закладах. В обох випадках це означає реєстрацію народжень у Києві жінками, які не зареєстровані як мешканки міста. Відповідно їй навпаки: регіони, звідки прибули ці жінки, мають завищену оцінку чисельності населення й, отже, занижену народжуваність. Виокремити народження жінками за регіоном прибуття не є можливим. Із урахуванням оцінки фактичної чисельності населення Києва показник сумарної народжуваності у 2018 р. повинен становити близько 1,2—1,3, а не 1,53 ди-

тини на жінку. Такий результат наближає до відповідних показників інших метрополісів України: від 0,95 у Харкові до 1,24 в Одесі в 2018 р. В усіх метрополісах, як і в Україні в цілому, триває тенденція зростання середнього віку матері при народженні, відповідно трансформується розподіл народжуваності за віком матері. Дослідження структури народжуваності за віком матері показало, що повіковий профіль народжуваності у найбільших містах України із лагом у близько півтора десятиліття повторюється в решті міських поселень. Це підтверджує гіпотезу про розповсюдження моделі репродуктивної поведінки мешканців метрополісів на решту населення України. Показано, що зростання народжуваності в Києві відбувається за рахунок перших народжень на тлі зростання середнього віку матері при народженні першої дитини. При цьому частка народжень дітей більш високих порядків народження в Києві не зростає. Здійснено порівняння з народжуваністю в найбільших містах деяких країн. Показано, що за умов уже досягнутої низької народжуваності її рівень у метрополісі може бути як нижчим, так і вищим від народжуваності у регіоні, хоча в більшості випадків можна бачити нижчу або близьку народжуваність. Натомість у країнах, які ще зберігають традиції багатодітності, мешканці метрополісів мають нижчу народжуваність.

Ключові слова: велике місто, міська народжуваність, середній вік матері при народженні дитини.

Постановка проблеми. Великі міста вирізняються розширеними можливостями вибору галузей прикладання праці, продовження освіти, розвиненою сферою послуг і різноманітністю видів відпочинку. Це сприяє міграційній привабливості, що дає змогу збільшувати людність навіть за умов наднизької народжуваності. Тому вікова структура населення цих міст є доволі специфічною, з підвищеною часткою осіб працездатного віку. В середньому вищий рівень освіти і прагнення людей до самореалізації та відпочинку на тлі браку власного житла та недостатньої кількості місць у дошкільних закладах (та незручний для батьків графік їх роботи) зумовлюють відкладання народження дітей, відмову від народження дітей наступних черговостей або й повну відмову від народження дитини. Зрештою, сукупна дія всіх чинників зумовлює порівняно низьку народжуваність у великих містах.

З іншого боку, внаслідок нижчих темпів скорочення (а подекуди зростання) чисельності та сприятливої вікової структури населення великих міст їхня питома вага у населенні країни та відповідних адміністративних одиниць зростає. Враховуючи соціально-економічний і культурний вплив великих міст на навколишні регіони, можна очікувати, що модель репродуктивної поведінки їхніх мешканців буде поширюватись на інші населені пункти. Таких міст, вплив яких відчутний за межами їхніх регіонів, в Україні є шість: Дніпро, Донецьк, Київ, Одеса, Харків і Львів.

Актуальність дослідження. Найбільші міста мають значні демографічні відмінності порівняно з іншими містами чи сільськими поселеннями. Якщо репродуктивна модель мешканців великих міст буде запозичена мешканцями інших поселень, може виявитися, що теперішня народжу-

ваність у великому місті — це, до певної міри, майбутня модель народжуваності всієї країни. Держстат України, хоча й реєструє досить докладні дані про народжуваність у містах, на регулярній основі обчислює лише загальні коефіцієнти народжуваності. Тому вивчення детальних показників народжуваності та дослідження особливостей трансформації моделі народжуваності в найбільших містах є актуальним. До того ж, в Україні поступово виокремився цікавий виняток, який потребує спеціальної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно в Україні народжуваність вища в сільській місцевості і нижча в міських поселеннях [1—3]. Це явище відмічається і в багатьох країнах, зокрема в Австрії [4], Білорусі [5], Канаді [6], Китаї [7], Фінляндії [8], Німеччині [9], Молдові [10], Польщі [11], Росії [12]. На жаль, у більшості досліджень належної уваги народжуваності у великих містах не приділено. Можна відмітити, зокрема, що Прага щоразу потрапляє до переліку районів Чехії із найнижчим показником сумарної народжуваності [13], а у Данії, Норвегії та Швеції народжуваність у передмісті вища, ніж у міських центрах [14]. 2010 року було опубліковано ґрунтовне дослідження, присвячене народжуваності у п'яти найбільших містах України [15]. У цій роботі висвітлено всі аспекти народжуваності, для яких є доступні статистичні дані. З того часу відбулися певні зміни у динаміці показників народжуваності, які вимагають спеціальної уваги і пояснення.

Мета дослідження: проаналізувати сучасну динаміку та структурні особливості народжуваності в найбільших містах України та порівняти з відповідними показниками решти населення відповідних регіонів.

Матеріали і методи дослідження. У цьому дослідженні використано дані Державної служби статистики України про чисельність: постійного населення за статтю та віком; народжених за віком матері та шлюбним станом; народжених за віком матері та черговістю народження (у Києві) за період після останнього перепису населення (2002—2018 рр.). Винятком є м. Донецьк, щодо якого статистичні дані за 2015—2018 рр. є неповними, тому не розглядалися. Розподіл народжених за віком матері у деяких містах (за винятком Києва) доступний лише в розрізі 5-річних вікових інтервалів. Звісно, під час розрахунку показників народжуваності, зокрема середнього віку матері при народженні дитини, це спричинює певну похибку. Проте, вибір способу інтерполяції чисел народжених в однорічні вікові інтервали, з'ясування його точності, узгодження результату з даними стосовно відповідної області (щоб на якусь вікову групу матерів не припало народжень більше, ніж загалом на міське населення області) є окремою проблемою, яка виходить за межі цього дослідження. До того ж, в умовах тривалої відсутності перепису населення подрібнення інтервалів не обов'язково призведе до зростання точності підсумкових показників. Народжені, вік матері яких невідомий, були розподілені пропорційно до віко-

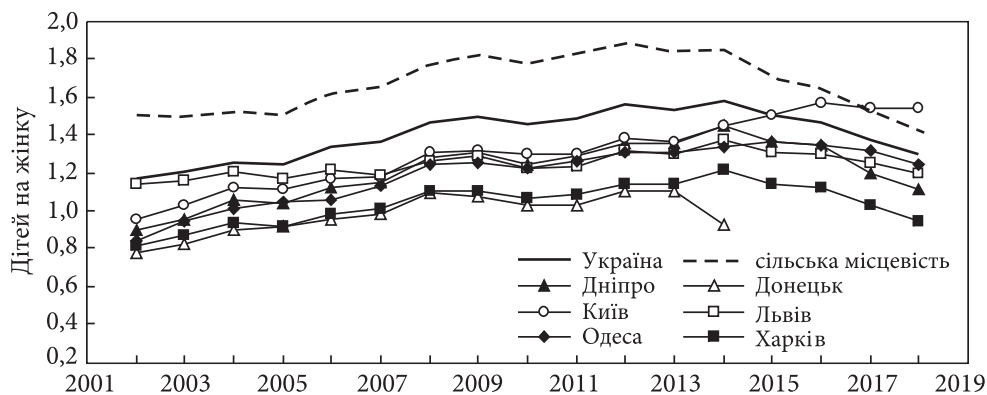

Рис. 1. Показник сумарної народжуваності в деяких містах України в 2002—2018 рр.
Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

вої структури породіль відповідного шлюбного стану. Як певний стандарт для порівняння використано показники народжуваності міського та сільського населення України. Через брак, низьку якість і/або неповноту даних щодо АР Крим, Донецької і Луганської областей та м. Севастополь у 2014—2018 рр. у цій роботі вони визначені без урахування цих регіонів, а для зіставності в часі — за весь післяпереписний період. У процесі дослідження використані методи статистики населення, а саме — розрахунок і аналіз демографічних показників, графічний і табличний методи.

Наукова новизна дослідження. Уперше здійснено порівняння народжуваності у великих містах із рештою території відповідних адміністративних одиниць. З часу публікації попереднього дослідження з цієї проблематики [15] виникли нові явища, які потребують наукового розгляду. У цьому дослідженні ретельно проаналізовано зростання народжуваності в Києві (як через іншу тенденцію, так і завдяки доступності детальніших даних, зокрема за черговістю народження дитини).

Виклад основного матеріалу. Уже кілька років поспіль зростання народжуваності в Києві привертало певну увагу. Зрештою, в 2018 р. показник сумарної народжуваності (*TFR*) в столиці вийшов на п'яте (з урахуванням АР Крим) місце серед регіонів України. Досягнутий рівень не лише робить Київ одним із лідерів за народжуваністю, а й є вищим за рівень народжуваності в сільській місцевості України. Хоча це суперечить результатам досліджень в інших країнах, згаданих вище, далі в цій роботі буде показано, що таке явище не унікальне.

Лише побіжного погляду на динаміку *TFR* (рис. 1) досить, щоб зрозуміти, що в Києві відбувається «щось не так». До 2013 р. динаміка *TFR* у містах виглядає цілком когерентно. Різке зниження народжуваності в Донецьку в 2014 р. (службовці Головного управління статистики у Донецькій області самовіддано працювали до самого кінця року, отже, повноту реєстрації де-

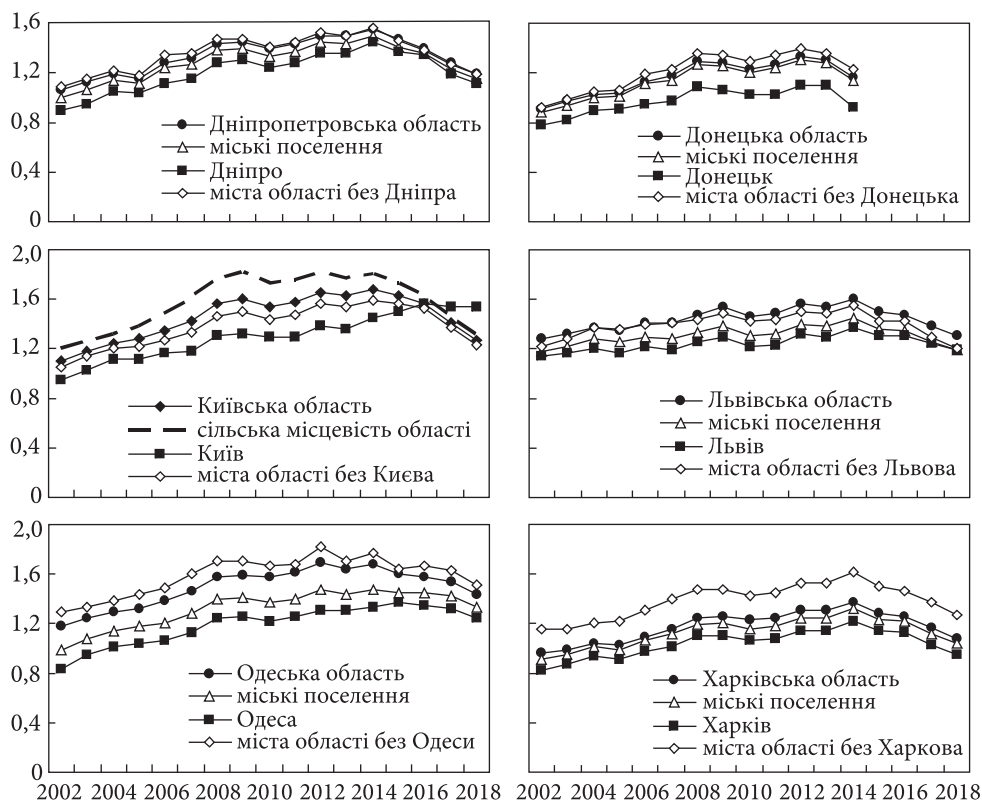

Рис. 2. Показник сумарної народжуваності в деяких містах і міських поселеннях України без урахування обласних центрів в 2002—2018 рр. (кількість дітей на жінку в середньому)

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

мографічних подій можна вважати задовільною) і зумовлено частковим вибуттям репродуктивного контингенту з міста. Відповідно, деяке зростання народжуваності в інших містах зумовлене реєстрацією народжень прибулими з районів ведення воєнних дій. Згодом у 2015—2018 р. зниження народжуваності в найбільших містах України цілком відповідало динаміці народжуваності в більшості регіонів країни (рис. 1), за винятком столиці. Тут доцільно нагадати, що з усіх досліджуваних у цій роботі міст Київ навіть у 2002 р. (близькому до перепису населення, що означає більшу достовірність даних) поступався рівнем народжуваності лише Львову.

Відповідно, постає питання про те, якою є народжуваність в інших великих містах України, щодо яких детальні показники регулярно не обчислюють. Розрахунки свідчать, що майже у всіх великих містах народжуваність нижча за рівень області (рис. 2) та міського населення області без обласного центру.

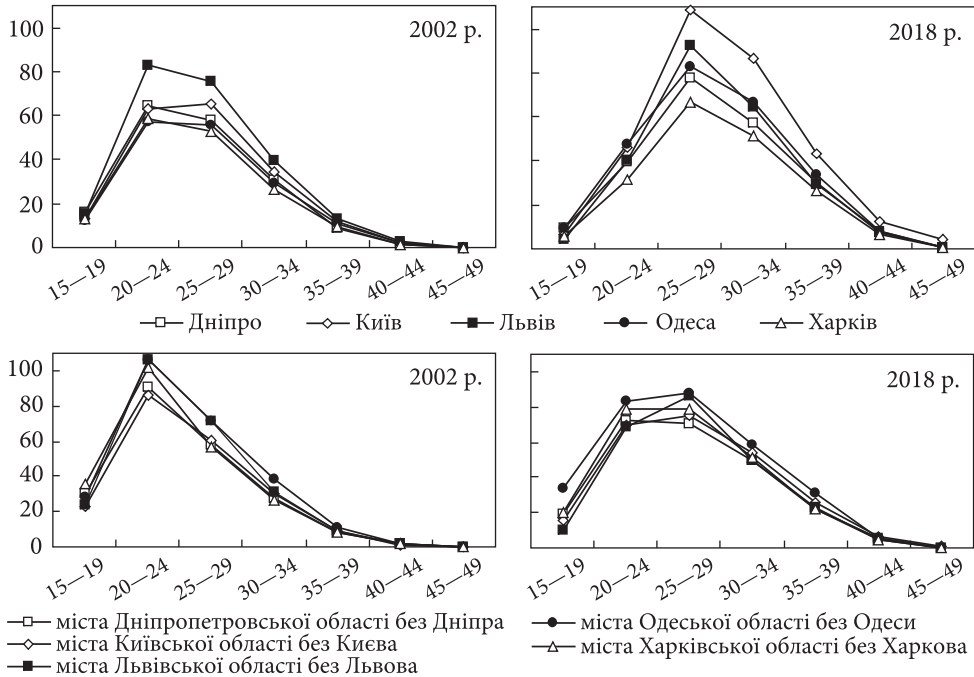

Рис. 3. Коефіцієнти народжуваності за віком матері в деяких містах України і міських поселеннях без урахування обласних центрів у 2002 та 2018, (на 1000 жінок відповідного віку)

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

Динаміка народжуваності узгоджується з обласними показниками. Винятком є Київ (про що вже йшлося) та Львів, де рівень народжуваності 2018 року практично досяг відповідних показників міського населення Львівської області. Якщо не враховувати Київ, то *TFR* в 2018 р. у найбільших містах України коливався від 0,95 у Харкові до 1,24 в Одесі. В Києві цей показник у 2018 р. досяг 1,53 дитини на жінку. Цікаво, що в Дніпрі до 2013—2014 рр. *TFR* зростав навіть швидше, ніж у Києві, але в подальші роки швидко впав до 1,11 в 2018 р. (рис. 1). Причиною того, що на рис. 2 дані стосовно Київської області наведені без столиці, є бажання продемонструвати, що показники Києва не лише значно відрізняються від відповідних значень в Україні (рис. 1), а й області.

Як і в інших країнах Європи, в Україні відбувається трансформація повікової моделі народжуваності. Хоча в більшості країн Європи жінки почали відкладати дітонародження на старший вік ще в 1970-х, в Україні цей процес розпочався лише в середині 1990-х, тобто трансформація повікової моделі народжуваності в Україні відбувається подібно до європейського тренду, але приблизно на два десятиріччя пізніше [16]. Зокрема, це проявляється у зниженні народжуваності серед жінок молодших вікових груп

репродуктивного періоду (до 25 років) і зростанні народжуваності серед жінок старшого віку (після 30 років). Відповідно зростає внесок жінок старших вікових груп у сумарну народжуваність. 2008 року в усіх досліджуваних містах коефіцієнти народжуваності жінок 20—24 років були вищі, ніж у жінок 30—34 років [15, с. 171], а в 2018 р. картина була протилежною: в усіх містах коефіцієнти народжуваності жінок 20—24 років були нижчими, ніж у жінок 30—34 років. Внесок жінок 25—29 років у сумарну народжуваність майже не змінився.

Перенесення жінками народжень на старший вік призводить до відповідного зміщення кривої повікових коефіцієнтів народжуваності (ASFR). На рис. 3 проілюстровано перенесення максимуму народжуваності у великих містах із вікової групи жінок 20—24 роки в 2002 р. на вік 25—29 років у 2018 р. Також можна бачити, що у решті міст (міське населення області без обласного центру) відбувається цілком аналогічний процес із запізненням у близько півтора десятиліття. Дані стосовно Донецька не наведені через їхню неповноту в 2018 р.

Зміщення народжуваності у старші вікові групи спричиняє зростання середнього віку матері при народженні (МАС). МАС в усіх досліджуваних містах на початку ХХІ ст. був вищим, ніж загалом у міських поселеннях України. Найвищим упродовж усього розглянутого періоду цей показник був у Києві (рис. 4). Він зріс із 26,9 в 2002 р. до 30,3 року в 2018 р. У інших містах як рівень, так і приріст МАС були дещо скромнішими. Так, у Харкові він зріс із 26,4 в 2002 р. до 29,7 року в 2018 р. Найповільніше цей показник зростав в Одесі: з 26,8 в 2002 р. до 29,4 року в 2018 р. Загалом у міських поселеннях України МАС в 2018 р. склав 28,5, а у 2002 р. він становив 25,8 року (рис. 4).

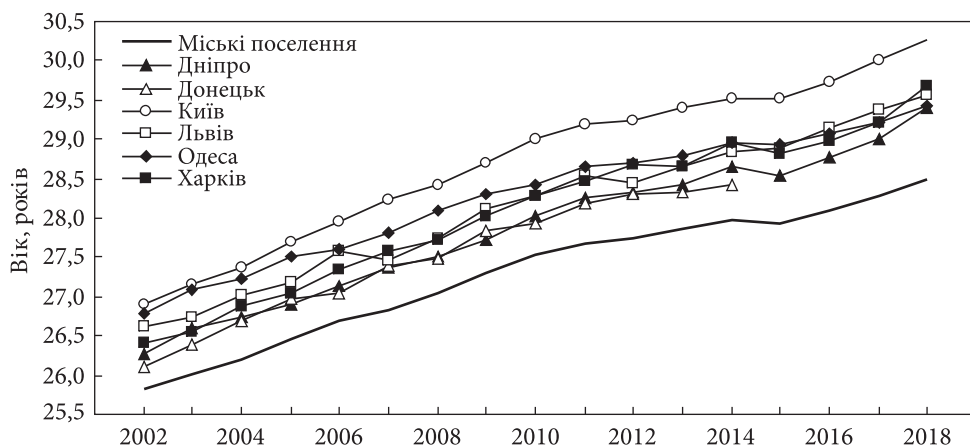

Рис. 4. Середній вік матері при народженні дитини в міських поселеннях України й деяких містах, 2002—2018 рр.

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

Треба зауважити, що як на MAS , так і на $ASFR$ позначається багато факторів. З одного боку, це власне відкладання (або прискорення, але зараз в Україні спостерігається саме відкладання) жінками народження дитини на старший вік (*timing effect*). З іншого — рівень народжуваності (кількість дітей на жінку), адже вища народжуваність зазвичай зумовлена більшою часткою народжень дітей вищих черговостей народження. Оскільки, очевидно, кожному наступному дитину жінка народжує пізніше за першу, то реальне зростання народжуваності (збільшення частки дітей високої черговості) призводить до зміщення кривої $ASFR$ у старші вікові групи (за інших рівних умов) і відповідного зростання MAS . При цьому лише на основі MAS не можна сказати, підвищується він через зростання народжуваності, чи внаслідок відкладання народжень. Детальніше про взаємозв'язок MAS і $ASFR$ та етапи (фази) розвитку народжуваності в Україні та країнах Європи йдеться у статті С.Ю. Аксьонової [16]. Для з'ясування «справжнього» відкладання дітонародження розраховують MAS за черговістю народження дітей. На жаль, дані Держстату не дають змоги обчислити такі показники для розглянутих у цьому дослідженні міст України, за винятком Києва. Тому ця частина аналізу вимушено ґрунтуватиметься лише на порівнянні показників Києва та Київської області.

Цікаво, що саме в останні роки, коли народжуваність у Києві стала явно відрізнятися від народжуваності у регіоні (рис. 2), в столиці перестала знижуватися частка перших народжень. Натомість у міських поселеннях Київської області питома вага народжень перших дітей продовжила зниження. Зростання середнього віку матері при народженні першої дитини в Києві триває і навіть прискорилося (рис. 5). При цьому в області середній вік матері при народженні другої дитини вже шість років поспіль залишається близько 30 років, а в Києві він і далі зростає та майже досяг 32,2 року в 2018 (рис. 5).

Показники сумарної народжуваності, обчислені для перших черговостей народжень, свідчать, що зростання народжуваності в Києві в останні роки зумовлене саме першими народженнями (рис. 6). Це не може призвести до стабільного збільшення народжуваності, оскільки вища народжуваність пов'язується з більшою кількістю дітей у жінки. Зростання середнього віку матері при народженні першої дитини (рис. 5) має уповільнювати підвищення (або й знижувати) сумарної народжуваності внаслідок таймінгового ефекту. Проте в Києві цього не відбувається (рис. 6). Найпростішим поясненням є похибка в оцінці (заниження) поточної чисельності населення Києва. Заниження знаменника призводить до завищення коефіцієнтів народжуваності. Цікаво відмітити: якщо орієнтуватися на оцінку, зроблену Кабінетом Міністрів України, згідно з якою чисельність жінок у Києві становить 1991,6 тис. осіб [17], то TFR відповідно зменшиться до близько 1,2, що узгоджується з аналогічними показниками в інших великих містах

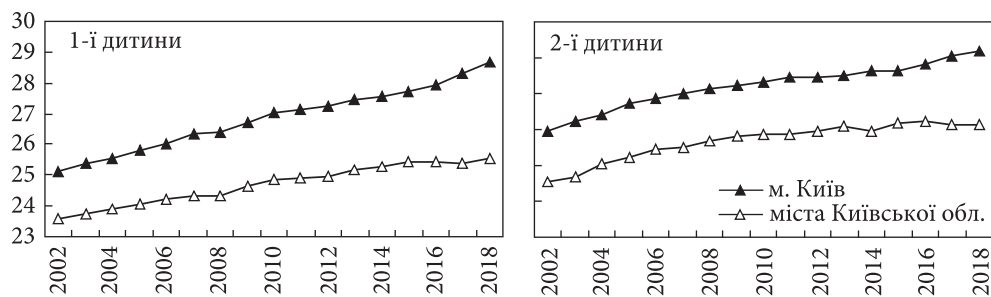

Рис. 5. Середній вік матері при народженні першої та другої дитини в Києві та містах Київської області без Києва, 2002—2018 рр.

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

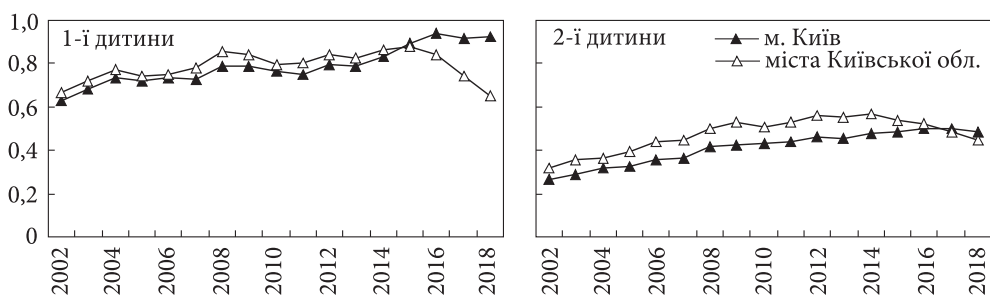

Рис. 6. Показник сумарної народжуваності для першої та другої дитини в Києві та містах Київської області без Києва, 2002—2018 рр.

Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

(рис. 1). За неопублікованою оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, середньорічна чисельність жінок у Києві в 2018 р. становила 1805 тис. осіб. В такому разі *TFR* ледве сягає 1,3.

Якусь частку в зростанні народжуваності в Києві могло внести запровадження в 2016 р. Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру [18]. Розташування в Києві медичних центрів для породіль із ускладненнями зумовлює фактичні народження тут дітей жінками з інших регіонів. Раніше народження дитини могли зареєструвати як у київському органі державної реєстрації актів цивільного стану, так і за місцем проживання матері або батька після виписки жінки. З 2016 р. до цього додалася можливість реєстрації народження безпосередньо в медичному закладі. Очевидно, що значна частина людей цим користується. На жаль, змоги з'ясувати, скільки саме народжень здійснено жінками, не зареєстрованими в Києві, немає. Таким чином, зростання середнього віку матері при народженні першої дитини в Києві (рис. 5) може бути непрямим результатом ускладнених пологів у жінок порівняно старшого віку.

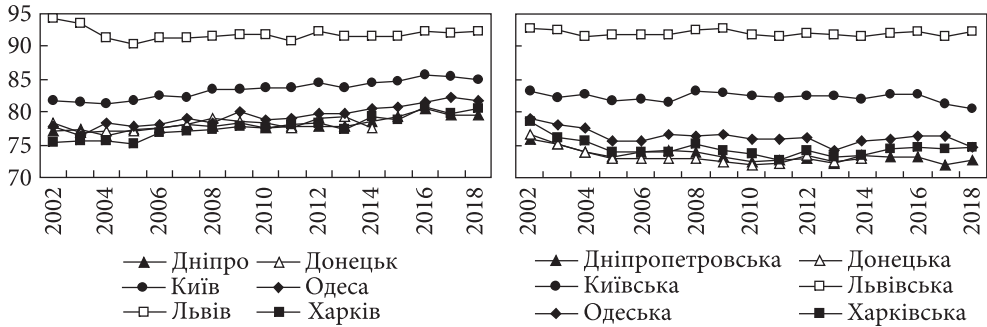

Рис. 7. Частка народжених у зареєстрованому шлюбі в містах і міських поселеннях деяких областей України без урахування обласних центрів, 2002—2018 рр., %
Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

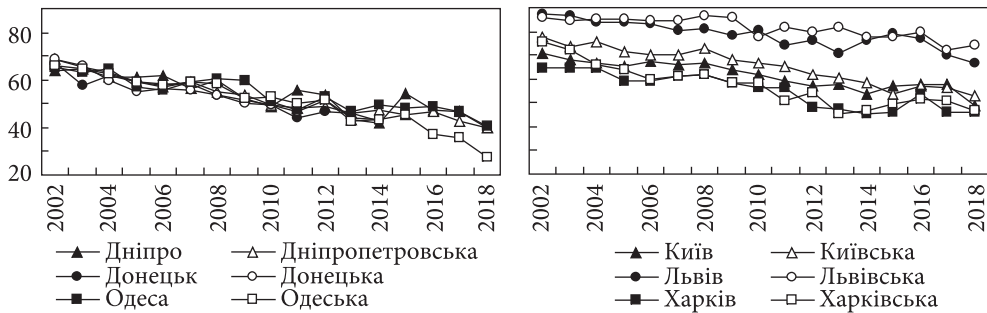

Рис. 8. Частка народжених у зареєстрованому шлюбі в містах і міських поселеннях деяких областей України без урахування обласних центрів у жінок до 20 років, 2002—2018 рр., %
Джерело: розрахунки автора за даними Держстату України.

Доцільно згадати, що Київ живе не сам по собі. Якщо в Києві коефіцієнти народжуваності спотворені (тобто завищені), вони є спотвореними (тобто заниженими) в інших регіонах.

На початку ХХІ ст. відбулися цікаві зміни в структурі народжуваності за шлюбним станом. Так, у найбільших містах України частка народжень у зареєстрованому шлюбі мала тенденцію до зростання, тоді як у решті міських поселень відповідних областей відбулося її незначне скорочення (рис. 7). Винятком є Львів і Львівська область, де цей показник майже не змінився, залишаючись постійно вище 90 %. Варто сказати, що сільські жінки, які й на початку ХХІ ст. мали порівняно меншу частку народжень у зареєстрованому шлюбі, продовжили її зменшення. Таким чином, у більшості великих міст частка народжень у зареєстрованому шлюбі має цілком іншу тенденцію, ніж у решті відповідних регіонів, і дивергенція зростає (за винятком Львова, про що вже згадано). Так, різниця у частці народжень у

шлюбі в 2018 зростає до 4,5 в. п. у Києві порівняно з міським населенням області і до 7,0 та 7,2 в. п. у Дніпрі й Одесі порівняно з рештою міського населення їхніх регіонів відповідно.

Логічно припустити, що відмічена вище дивергенція за шлюбним станом породіль не може тривати нескінченно. Якщо звернути увагу на частку народжених за шлюбним станом матері за віком, то можна бачити більшу однотайність у жінок до 20 років. Так, за розглянутий період питома вага народжень у зареєстрованому шлюбі серед жінок цієї вікової групи знизилася (рис. 8). При цьому наймолодші матері Одеської області (без Одеси) народжують у шлюбі менше третини дітей. Найвищий рівень шлюбної народжуваності у жінок молодше від 20 років, як і найнижчі темпи її скорочення, й тут відмічається у Львові та решті міст Львівській області.

Таблиця 1. Показник сумарної народжуваності (TFR) в деяких країнах і мегаполісах

Країна, місто, регіон	Рік	TFR	Країна, місто, регіон	Рік	TFR
Південна Корея [19]	2018	0,977	Московська область	2018	1,53
Сеул	2018	0,761	Санкт-Петербург	2018	1,47
Кьонгі-до	2018	1,002	Ленінградська область	2018	1,12
Італія [20]	2018	1,29	Туреччина [24]	2018	1,99
Рим	2018	1,22	Анкара	2018	1,65
Лаціо	2018	1,22	Йозгат	2018	1,78
Неаполь	2018	1,36	Стамбул	2018	1,72
Кампанія	2018	1,31	Бангладеш [25]	2018	2,050
Японія [21]	2017	1,43	Дака	2018	1,683
Токіо	2017	1,21	В'єтнам [26]	2016	2,09
Осака	2017	1,35	Хошимін	2016	1,24
Польща [11]	2018	1,435	Ба Ріа — Вунг Тау	2016	1,52
Варшава	2018	1,528	Індонезія [27]	2012	2,6
Мазовецьке воєв.	2018	1,564	Джакарта	2012	2,3
Краків	2018	1,486	Йокьякарта	2012	2,1
Малопольське воєв.	2018	1,499	Західна Ява	2012	2,5
Білорусь [22]	2018	1,448	Нігерія [28]	2016	5,8
Мінськ	2018	0,975	Абуджа	2016	4,6
Мінська область	2018	1,830	Північно-Центральний регіон	2016	5,3
Росія [23]	2018	1,58	Лагос	2016	4,0
Москва	2018	1,41	Південно-Західний регіон	2016	4,4

Примітки: курсивом відмічено, що показники регіону охоплюють дані міста, вказаного в попередній комірці; в дужках зазначено номер джерела інформації.

Джерело: [11, 19—28].

Порівнюючи народжуваність у великих містах світу з їхніми регіонами (у тих випадках, коли вдалося знайти такі дані) або відповідними показниками країни, можна побачити різні варіанти. Народжуваність у мегаполісі може бути як нижче, так і вище за народжуваність довколишніх регіонів, навіть в одній країні. Так, у Росії в 2018 народжуваність у Москві була нижчою за народжуваність у Московській області, а народжуваність у Санкт-Петербурзі була помітно вищою за показник Ленінградської області (табл. 1). У Сеулі народжуваність надзвичайно низька навіть у порівнянні з низьким рівнем народжуваності в інших провінціях Південної Кореї. Схожа ситуація на іншому кінці материка. У Мінську народжуваність значно нижча за показники у Мінській області. Проте у сусідній з Білоруссю Польщі саме в найбільших містах народжуваність вища за середню в країні. Народжуваність у Римі й Неаполі практично не відрізняється від народжуваності в країні й відповідних регіонах. У найбільших містах Туреччини рівень народжуваності нижчий за середній у країні, але в деяких регіонах трапляються й нижчі показники. Так, *TFR* в Анкарі нижчий, ніж у Йозгаті, але вище, ніж у Ескішехірі (1,49). У Стамбулі народжуваність вища, ніж у Західній Мармарі (1,66), але нижча, ніж у Східній Мармарі (1,83). Мегаполіси Японії також характеризуються нижчою народжуваністю, ніж у країні. Провінція із найнижчою народжуваністю на Південному Сході В'єтнаму (Ба Ріа — Вунг Тай) все одно має вищий *TFR*, ніж у Хошиміні. На жаль, показники для Ханоя з 2008 включають також дані провінції Ха Тай. Тому з'ясувати співвідношення народжуваності у столиці В'єтнаму й сусідніх регіонів немає можливості. У найбільших містах Індонезії народжуваність дещо нижча, ніж показники по країні в цілому і в довколишніх регіонах: Західній Яві та Центральній Яві. У столиці Нігерії *TFR* істотно нижче, ніж у Північно-Центральному регіоні, а найбільше місто країни характеризується ще нижчим рівнем народжуваності (табл. 1).

Справді, народжуваність у великому місті є зазвичай нижчою, ніж у регіоні чи країні. У решті випадків можна бачити близькість показників, за винятком Санкт-Петербургу, в якому народжуваність вища за обласну майже на третину, а також Києва, в якому народжуваність вища за обласну на понад 20 %.

Висновки. З на викладених вище даних випливає, що народжуваність у великих містах мало відрізняється від народжуваності у довколишніх регіонах і може бути як вищою, так і нижчою для тих країн, які вже досягли рівня народжуваності 2 і менше дитини на жінку в середньому. Натомість у країнах, які ще зберігають традиції багатодітності, мешканці мегаполісів мають нижчу народжуваність.

В Україні найбільші міста мають зазвичай нижчу народжуваність, ніж у відповідному регіоні, за винятком Києва і Львова. У Львові показник сумарної народжуваності майже не відрізняється від показників міських по-

селень області. Зростання народжуваності в Києві, швидше за все, зумовлено накопиченням похибки знаменника (некоректною оцінкою поточної чисельності населення столиці). Проте, якщо в Києві чисельність населення занижена, то в решті регіонів вона завищена. Тому залишається сподіватися, що найближчий перепис населення дасть змогу прояснити це питання.

Виявлено факт, що повіковий профіль народжуваності у великих містах із лагом близько півтора десятиліття повторюється в решті міських поселень. Це можна використати для розроблення регіональних демографічних прогнозів. Також у майбутньому цікаво буде простежити, чи відбуватиметься конвергенція частки народжень у шлюбі між найбільшими містами та регіонами, особливо з огляду на зниження питомої ваги народжень у шлюбі, зокрема у наймолодших матерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми, дослідження, витоки, складові, напрями протидії / за ред. В.С. Стешенко; НАН України, Ін-т економіки. — Київ, 2001. — 560 с.
2. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — Київ: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
3. Рождаемость и родительство в социально-демографическом измерении / Под ред. И.А. Курило. — Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2018. — 115 с.
4. *Kulu H.* Fertility and spatial mobility in the life-course: evidence from Austria // *Environment and Planning*. — 2008. — Vol. 40. — P. 632—652. — <https://doi.org/10.1068/a3914>
5. *Shakhotska L.P.* Demographic Development of the Republic Belarus // *New Demographic Faces of Europe* / Eds. Kučera T., Kučerová O., Opara O., Schaich E. — Berlin: Springer, 2000. — P. 29—51. — https://doi.org/10.1007/978-3-642-59800-5_2
6. *Henripin J.* Trends and Factors of Fertility in Canada. — Ottawa: Statistics Canada, 1972. — 421 p.
7. *Cheng Ch., Maxim P.* Socioeconomic Determinants of China's Urban Fertility // *Population and Environment*. — 1992. — Vol. 14, No. 2. — P. 133—157.
8. *Kulu H.* Why Do Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? // *Regional Studies*. — 2011. — № 47 (6). — P. 895—912. — <https://doi.org/10.1080/00343404.2011.581276>
9. *Hank K.* Regional Fertility Differences in Western Germany: an Overview of the Literature and Recent Descriptive Findings // *International Journal of Population Geography*. — 2001. — 7 (4). — P. 243—257. — <https://doi.org/10.1002/ijpg.228>
10. *Bulgaru M., Bulgaru O., Sobotka T., Zeman K.* Past and Present Population Development in the Republic of Moldova // *New Demographic Faces of Europe* / Eds. Kučera T., Kučerová O., Opara O., Schaich E. — Berlin: Springer, 2000. — P. 221—246. — https://doi.org/10.1007/978-3-642-59800-5_11
11. *Rocznik Demograficzny 2019*. — Warszawa: GUS, 2019. — 518 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2019,3,13.html> (дата звернення: 09.01.2020).
12. Население России 2016: двадцать четвертый ежегодный демографический доклад / отв. ред. С. В. Захаров; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. — 448 с. — <https://doi.org/10.17323/978-5-7598-1772-7>
13. *Burcin B., Kučera T.* Changes in Fertility and Mortality in the Czech Republic: An Attempt of Regional Demographic Analysis // *New Demographic Faces of Europe* / Eds. Kučera T.,

- Kučerová O., Opara O., Schaich E. — Berlin: Springer, 2000. — P. 371—417. https://doi.org/10.1007/978-3-642-59800-5_18
14. Kuli H., Boyle P.J., Andersson G. High suburban fertility: Evidence from four Northern European countries // *Demographic Research*. — 2009. — Vol. 21, Art. 31. — P. 915—944. — <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.21.31>
 15. Накалюжна І.В. Народжуваність у великих містах України на початку XXI століття // *Демографія та соціальна економіка*. — 2010. — № 1 (13). — С. 167—176. — <https://doi.org/10.15407/dse.2010.01.167>
 16. Аксьонова С.Ю. Взаємозв'язки середнього віку матері при народженні дитини і рівня народжуваності // *Демографія та соціальна економіка*. — 2019. — № 2 (36). — С. 23—38. — <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.023>
 17. Оцінка чисельності наявного населення України (з деталізацією до рівня регіонів станом на 1 грудня 2019 року). — Київ, 2019. — 16 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2020/zmist/novini/OnU_01_12_2019.pdf (дата звернення: 09.01.2020).
 18. Про затвердження Правил реєстрації місця проживання та Порядку передачі органами реєстрації інформації до Єдиного державного демографічного реєстру: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 207 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2016-%D0%BF> (дата звернення: 09.01.2020).
 19. Total Fertility Rates and Age-Specific Fertility Rates for city, county, and district / KOSIS [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kosis.kr/statHtml/statHtml.do?orgId=101&tblId=DT_1B81A17&vw_cd=MT_ETITLE&list_id=A21&scrId=&seqNo=&lang=en&obj_var_id=&itm_id=&conn_path=E3&path= (дата звернення: 09.01.2020).
 20. Fertility indicators / I. Stat. Your direct access to the Italian Statistics [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dati.istat.it/Index.aspx?QueryId=19029&lang=en> (дата звернення: 09.01.2020).
 21. Population Statistics of Japan 2017 / National Institute of Population and Social Security Research [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ipss.go.jp/p-info/e/psj2017/PSJ2017.asp> (дата звернення: 09.01.2020).
 22. Демографический ежегодник Республики Беларусь / Национальный статистический комитет Республики Беларусь. — Минск, 2019. — 429 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/index_14356/ (дата звернення: 09.01.2020).
 23. Суммарный коэффициент рождаемости // ЕМИСС. Государственная статистика [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.fedstat.ru/indicator/31517> (дата звернення: 09.01.2020).
 24. General Directorate of Civil Registration and Nationality / General Directorate of Civil Registration and Nationality (Turkey) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.nvi.gov.tr/> (дата звернення: 09.01.2020).
 25. Report on Bangladesh Sample Vital Statistics 2018. — Dhaka: Bangladesh Bureau of Statistics, 2019. — 156 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/6a40a397_6ef7_48a3_80b3_78b8d1223e3f/SVRS_Report_2018_29-05-2019%28Final%29.pdf (дата звернення: 09.01.2020).
 26. Population and Employment / General Statistics Office of Viet Nam [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.gso.gov.vn/Default_en.aspx?tabid=491 (дата звернення: 09.01.2020).
 27. Angka Fertilitas Total menurut Provinsi 1971, 1980, 1990, 1991, 1994, 1997, 2000, 2002, 2007, 2010 dan 2012 / Badan Pusat Statistik. Indonesia [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.bps.go.id/statictable/2009/02/20/1271/angka-fertilitas-total>

menurut-provinsi-1971-1980-1985-1990-1991-1994-1997-1998-1999-2000-2002-2007-2010-dan-2012.html (дата звернення: 09.01.2020).

28. Demographic statistics bulletin 2017 (Nigerian). — Abuja: National bureau of statistics, 2018. — 26 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nigerianstat.gov.ng/elibrary> (дата звернення: 09.01.2020).

REFERENCES

1. Steshenko, V.S. (Ed.). (2001). *Demographic crisis in Ukraine. Problems, research, origins, components, directions of counteraction*. Institute of Economics. Kyiv [in Ukrainian].
2. *The population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social and transformation processes* (2008). Kyiv: ADEF-Ukraine [in Ukrainian].
3. Kurilo, I.A. (Ed.). (2018). *Fertility and parenthood in the socio-demographic dimension*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing [in Russian].
4. Kulu, H. (2008). Fertility and spatial mobility in the life-course: evidence from Austria. *Environment and Planning*, 40, 632-652. - <https://doi.org/10.1068/a3914>
5. Shakhotska, L.P. (2000). *Demographic Development of the Republic Belarus*. T. Kučera, O. Kučerová, O. Opara, E. Schaich (Eds.). *New Demographic Faces of Europe*. Berlin: Springer. -https://doi.org/10.1007/978-3-642-59800-5_2
6. Henripin, J. (1972). *Trends and Factors of Fertility in Canada*. Ottawa: Statistics Canada.
7. Cheng, Ch., & Maxim, P. (1992). Socioeconomic Determinants of China's Urban Fertility. *Population and Environment*, 14(2), 133-157.
8. Kulu, H. (2011). Why Do Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? *Regional Studies*, 47(6), 895-912. - <https://doi.org/10.1080/00343404.2011.581276>
9. Hank, K. (2001). Regional Fertility Differences in Western Germany: an Overview of the Literature and Recent Descriptive Findings. *International Journal of Population Geography*, 7(4), 243-257. - <https://doi.org/10.1002/ijpg.228>
10. Bulgaru, M., Bulgaru, O., Sobotka, T., & Zeman, K. (2000). *Past and Present Population Development in the Republic of Moldova*. T. Kučera, O. Kučerová, O. Opara, E. Schaich. (Eds.). *New Demographic Faces of Europe*. Berlin: Springer. - https://doi.org/10.1007/978-3-642-59800-5_11
11. *Rocznik Demograficzny 2019*. (2019). Warszawa: GUS. Retrieved from <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2019,3,13.html>.
12. Zakharov, S.V. (Ed.). (2018). *The population of Russia 2016: twenty-fourth annual demographic report*. Nat researched University "Higher School of Economics". Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics. - <https://doi.org/10.17323/978-5-7598-1772-7> [in Russian].
13. Burcin, B., & Kučera, T. (2000). *Changes in Fertility and Mortality in the Czech Republic: An Attempt of Regional Demographic Analysis*. T. Kučera, O. Kučerová, O. Opara, E. Schaich (Eds.). *New Demographic Faces of Europe* - https://doi.org/10.1007/978-3-642-59800-5_18
14. Kulu, H., Boyle, P.J., & Andersson, G. (2009). High suburban fertility: Evidence from four Northern European countries. *Demographic Research*, Vol. 21(31), 915-944. - <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.21.31>
15. Nakaluzna, I.V. (2010). Fertility in the Big Cities in Ukraine in Breaking the XXI century. *Demography and Social Economy*, 1(13), 167-176. - <https://doi.org/10.15407/dse.2010.01.167> [in Ukrainian].
16. Aksyonova, S.Yu. (2019). The relation of the mean age of women at childbearing and fertility rate. *Demography and Social Economy*, 2(36), 23-38. - <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.023> [in Ukrainian].

17. *Estimation of the population of Ukraine (detailing the level of regions as of December 1, 2019)*. (2019). Kyiv. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2020/zmist/novini/OnU_01_12_2019.pdf [in Ukrainian].
18. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 02.03.2016 No. 207 "On approval of the Rules of registration of the place of residence and the Procedure of transfer by the bodies of registration of information to the Unified State Demographic Register"* (2016, 02 March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2016-%D0%BF> [in Ukrainian].
19. *Total Fertility Rates and Age-Specific Fertility Rates for city, county, and district*. (n.d.). KOSIS. Retrieved from http://kosis.kr/statHtml/statHtml.do?orgId=101&tblId=DT_1B81A17&vw_cd=MT_ETITLE&list_id=A21&scrId=&seqNo=&language=en&obj_var_id=&itm_id=&conn_path=E3&path=
20. *Fertility indicators* (n.d.). I. Stat. Your direct access to the Italian Statistics. Retrieved from <http://dati.istat.it/Index.aspx?QueryId=19029&lang=en>
21. *Population Statistics of Japan 2017* (n.d.). National Institute of Population and Social Security Research. Retrieved from <http://www.ipss.go.jp/p-info/e/psj2017/PSJ2017.asp>
22. *Demographic Yearbook of the Republic of Belarus* (2019). National Statistical Committee of the Republic of Belarus. Minsk. Retrieved from https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/index_14356/ [in Russian]
23. *The total fertility rate* (n.d.). EMISS. State statistics. Retrieved from <https://www.fedstat.ru/indicator/31517> [in Russian]
24. *General Directorate of Civil Registration and Nationality* (n.d.). General Directorate of Civil Registration and Nationality (Turkey). Retrieved from <https://www.nvi.gov.tr/>
25. *Report on Bangladesh Sample Vital Statistics 2018* (2019). Dhaka: Bangladesh Bureau of Statistics. Retrieved from http://bbs.portal.gov.bd/sites/default/files/files/bbs.portal.gov.bd/page/6a40a397_6ef7_48a3_80b3_78b8d1223e3f/SVRS_Report_2018_29-05-2019%28Final%29.pdf
26. *Population and Employment* (n.d.). General Statistics Office of Viet Nam. Retrieved from https://www.gso.gov.vn/Default_en.aspx?tabid=491
27. *Angka Fertilitas Total menurut Provinsi 1971, 1980, 1990, 1991, 1994, 1997, 2000, 2002, 2007, 2010 dan 2012* (n.d.). Badan Pusat Statistik. Indonesia. Retrieved from <https://www.bps.go.id/statictable/2009/02/20/1271/angka-fertilitas-total-menurut-provinsi-1971-1980-1985-1990-1991-1994-1997-1998-1999-2000-2002-2007-2010-dan-2012.html>
28. *Demographic statistics bulletin 2017 (Nigerian)*. (2018). Abuja: National bureau of statistics. Retrieved from <https://nigerianstat.gov.ng/elibrary>

Стаття надійшла до редакції журналу 10.01.2020

P. Shevchuk, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net
ORCID 0000-0003-1158-4438

DYNAMICS AND STRUCTURE OF FERTILITY IN THE LARGEST CITIES IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The largest cities have significant socio-economic and cultural impact that extends over the surrounding region as well as beyond. It can be expected that the model of reproductive behaviour of their inhabitants will be extended to other populations. Therefore, the research of detailed fertility rates and the study of the peculiarities of the transformation of the ferti-

lity model in such cities is relevant. In addition, there have been some changes since the previous publication on this topic that require clarification. The purpose of the article is to find out the current peculiarities of the dynamics and structural characteristics of fertility in six cities of Ukraine: Dnipro, Donetsk, Kyiv, Lviv, Odessa, Kharkiv and compare them with similar indicators of the rest of the population of the respective regions. The scientific novelty of this paper lies in the first ever comparison of the birth rates in large cities with those of the rest of the population, in particular urban of the relevant administrative units. Methods of population statistics are used, namely: calculation and analysis of demographic indicators, graphical and tabular methods. This study focuses on birth rates in Kyiv in recent years, both because of a trend different from other regions and the availability of more detailed data, including the birth order of a child. After 2014, in the largest cities of Ukraine, with the exception of Kyiv, a new decline in fertility has started. The opposite dynamics in Kyiv are caused by both a current underestimation of population size and the dissemination of childbirth registration practices in medical institutions since 2016. In both cases, this means registering births in Kyiv by women who are not registered as residents of the city. Conversely, the regions where these women came from have an overestimation of the population and, consequently, a lower birth rate than it really is. It is not possible to exclude births by women by the region of origin. Taking into account unofficial estimates of the actual population of Kyiv, the total fertility rate in 2018 should be about 1.2-1.3, and not 1.53 children per woman according to official calculation. This result approximates the corresponding indicators of other metropolitan areas of Ukraine: from 0.95 in Kharkiv to 1.24 in Odessa in 2018. In all metropolitan areas, as well as in Ukraine as a whole, there is a tendency of growth of the mean childbearing age. Accordingly, the age of mother distribution is transformed. A study of age specific birth rates has shown that the birth-rate profile in major cities of Ukraine has been repeated for about a decade and a half in other urban settlements. This confirms the hypothesis that the model of reproductive behaviour of metropolitan residents extends to the rest of the population of Ukraine. It is shown that the birth rate increase in Kyiv is due to the first births against the background of the increase of the mean age at first birth. At the same time, the share of births of children of higher parities of birth in Kyiv is not increasing. Birth rates are compared in major cities in several countries. It is shown that, given the low birth rate already achieved, its level in the biggest cities may be lower or higher than the birth rate in the region, although in most cases lower or near birth rates can be seen. Instead, in countries that still hold traditions of higher fertility, metropolitan residents tend to have a lower birth rate.

Keywords: large city, urban fertility, mean age at childbearing.

Cite: Dumanska, V. (2020). Demographic trends in megapolis: a case of the European countries. *Demography and Social Economy*. 1 (39): 20-32. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.020>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.020>

УДК 314.88

JEL CLASSIFICATION: J 110

В.П. ДУМАНСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: vita.dumanska@gmail.com

ORCID 0000-0001-6348-0548

ДЕМОГРАФІЧНІ ТРЕНДИ В МЕГАПОЛІСАХ: ПРИКЛАД СТОЛИЦЬ КРАЇН ЄВРОПИ

Актуальність теми. Вивчення демографічних процесів мегаполісів дає можливість виокремити спільні тренди, спрогнозувати можливі виклики та шляхи їх подолання, а також виважено формувати демографічну політику. Демографічні процеси у мегаполісах сильно відрізняються від загальних демографічних процесів у країнах загалом. Разом з тим, демографічні процеси у містах-столицях мають чимало спільного. Метою статті є визначення демографічних трендів розвитку столиць країн Європи, які за чисельністю близькі до Києва, та їх ґрунтова оцінка на прикладі столиці України. Новизна роботи полягає у визначенні закономірностей демографічного розвитку столиць країн Європи порівняно з демографічними процесами, які відбуваються у цих країнах. У дослідженні проаналізовано демографічні тренди Києва та їх співвідношення із трендами деяких європейських столиць. У роботі застосовано методи порівняння та узагальнення для визначення основних демографічних тенденцій розвитку великих міст. Установлено, що визначальними трендами демографічного розвитку міст-столиць є повільне зростання чисельності населення на фоні загального скорочення чисельності населення в країні; старіння населення та зменшення частки економічно активного населення; розвиток соціальної інфраструктури як конкурентної переваги міста. В умовах суттєвого зниження чисельності населення в країнах Європи чисельність жителів їхніх столиць збільшується від 0,5 до 1 % щороку. За нашими розрахунками, столиця України має майже такий показник приросту населення як європейські столиці, близькі за чисельністю населення. Джерелом демографічного зростання столиць країн Європи в основному є міжнародні мігранти, тоді як Київ здебільшого зростає за рахунок внутрішньо переміщених осіб та внутрішньої міграції. За прогнозами ООН, до 2035 року найшвидше зростатиме чисельність Відня та Лісабону (0,5—0,7 % щороку), проте ці показники є суттєво нижчими за ті, які демонструють мегаполіси Азії та Африки. Як показує дослідження, міста-столиці здебільшого мають прогресивнішу статеву-вікову структуру населення з дещо вищою часткою молоді

та меншою часткою осіб старшого віку. Водночас їм теж загрожують виклики, пов'язані зі старінням населення: зростання економічного навантаження на працююче населення, трансформація ринку праці, брак відповідної соціальної інфраструктури. Розвиток інфраструктури стає суттєвою конкурентною перевагою європейських столиць, яка приваблює мігрантів та створює комфортні умови для уже наявного населення. Інфраструктурні проблеми суттєво обмежують зростання Києва. Так само негативно впливає стихійний розвиток навколomіських територій і відтермінування створення агломерації, яка допомогла б збалансувати демографічний та соціально-економічний розвиток столиці.

Ключові слова: демографічні процеси, мегаполіс, населення великих міст, статевовікова структура населення великих міст, соціальна інфраструктура.

Постановка проблеми. За прогнозами ООН, до 2050 року рівень урбанізації зросте із нинішніх 55 % до 68 % [1]. Найшвидше зростають міста в Азії та Африці, а у країнах Європи ріст чисельності населення великих міст відбувається значно повільніше. Серед європейських столиць найактивнішими темпами збільшується чисельність населення у Скандинавських країнах, тоді як столиці Балтійських країн мають одні з найгірших демографічних прогнозів.

Європейські столиці з чисельністю населення від 1,7 до 4 млн жителів демонструють мінімальне зростання (до 1 % на рік) або повільне скорочення чисельності населення — до 0,5 % на рік. Демографічні показники великих міст відрізняються від загальної демографічної картини країн, в яких вони розташовані. У таких містах звичайно вища частка молоді та працездатного населення, різноманітніша етнічна структура, помітніші міграційні впливи. Проте загальноєвропейські тенденції притаманні й столицям: зменшення дитності, відкладання вступу до шлюбу та народження дітей, старіння населення та збільшення очікуваної тривалості життя.

Вивчення демографічних процесів у великих містах допомагає планувати розвиток міст — розвивати інфраструктуру, дбати про безпеку, регулювати економічні передумови, здійснювати просторове планування. Це також дає змогу планувати залучення та використання людського капіталу. Але конкуренція за жителів поступово зміщується з міждержавного рівня на рівень конкуренції між містами різних країн.

Актуальність теми. Вивчення демографічних процесів мегаполісів дає можливість виокремити спільні тренди, спрогнозувати можливі виклики та шляхи їх подолання, а також виважено формувати демографічну політику. Київ за демографічними характеристиками відрізняється від інших регіонів України, проте його демографічний розвиток багато в чому подібний до розвитку інших Європейських столиць. На демографічну ситуацію в столиці впливають як ті ж чинники, що визначають демографічний розвиток інших європейських міст, так і особливі процеси, як, наприклад, анексія Криму, російська агресія та окупація частини Донецької та Лу-

ганської областей. У цьому контексті зростає необхідність дослідження демографічних трендів у столицях країн Європи, адже подібні виклики будуть актуальними й для України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Активізація процесів урбанізації та стрімкий розвиток великих міст зумовили значний інтерес демографів до цих тем. Дослідники чимало уваги приділяють особливостям демографічних процесів у великих містах та містах-столицях.

Зміна кількісних та якісних характеристик населення мегаполісів залежить передовсім від міграційних процесів. До прикладу, у працях Б. Редерера (B. Riederer) детально проаналізовано, як змінюється кваліфікація мігрантів, структура їхніх доходів, яким чином це впливає на ринок праці та економічну ситуацію у Відні [2]. Молдавські [3] та польські [4] вчені вивчають, як за допомогою міграційної політики боротися з наслідками зменшення чисельності населення, та як міста можуть конкурувати за мігрантів із-за кордону. Особливості міграційних процесів у Києві докладно проаналізовано в працях Т. Драгунової (Т. Dragunova) [5].

Окремий сегмент досліджень — вивчення впливу постаріння населення на розвиток мегаполісів. Варто відзначити дослідження В. Сандерсона (W. Sanderson) та С. Щербова (S. Scherbov) [6, 7], у яких представлено аналіз економічних наслідків цього явища і прогнози щодо навантаження на працюючих громадян. В Україні вивченням цих проблем займалися С. Аксьонова, Б. Крімер, І. Курило (S. Aksyonova, B. Krimer, I. Kurylo) [8].

Розвиток великих міст залежить переважно від кількісних та якісних характеристик населення. У працях О. Денисенко (O. Denysenko) та Р. Крамаренка (R. Kramarenko) показано, як пов'язана мегаполізація з процесами урбанізації, а також як повинна трансформуватися міська інфраструктура, щоб відповідати демографічним викликам [9, 10].

Метою статті є визначення демографічних трендів розвитку столиць країн Європи, які за чисельністю подібні до Києва, та ґрунтова оцінка цих трендів на прикладі столиці України.

Новизна роботи полягає у визначенні закономірностей демографічного розвитку столиць країн Європи порівняно з демографічними процесами, які відбуваються у країнах. У дослідженні проаналізовано демографічні тренди Києва та їх співвідношення із європейськими містами, близькими за чисельністю населення.

Методи дослідження. У науковій роботі застосовано методи порівняння та узагальнення для визначення основних демографічних тенденцій розвитку великих міст. На основі даних ООН, Євростату та Державної служби статистики України визначено особливості демографічного розвитку Києва та виявлено закономірності, притаманні іншим столицям країн Європи. У роботі проаналізовано дані демографічних прогнозів щодо чисельності населення та навантаження на зайняте населення.

Виклад основного матеріалу. Населення великих міст часто є більшим за населення деяких країн. Так, майже третина населення Португалії та Греції проживає у столицях, майже чверть населення Австрії концентрується у Відні [1]. Великі міста мають низку демографічних відмінностей, особливо це проявляється у містах-столицях. Столиці є не лише адміністративними центрами, але й фінансовими, економічними, культурними. Уряд практично кожної з країн особливо ставиться до столиці. Це виявляється у кращому забезпеченні ресурсами, першочерговій апробації новітніх технологій, додатковому фінансуванні, пріоритетному розвитку інфраструктури, створенні робочих місць. Ці та інші чинники притягують людський капітал з інших регіонів країни та інших країн, адже створюються кращі можливості для його реалізації. Як наслідок, у другій половині ХХ ст. відбулось істотне зростання міст-столиць, яке підживлювалось значною мірою за рахунок міграції.

Упродовж останніх десятиліть демографічна ситуація в Європі суттєво погіршилась, практично в усіх країнах почала зменшуватися чисельність населення [1]. Цей процес також вплинув на міста-столиці — більшість із них суттєво знизили темпи зростання чисельності населення, деякі фіксують негативну динаміку.

Для того, щоб порівняти демографічні процеси, які відбуваються в Європейських столицях та Києві, ми проаналізували демографічні дані восьми столиць, які за чисельністю населення подібні до Києва (1,7—3,5 млн жителів). Це Берлін (3,5 млн), Афіни (3,1 млн), Лісабон (2,9 млн), Брюсель (2,0 млн), Відень (1,8 млн), Бухарест (1,8 млн), Варшава (1,7 млн), Будапешт (1,7 млн). Ці міста мають різну історію, різні соціально-економічні умови.

На наш погляд, основними демографічними трендами, які впливають на розвиток великих міст є такі:

- повільне зростання чисельності населення столиці на фоні загального скорочення чисельності населення в країні в цілому;
- старіння населення та зменшення частки економічно активного населення;
- розвиток соціальної інфраструктури як конкурентної переваги міста.

Повільне зростання чисельності населення столиці на фоні зниження загальної чисельності населення в країні. Протягом 2000—2019 рр. у шести з досліджуваних тут країн відбулося скорочення чисельності населення, причому найсильніших демографічних утрат зазнали Україна та Румунія — 15 % та 13 % відповідно. При цьому в усіх країнах, окрім Португалії, спостерігався приріст населення у містах-столицях (рис. 1).

Серед міст-столиць протягом аналізованого періоду найдинамічніше зростала чисельність населення Відня — 24 %, Києва — 13, Афін — 10 та Варшави — 7 %; чисельність населення Бухареста скоротилась на 7 %, Лісабону та Будапешта — на 1 %.

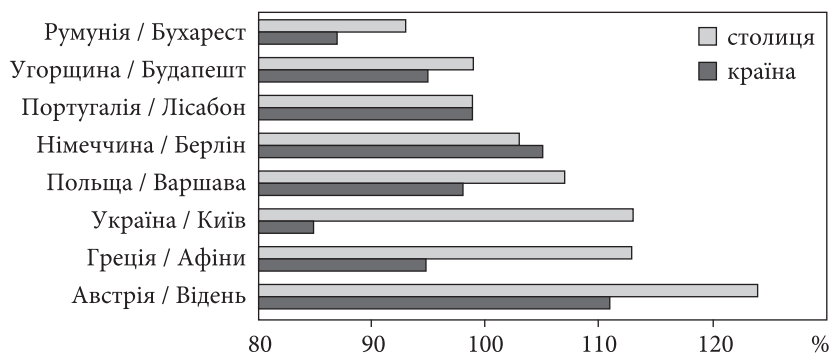

Рис. 1. Співвідношення чисельності населення у 2000 та 2018 рр. у деяких країнах Європи та їхніх столицях

Джерело: розраховано автором на основі даних *World Population Prospects, 2019 Revision* та Державної служби статистики України.

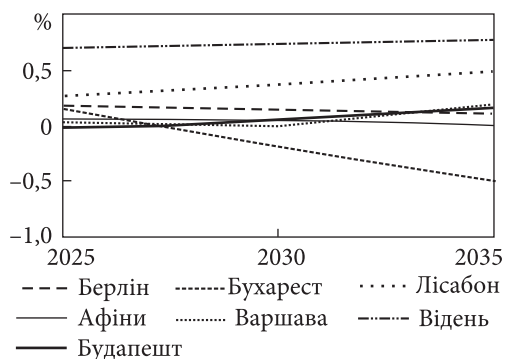

Рис. 2. Прогнозований щорічний приріст чисельності населення деяких міст Європи у 2025—2035 рр.

Джерело: сформовано автором за даними *World Population Prospects, 2019 Revision*.

Приріст населення у столицях високорозвинених країн Західної Європи відбувається в основному за рахунок іноземних мігрантів. Розширення Європейського союзу спровокувало міграцію із нових країн-членів. У Відні, наприклад, протягом останніх двох десятиліть збільшення чисельності населення відбувається саме завдяки мігрантам: на початку 2017 року майже половина жителів Відня були мігрантами. Причому мігранти якісно змінили професійну структуру населення — удвічі виросла частка мігрантів серед управлінців та середньо кваліфікованої робочої сили, удвічі зменшилась частка зайнятих на некваліфікованих роботах [2].

У свою чергу, країни Східної Європи, де рівень життя та рівень оплати праці є не такими високими, як у країнах Західної Європи, проводять лібералізацію міграційної політики для сусідніх країн. Так, зростання чисельності населення Варшави відбувається значною мірою за рахунок українців. Суттєвий стрибок у кількості українських мігрантів у Польщі відбувся у 2017 році після впровадження нової міграційної стратегії [4].

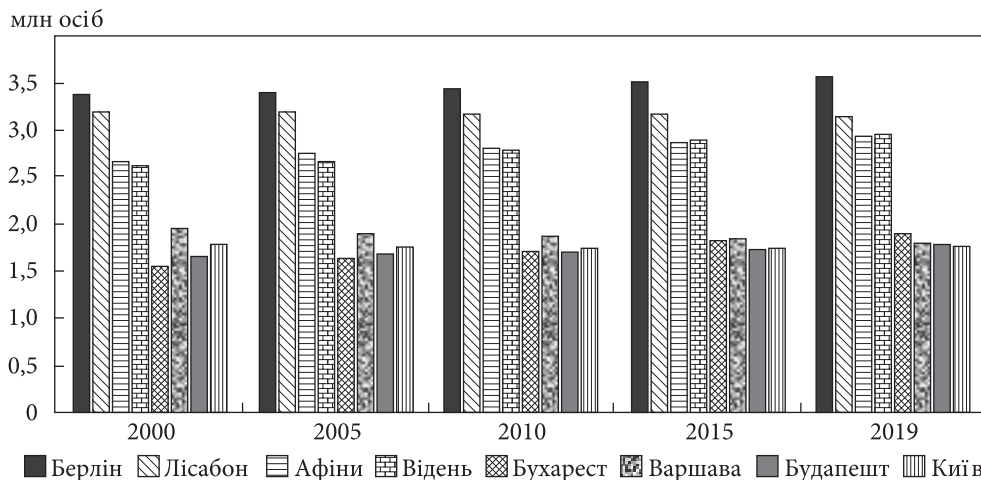

Рис. 3. Динаміка чисельності населення деяких міст у 2000—2018 рр.

Джерело: сформовано автором за даними *World Population Prospects, 2019 Revision* та даними Державної служби статистики України.

Особливою є ситуація в Румунії та Бухаресті — населення скорочується за рахунок еміграції до країн Західної Європи, столиця отримує найбільше внутрішніх мігрантів, проте не витримує конкуренції з великими містами, які активно зростають [3].

Згідно з прогнозами ООН, до 2025 року очікується зменшення кількості населення в 17 % великих міст розвинутих країн. При цьому чисельність населення великих міст знизиться на 8 %. Перспективи зростання, як прогнозують вчені, більш характерні для країн, що розвиваються, і найдинамічніше зростатимуть міста з чисельністю населення до 500 тис. осіб. У той же час міста Європи мають мінімальні прогнози до зростання (рис. 2).

Найвищі можливості для збільшення чисельності населення мають Відень — близько 0,7 % та Лісабон — близько 0,4 % на рік. Скорочення населення прогнозують для Бухаресту, в Афінах та Варшаві чисельність мешканців залишатиметься практично без змін. Такі прогнози базуються на даних про наявну чисельність населення. У період з 2000 до 2018 рр. популяція столиць фактично залишалась на одному рівні з незначним зростанням (рис. 3).

З 2000 року чисельність населення України зменшилась майже на 6 млн осіб, передовсім через анексію Криму та окупацію частини Донбасу. За даними офіційної статистики, щороку населення України зменшувалось в середньому майже на 300 тис. осіб [11].

На фоні скорочення чисельності населення України населення Києва поступово зростає. Від 2000 до 2018 рр. чисельність населення столиці збільшилась на 11 % і зараз, за офіційними даними, складає близько 3 млн осіб (рис. 4).

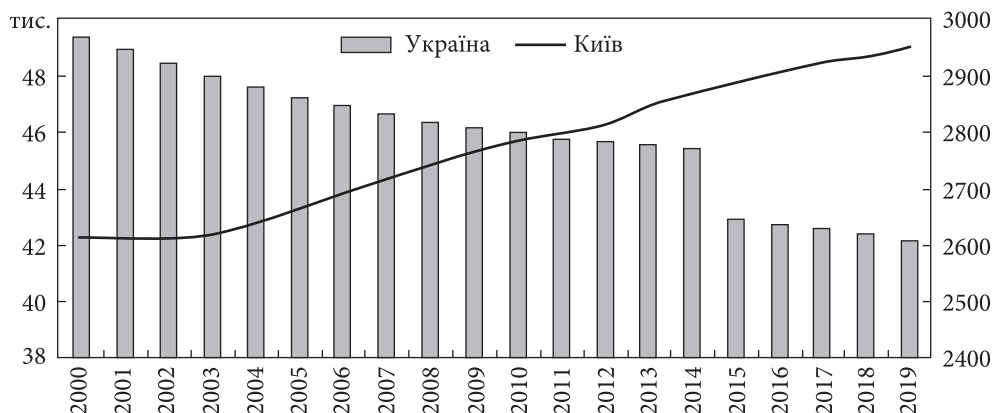

Рис. 4. Динаміка чисельності населення України та Києва у 2000—2018 рр.
Джерело: дані Державної служби статистики та ГУ статистики у м. Києві.

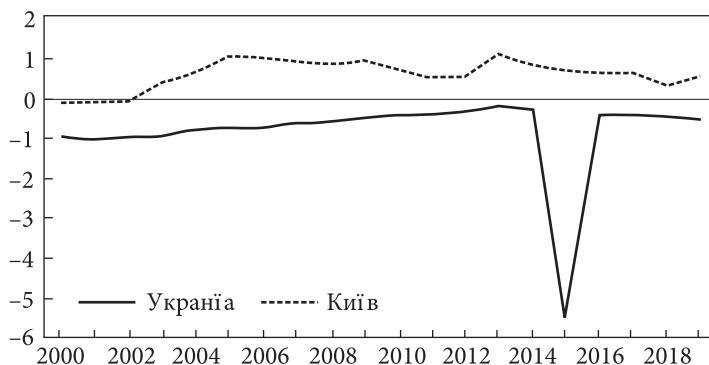

Рис. 5. Динаміка коефіцієнта приросту населення України та Києва у 2000—2018 рр., %
Джерело: дані Державної служби статистики та ГУ статистики у м. Києві.

Київ демонструє дещо вищі темпи зростання чисельності населення у порівнянні з іншими Європейськими столицями — щорічно населення збільшується майже на 0,7 % (рис. 5).

Офіційні дані не повною мірою відображають зростання населення за рахунок внутрішньо переміщених осіб. За даними Міністерства соціальної політики, в Україні близько 1,4 млн внутрішньо переміщених осіб, з них майже 10 % проживає в Києві [13]. Проте не всі, хто виїхав з окупованих територій, отримали статус внутрішньо переміщеної особи чи зареєстрували місце проживання, тому чисельність таких осіб не відображається в офіційній статистиці.

Старіння населення та зменшення частки економічно активного населення. Наднизькі показники народжуваності та підвищення тривалості життя призвели до стрімкого старіння населення країн Європи. На початку 2000-х середній вік у країнах — членах Європейського Союзу був 38,3

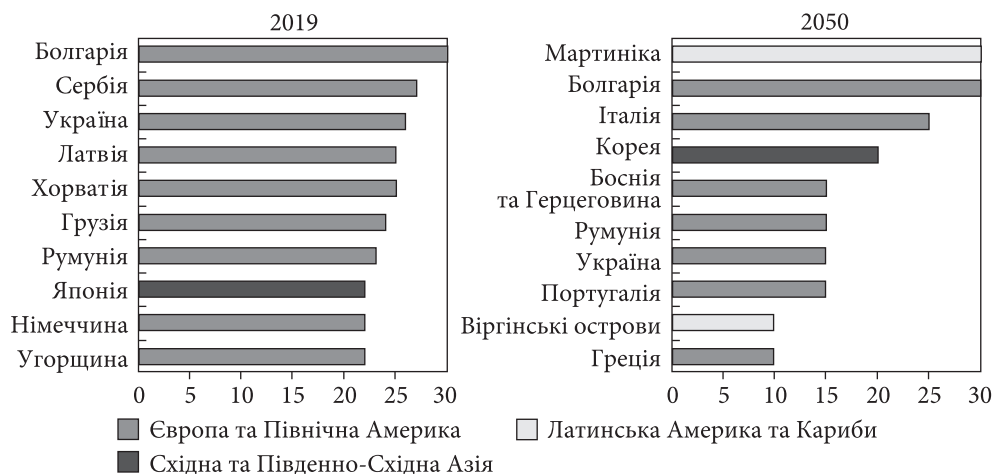

Рис. 6. Країни з найвищим прогнозованим рівнем навантаження на одного працюючого у 2019 та 2050 рр.
Джерело: за даними [6, 7].

роки, у 2016 — 42,6 роки. За прогнозами Євростату, вже у 2030 році середній вік у деяких країнах перевищить позначку 50 років. Згідно з цими розрахунками, у 2050 році середній вік жителів Португалії та Греції перевищить 52 роки [14]. Водночас учені очікують, що до 2050 року чисельність осіб віком 80 років і старше подвоїться і становитиме 11,4 % [15].

Проблема старіння населення конвертується у непомірне навантаження на працюючих громадян. За підрахунками американських дослідників, саме в країнах Європи навантаження на працююче населення є найвищим. В Україні цей показник також доволі високий, причому, за прогнозами фахівців, упродовж наступних 30-ти років ситуація суттєво погіршиться (рис. 6).

Міста-столиці менше страждають від старіння населення ніж малі міста та сільська місцевість. Традиційно у містах живуть молодші люди, які будують кар'єру, шукають можливості самореалізації.

На прикладі Києва бачимо, що частка осіб віком 65 років і старше хоча й збільшується, проте значно повільніше, ніж в інших містах України (рис. 7).

Варто зауважити, що на 01.01.2019 для Києва цей показник становив 14 %, тоді як у 2000 — лише 9,5 %, а для всієї території України — 16,8 % та 13,8 % відповідно.

Інфраструктурні виклики, пов'язані з демографічними змінами. Великі міста притягують до себе молодь та кваліфікованих працівників, проте в умовах конкуренції за людський капітал їх буває складно втримати. Столиці чимало інвестують в освіту, охорону здоров'я, транспортну інфраструктуру, щоб зберегти наявне населення та привабити нове. Удоскона-

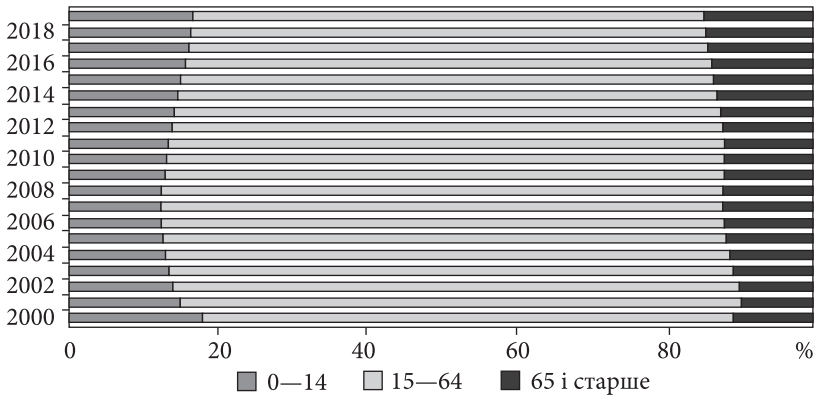

Рис. 7. Динаміка вікової структури населення Києва у 2000—2018 рр.
Джерело: дані ГУ статистики у м. Києві (станом на 01.01.2019 р).

лення інфраструктури повинно не лише реагувати на демографічні зміни у місті, але й стати стратегічною передумовою його розвитку.

Міста з високими зарплатами легше приваблюють кваліфікованих працівників. Проте вартість життя у таких містах є доволі високою, наприклад у Берліні чи Відні. Саме тому молоді працівники все частіше шукають комфортніші міста з нижчими цінами на житло — такі як Варшава, Афіни. Одним із вирішень цього питання є розвиток міст-супутників або територій, які межують з містом, і створення там комфортних умов для життя. Розвиток навколишніх міст дає змогу жити столицю економічно активними людьми без збільшення навантаження на інфраструктуру. З огляду на ці та інші інфраструктурні проблеми великі міста створюють агломерації.

В Україні найбільшою є київська агломерація, яка налічує майже 4 млн осіб. За даними Світового банку, 11 з 15 міст, в яких найшвидше відбувається збільшення чисельності населення, належать до столичної агломерації [17]. Проте в рамках агломерації досі не налагоджено ефективний механізм взаємодії населених пунктів: нове законодавство про децентралізацію передбачає можливість надавати сусіднім громадам послуги освіти, охорони здоров'я тощо, та отримувати за це кошти. Значна частина мешканців приміської зони столиці отримує ці послуги в столиці, тоді як громади, в яких проживають ці люди, не відшкодовують столичному бюджету таких витрат.

Стрімкий розвиток територій навколо столиці доволі часто випереджає розвиток інфраструктури у таких поселеннях. Найбільше від цього страждають молоді сім'ї. Через брак місць у дитячих садках і школах батьки змушені возити дітей до столиці. Це погіршує якість життя батьків і дітей, а також додатково навантажує інфраструктуру великого міста — транспорт, міські освітні заклади. Так, у Києві перевантажені школи вздовж центральних магістралей — кількість дітей у класах близько 40 осіб. В дитячих дошкільних закладах у цих районах найдовші черги.

Дошкільна та шкільна мережа не витримують тиску від збільшення населення столиці. Хаотична житлова забудова зазвичай не забезпечена відповідною соціальною інфраструктурою, від цього найбільше страждають жителі «спальних районів».

Особливості демографічного розвитку столиці, передовсім старіння населення, також повинні бути відображені у соціальній інфраструктурі. Місто потребуватиме інфраструктури для догляду за особами старшого віку як на дому, так і в спеціалізованих закладах. У Стратегії розвитку Києва до 2025 року демографічний компонент практично не враховано [16].

Висновки. Від 2000 до 2019 року населення України зменшилось на 15 %, це один з найвищих показників серед країн Європи. Для Києва, як і інших європейських столиць з подібною чисельністю населення, характерне збільшення кількості жителів на фоні зменшення чисельності населення в країні: за цей період частка населення Києва у сукупній чисельності населення України збільшилась з 5 до 7 %. Темпи приросту населення в Києві є практично такими ж, як у європейських столицях. Якщо європейські столиці в основному зростають за рахунок іноземних мігрантів, то Київ — за рахунок внутрішньої міграції та внутрішньо переміщених осіб.

Чисельність населення у мегаполісах Європи зростає в рази повільніше, ніж в Азії та Африці. Серед європейських столиць, які чисельно подібні до Києва, перспективу збільшення чисельності населення мають Відень та Лісабон. Скорочення населення прогнозують у Бухаресті, а у Берліні, Афінах та Варшаві чисельність жителів залишатиметься практично без змін. Саме тому європейські країни розробляють стратегії з залучення та асиміляції висококваліфікованих іноземних мігрантів.

Міста-столиці здебільшого мають прогресивнішу статеву-вікову структуру з вищою часткою молоді та меншою часткою осіб пенсійного віку. Проте столицям також загрожують виклики, пов'язані зі старінням населення. Україна, за прогнозами науковців, потрапляє до переліку країн з найбільшим навантаженням на зайняте населення.

Зростанню Києва перешкоджають проблеми з соціальною інфраструктурою — не витримують навантаження школи і дитячі садки, транспортна мережа. В умовах, коли за жителів конкурують не країни, а міста, важливим є забезпечення ефективного застосування людського капіталу та високих стандартів якості життя. У столиці досі не налагоджено інфраструктурну агломерацію, яка допомогала б розвивати території навколо Києва і за рахунок цього збалансовувати демографічний та соціально-економічний розвиток столиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. UN Nation 2018 Revision of World Urbanization Prospects [Електронний ресурс] // UN Nation. — 2018. — Режим доступу: <https://www.un.org/development/desa/>

- publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html (дата звернення: 20.09.2019).
2. Riederer B., Verwiebe R., Seewann L. Changing social stratification in Vienna: Why are migrants declining from the middle of society // *Population, Space and Place*. — 2019. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/psp.2215> (дата звернення 10.09.2019)
 3. Magnet cities: migration and commuting in Romania. Washington, D.C. [Електронний ресурс] / [M. Cristea, C. Mare, C. Moldovan та ін.] / World Bank. — 2017. — Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/327451497949480572/Magnet-cities-migration-and-commuting-in-Romania> (дата звернення: 10.09.2019).
 4. Jaroszewicz M. Migration from Ukraine to Poland: the trend stabilises. — Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich, 2018. — 18 С.
 5. Драгунова Т.А. Міграційні процеси великих міст (на прикладі м. Києва): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.09.01. — Київ, 2005. — 20 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%90.\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%90.$) (дата звернення: 05.09.2019).
 6. Sanderson W., Scherbov S. Average remaining lifetimes can increase as human populations age // *Nature*. — 2005. — № 435. — Р. 811—813.
 7. Sanderson W., Scherbov S. Faster increases in human life expectancy could lead to slower population aging. // *PLoS ONE*. — 2015. — № 10 (4) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0121922> (дата звернення: 10.09.2019)
 8. Населення України: Імперативи демографічного старіння / С.Ю. Аксьонова, Б.О. Кример, І.О. Курило [та ін.]. — Київ: Адеф-Україна, 2014. — 285 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf (дата звернення: 05.09.2019).
 9. Денисенко О. Українські міста в Європейській метрополітарній мережі: наскільки інтегрований Київ? // *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*. — Київ: Фенікс, 2017. — С. 169—180.
 10. Крамаренко Р.М. Столичний мегаполіс у глобальній конкурентній моделі економічного розвитку. — Київ: Логос, 2014. — 222 с.
 11. Статистичні дані / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.09.2019).
 12. Статистичні дані / ГУ статистики у м. Києві [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiev.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.09.2019).
 13. Обліковано 1 424 967 внутрішньо переміщених осіб / Міністерство соціальної політики. — 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/news/17892.html> (дата звернення: 20.09.2019).
 14. Eatock D. Demographic Outlook For The European Union 2019 // *European Parliamentary Research Service Blog*. — 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2019/637955/EPRS_IDA\(2019\)637955_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2019/637955/EPRS_IDA(2019)637955_EN.pdf).
 15. Population structure by major age groups, EU-28, 2016-80 / Eurostat. — 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-28,_2016-80_\(%25_of_total_population\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-28,_2016-80_(%25_of_total_population).png) (дата звернення: 05.09.2019).
 16. Стратегія розвитку міста Києва до 2025 року (нова редакція) / Київська міська державна адміністрація. — 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dei.kyivcity.gov.ua/files/2017/7/28/Strategy2025new.pdf> (дата звернення: 05.09.2019).

17. Ukraine — Urbanization review World Bank. — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/213551473856022449/Ukraine-Urbanization-review> (дата звернення 20.09.2019).

REFERENCES

1. *UN Nation 2018 Revision of World Urbanization Prospects* (2019). Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>.
2. Riederer, B., Verwiebe, R., & Seewann, L. (2019). Changing social stratification in Vienna: Why are migrants declining from the middle of society? *Population, Space and Place*. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/psp.2215>.
3. Cristea, M., Mare, C., Moldovan, C., China, A., Farole, T., Vințan, A., & Ionescu-Heroiu, M. (2017). *Magnet cities : migration and commuting in Romania*. Washington, D.C.: World Bank.
4. Jaroszewicz, M. (2018). *Migration from Ukraine to Poland: the trend stabilises*. Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich.
5. Dragunova, T.A. (2005). *Migration processes in large cities (case of Kyiv): PhD thesis abstract*. Institute for Demography and Social Studies of the NAN Ukraine. Kyiv. Retrieved from: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%90.\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%94%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%83%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A2.%D0%90.$) [in Ukrainian].
6. Sanderson, W., & Scherbov, S. (2005). Average remaining lifetimes can increase as human populations age. *Nature*, 435, 811-813.
7. Sanderson, W., & Scherbov, S. (2015). *Faster increases in human life expectancy could lead to slower population aging*. PLoS ONE. Retrieved from <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0121922>
8. Aksyonova, S.Yu., Krimer, B.O., & Kurylo, I.O. (2014). *Demographics of Ukraine: Imperatives of population aging*. Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf [in Ukrainian].
9. Denysenko, O. (2017). Ukrainian cities in the European metropolitan Network: how is Kyiv integrated? *Urban Ukraine. In the Epicenter of Spatial Changes*, 169-180 [in Ukrainian].
10. Kramarenko, R.M. (2014). *Capital in the global competitive model of economic development*. DVNZ “Kyiv. nats. ekon. un-t im. V. Hetmana” [in Ukrainian].
11. State Statistics Service of Ukraine (n.d.). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
12. Main Department of Statistics in Kyiv region (n.d.). Retrieved from <http://kiev.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
13. *1 424 967 internally displaced persons* (2019). Ministry of Social Policy of Ukraine. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/news/17892.html> [in Ukrainian].
14. Eatock, D. (2019). *Demographic Outlook For The European Union 2019*. European Parliamentary Research Service Blog.
15. *Population structure by major age groups, EU-28, 2016-80* (2017). Eurostat. Retrieved from [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-28,_2016-80_\(%25_of_total_population\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Population_structure_by_major_age_groups,_EU-28,_2016-80_(%25_of_total_population).png).
16. *Kyiv City Development Strategy for 2025* (2017). Kyiv City State Administration. Retrieved from <https://dei.kyivcity.gov.ua/files/2017/7/28/Strategy2025new.pdf> [in Ukrainian].

17. *Ukraine - Urbanization review* (2015). World Bank. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/213551473856022449/Ukraine-Urbanization-review>.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.12.2019

V.P. Dumanska, PhD (Econ.), Senior researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: vita.dumanska@gmail.com
ORCID 0000-0001-6348-0548

DEMOGRAPHIC TRENDS IN MEGAPOLIS: A CASE OF THE EUROPEAN COUNTRIES

The relevance of the research is due to the need to study the demographic processes of metropolitan areas, predict possible challenges and identify ways to overcome them. Demographic processes in metropolitan areas are very different from general demographic processes in countries in general. In terms of demographic characteristics, Kyiv differs from other regions of Ukraine, but its demographic development is in many ways similar to that of other European capitals where demographic processes have much in common. The purpose of the article is to identify the demographic trends in European capitals that are close in population numbers to Kyiv and to evaluate them thoroughly on the example of the capital of Ukraine. The novelty of the work in determining the patterns of demographic development of the capitals of Europe compared to the demographic processes in these countries. The study analyzes the demographic trends of Kyiv and compares them with the trends of a number of European capitals using the methods of comparison and generalization to determine the main demographic trends of the development of large cities. It is established that the decisive trends in the demographic development of capitals are the slow increase in the population of the capital against the background of the overall population decline in the country; aging of the population and decreasing share of the economically active population; development of social infrastructure as a competitive advantage of the city. With a significant decline in population in Europe, the population of their capital cities increases from 0.5 to 1 % annually. According to our calculations, the capital of Ukraine has about the same population growth rate as the European capitals close in population. International migrants are the main source of demographic growth for the capitals of Europe, while Kyiv is growing at the expense of internally displaced persons and internal migration. According to the UN, Vienna and Lisbon are projected to see the fastest population increase by 2035 (0.5-0.7 % annually), but these figures are significantly lower than those shown in Asia's and Africa's metropolitan areas. According to the research, capital cities tend to have a more progressive gender-age structure with a slightly higher proportion of young people and a smaller proportion of older people. At the same time, they also face challenges related to the population aging: increasing economic burden on the working population, transformation of the labor market, lack of adequate social infrastructure. Infrastructure development is a major competitive advantage of European capitals, which attracts migrants and creates comfortable conditions for the already existing population. Infrastructure problems significantly limit Kyiv's growth. The spontaneous development of suburban territories and the delay in creating agglomerations that would balance the demographic and socio-economic development of the capital are also having an adverse effect.

Keywords: demographic processes, metropolis, population of large cities, gender-age structure of population of large cities, social infrastructure.

Cite: Malynovska, O. (2020). Methods of estimating the number of irregular migrants and the possibility of applying them in Ukraine. *Demography and social economy*. 1 (39): 33-46. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.033>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.033>

УДК 311(477)

JEL Classification: J15

О.А. МАЛИНОВСЬКА д-р наук з держ. управ.,
старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.
Національний інститут стратегічних досліджень
01030, Київ, вул. Пирогова, 7-а
E-mail: malinovska@niss.gov.ua
ORCID 0000-0001-5305-0253

МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІГРАНТІВ З НЕУРЕГУЛЬОВАНИМ СТАТУСОМ І МОЖЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Зважена оцінка чисельності іноземців, які не мають законних підстав для перебування в Україні, необхідна для планування заходів правоохоронних органів, визначення потрібних для них ресурсів, оцінювання ефективності їхньої роботи, дієвості міграційної політики загалом. Проте дані про виявлення і затримання нелегальних мігрантів є далеко не повними. Уявлення про дійсні обсяги та склад нелегальної міграції можна отримати лише шляхом оцінок. З метою їх формування в зарубіжних країнах використовують ряд методів. Їх огляд та визначення можливості застосування в Україні є метою цієї статті. Здійснений аналіз дав змогу розподілити методи оцінки чисельності мігрантів з неурегульованим статусом на дві групи. Перша з них — методи, базовані на даних, які прямо стосуються предмету дослідження, тобто виявлених, затриманих нелегальних мігрантів, а реальну їх кількість оцінюють за допомогою певних мультиплікаторів. У другій групі методів для оцінки масштабів нелегальної міграції використовують дані про все населення та про легальну міграцію (різниця між ними має показати обсяги нелегальної міграції), а також інші дані, прямо з міграцією не пов'язані. Новизна полягає у систематизації методологічних підходів до чисельної оцінки контингенту нелегальних мігрантів у країні і доведенні доцільності та можливості їх застосування в Україні. В статті обґрунтовано, що для формування найвірогідніших оцінок варто користуватися комбінацією різних методів, які доповнюють один одного. Використовуючи адаптовані до українських реалій підходи, упроваджені за кордоном, запропоновано розрахувати на основі різних даних та з використанням різних мультиплікаторів, а потім оцінити вірогідність і узагальнити отримані результати. Базовими для формування оцінки можуть бути статистичні дані щодо на-

селення та міграції загалом і щодо виявлених та затриманих нелегальних мігрантів. Для уточнення пропорцій легальності / нелегальності, складу нелегальних мігрантів доцільно використати результати експертних опитувань. Бажано також опитати мігрантів легальних та нелегальних, отримавши інформацію для оцінки частки нелегалів у всьому загалі іноземців і якісну інформацію про шляхи їхнього прибуття, тривалість перебування в країні, подальші міграційні плани.

Ключові слова: мігранти з нерегульованим статусом, нелегальні мігранти, методи оцінювання чисельності.

Постановка проблеми, її актуальність. Незаконну міграцію в Україну, особливо на тлі подій недавньої міграційної кризи в Європі, суспільство закономірно сприймає як серйозну загрозу безпеці держави. Водночас обґрунтованих оцінок щодо чисельності мігрантів без урегульованого статусу, які перебувають на території держави, бракує, а деякі цифри, що циркулюють в інформаційному просторі, позбавлені будь-яких підстав і видаються доволі сумнівними. Вивірена оцінка чисельності іноземців, які не мають законних підстав для перебування в Україні, необхідна для планування заходів правоохоронних органів, визначення потрібних для них ресурсів, оцінювання ефективності їхньої роботи, дієвості міграційної політики загалом. Вона потрібна також для належного інформування громадськості, протидії ксенофобії, запобігання різноманітним мігрантофобіям, коли негативне ставлення до незаконної міграції поширюється на міграцію загалом.

Джерелами інформації про мігрантів у нерегульованому становищі є правоохоронні відомства. Державна прикордонна служба фіксує чисельність мігрантів, затриманих під час спроби незаконного перетину кордону, не пропущених на територію України, а також переданих сусідніми державами відповідно до угод про реадмісію. Державна міграційна служба веде облік нелегальних мігрантів, виявлених на території України, рішень про скорочення строків перебування, про повернення, примусове видворення з України. Проте дані про виявлення і затримання є далеко не повними, що закономірно, оскільки за визначенням нелегальні мігранти не підпадають під статистичний облік. Крім того, вони, як і, наприклад, безхатьки або споживачі ін'єкційних наркотиків, належать до категорій населення, що намагаються не стикатися з офіційною владою, до так званого «прихованого» чи «невидимого» населення (*hidden population*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реальний обсяг та склад нелегальної міграції можна оцінювати лише опосередковано. З цією метою у світі розроблено ряд методів, за допомогою яких визначають найвірогідніший «коридор» значень. З їх застосуванням Б. Бейкер (B. Baker), К. Ігліцка (K. Iglycka), Д. Салт (J. Salt), Д. Фогель (D. Vogel), Ю. Шматко (Yu. Shmatko), М. Яндл (M. Jandl) та інші дослідники сформулювали оцінки чисельності контингенту нелегальних мігрантів у Європейському Союзі, деяких його країнах-

членах, зокрема у Великій Британії, Іспанії, Нідерландах, а також у США та Росії. Огляд цих методів та визначення можливості їх застосування в Україні є **метою цієї статті**.

Її **новизна** полягає у систематизації методологічних підходів до чисельної оцінки контингенту нелегальних мігрантів у країні й обґрунтуванні доцільності та можливості їх застосування в Україні. Абстрактно-логічний **метод** дав змогу згрупувати ці підходи, а **методи** якісного та порівняльного аналізу — виявити елементи, варті використання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умовно підходи до оцінки чисельності мігрантів без урегульованого статусу можна розподілити на дві групи. Перша з них — методи, базовані на даних, які прямо стосуються предмету дослідження, тобто виявлених, затриманих нелегальних мігрантів. Другу групу можна характеризувати як опосередковану, оскільки для оцінки масштабів нелегальної міграції використовуються дані про все населення та про легальну міграцію, різниця між якими має показати обсяги нелегальної міграції, а також інші дані, прямо з міграцією взагалі не пов'язані.

Метод порівняння переписних даних є найпростішим методом оцінки чисельності мігрантів у неурегульованому становищі. Він базується на припущенні, що перепис охоплює все населення, незалежно від правового статусу. Порівнюються дані про чисельність населення двох послідовних переписів. При цьому до величини, виявленої під час першого перепису, додається кількість новонароджених і прибулих за міжпереписний період, віднімається кількість померлих та вибулих. Різниця між отриманою цифрою і даними другого перепису вказує на чисельність нелегальних мігрантів. Такий метод застосовувався, наприклад, в Росії, коли, порівнюючи результати переписів 2002 та 2010 років, визначили 2,1 млн іноземців без урегульованого статусу [1].

Варіантом цього методу є зіставлення даних про все населення та про легальну міграцію — його застосовують у США. Від даних перепису щодо осіб, народжених поза межами країни, тобто іммігрантів, віднімають дані про легальну міграцію з реєстру служби імміграції, що містить інформацію про країну походження, підстави для в'їзду до США, вік, стать, рік в'їзду, а також дані інших служб щодо в'їзду біженців, надання відповідного статусу, відмови у наданні притулку та депортації. Поправка робиться на смертність і рееміграцію, припускається, що ці показники для народжених поза межами США такі ж, як і для усього населення. Отримана різниця між наявним населенням, народженим за межами США, та тим, що має легальний статус, показує чисельність мігрантів, які перебувають у країні нелегально. На початку нульових років її оцінювали у 8,5 млн осіб, а в 2014 р. — 12,1 млн [2].

В Іспанії для оцінювання контингенту нелегальних мігрантів порівнювали дані про іноземців, які незалежно від правового статусу особи вносяться до муніципальних реєстрів і є необхідними для отримання соціаль-

них, медичних, освітніх послуг, проте не використовуються для виявлення порушників правил перебування, та реєстру іноземців, який містить інформацію про видані та чинні дозволи на проживання. Напередодні міграційної амністії 2005 року різниця між даними реєстру іноземців (2,1 млн осіб) та муніципальних реєстрів (близько 3 млн іноземців працездатного віку) лягла в основу оцінки чисельності нелегалів у 800—820 тис. осіб. Упродовж кампанії легалізації за врегулюванням статусу звернулися 690 679 іноземців, що доволі близько до наведеної цифри [3, с. 349].

В Україні, на жаль, застосування порівняльного методу для аналізу даних перепису та реєстрів населення є проблематичним. По-перше, охоплення переписом мігрантів у неврегульованому становищі доволі сумнівно. Тому порівняння переписних даних вірогідно надасть змогу виявити не «зайвих», тобто нелегальних, іноземців, а не облікованих вибулих українців. По-друге, мігранти з неурегульованим статусом зареєструвати місце проживання жодним чином не можуть. Тому дані щодо реєстрації іноземних громадян відомостей про нелегальних мігрантів не містять.

Водночас метод порівняння міг би бути доволі результативним на основі адміністративних даних щодо перетину кордону. При в'їзді в Україну іноземці мають заповнювати «імміграційні картки», що складаються з двох частин, перша з яких подається посадовій особі, яка здійснює прикордонний контроль, у пункті в'їзду, а друга — у пункті виїзду. У разі налагодження належного обліку, картки, що залишилися без другої частини, вказуватимуть на чисельність іноземців, які порушили визначені строки перебування. Для оцінювання чисельності контингенту нелегалів від цієї кількості потрібно відняти кількість іноземців, які могли змінити свій статус, а також не виїхали з країни через смерть, і, навпаки, додати тих іноземців, які могли прибути, перетнувши кордон нелегально.

Більшість оцінок нелегальної міграції, наведених у літературі, сформовано **методом мультиплікації**, який базується на тому, що невідому величину можна обрахувати виходячи з відомої її частини, або ж на основі значення іншої величини, пов'язаної з невідомою. Успіх залежить від обрання мультиплікатора, тобто множника, який має відображати пропорційний зв'язок між змінними величинами. Наприклад, для оцінки нелегального міграційного потоку найчастіше використовується пропорція 1:2. Вона була сформована на основі дослідження, виконана Д. Массеем та його колегами. У Мексиці за випадковою вибіркою було обстежено 4 тис. домогосподарств, а в США — 1229 мексиканців із неврегульованим статусом, відібраних методом ланцюжка. Шляхом вивчення міграційних історій опитаних за 30-річний період було з'ясовано, що 71 % уникли затримання, тоді як інші були затримані від одного до кількох разів. На цій підставі було зроблено висновок, що на кожну спробу нелегального проникнення до США, викриту правоохоронцями, припадає дві успішні [3, с. 354].

Проте поповнення контингенту нелегальних мігрантів відбувається не лише внаслідок нелегального в'їзду, а й через втрату мігрантами, які в'їхали законно, підстав для перебування в країні. На основі дослідження, виконаного Євростатом серед африканських мігрантів, було зроблено висновки, що чисельність нелегальних мігрантів на 1/3 формується внаслідок нелегального в'їзду і на 2/3 — незаконного продовження перебування [4].

Ще одна пропорція була запропонована на основі досліджень Міжнародної організації праці, згідно з якими зроблено припущення, що кількість нелегальних мігрантів може становити в 10—15 % офіційно зареєстрованих іноземців.

Використати наведені пропорції можна й в Україні, проте для вкрай грубих оцінок. Адже вони справедливі лише для певного місця і часу і аж ніяк не можуть бути універсальними. Крім того, ці пропорції сформовані за даними країн, які переважно є країнами призначення нелегальних мігрантів, а не транзиту, що характерно для України. Однак існує можливість порівняти дані Державної прикордонної служби України про шукачів притулку, які клопоталися про міжнародний захист через прикордонників, та дані Державної міграційної служби про чисельність шукачів притулку, які в'їхали до країни нелегально, і спробувати таким чином уточнити пропорцію між затриманими на кордоні і незатриманими нелегалами. При цьому, однак, необхідно зважати, що не всі особи, які нелегально прибули в Україну, звертаються із заявами про надання статусу біженця.

Успішним прикладом застосування методу мультиплікації з використанням поліцейських даних є дослідження, проведене в Бельгії. Тут було опитано 120 нелегалів і з'ясовано, що 10 з них, тобто 0,083 %, були затримані правоохоронними органами. Середня тривалість перебування опитаних на нелегальному становищі становила 3,3 роки. Водночас, за даними поліцейської статистики було відомо про 13628 затримань іноземців без документів упродовж 2001—2005 рр., відповідно, за 3,3 роки таких затримань могло бути 8966 ($13628/5 \times 3,3$). Шляхом множення на мультиплікатор, сформований за даними опитування, тобто частку тих, кого затримувала поліція, отримано оцінку 108024 нелегальних мігранта [4].

Для перевірки результату було застосовано іншу базу даних. За обліками медичних установ, які надають невідкладну допомогу іноземцям незалежно від правового статусу і потім отримують компенсацію вартості послуг від держави, впродовж 2004 р. до них звернулися 7252 нелегальних мігранта. Серед 120 опитаних 13, тобто 0,1083 %, зверталися по медичну допомогу, у т. ч. троє один раз, четверо — двічі, п'ятеро — тричі. Враховуючи повторні звернення та середню тривалість перебування у неурегульованому становищі 3,3 роки за цей час до медиків могли звернутися 12077 нелегалів. Множення на мультиплікатор, отриманий під час опитування, дало цифру 111514, тобто доволі близьку до попередньої.

За умови проведення опитування принаймні ста нелегальних мігрантів для з'ясування частоти затримання їх поліцією та тривалості перебування в не врегульованому статусі, маючи дані щодо виявлення іноземців без документів протягом певного періоду часу, аналогічні розрахунки можна виконати і в Україні.

Ще одним прикладом мультикативного методу є **метод повторного виявлення**, розроблений для оцінки розміру популяції певного виду тварин в якомусь регіоні. Його суть полягає в неодноразовому підрахунку одиниць спостереження в різні моменти часу. Якщо дослідник виловлює із ставка 100 рибин, мітить їх і відпускає, а через певний час знову виловлює 100 рибин, серед яких 10 виявляються попередньо поміченими, це дає підстави для висновку, що загальна чисельність рибин у ставку становить 1000.

Такий підхід було застосовано для оцінки чисельності нелегальних мігрантів у Нідерландах. Було проаналізовано близько 7 тис. справ мігрантів, яких затримувала поліція. Завдяки фотографіям і відбиткам пальців затриманих дублювання було виключено, тобто було виявлено нелегалів, яких затримували 1, 2, 3 чи більше разів. Вираховано вірогідність того, що нелегальний мігрант жодного разу не був затриманий, на основі результату сформовано оцінку [5].

Обмеженням методу є той факт, що він може бути дієвим лише щодо гомогенного населення, такого, що за час спостереження не змінюється, і що вірогідність бути спійманим є незмінною, хоча це й не так, оскільки вона залежить не стільки від чисельності нелегалів, скільки від активності правоохоронців, наприклад, проведення певних операцій. Потрібно також враховувати, що вірогідність потрапляння у різних категорій нелегальних мігрантів в поліцію різна. Вона набагато вища у групи ризику, тобто бездомних, пов'язаних з кримінальною діяльністю чи вживанням наркотиків, ніж у тих мігрантів, які живуть у сім'ях і не вдаються до протиправних дій. Так само нижчою є вірогідність затримання дітей, жінок, осіб старшого віку.

Наведений метод доволі простий і за наявності даних щодо затриманих нелегальних мігрантів його можна застосувати в Україні. Однак для цього необхідно отримати інформацію про затриманих протягом певного часу, виділити серед них неодноразові затримання, тобто опрацювати індивідуальні справи, дотримуючись вимог щодо захисту персональних та оперативних даних.

Ще одним шляхом підрахунку чисельності нелегальних мігрантів є **демографічний метод**, застосування якого базується на тому, що впродовж життя люди зі статистично визначеною вірогідністю переживають народження, госпіталізацію, смерть тощо. Це однаково стосується і легальних, і нелегальних мігрантів, населення в цілому. Проблема, однак, у тому, що склад нелегальних мігрантів є зазвичай доволі специфічним, відмінним від

решти населення за статевим і віковим складом. Крім того, у разі серйозного захворювання чи очікування народження дитини мігранти здебільшого прагнуть повернутися на батьківщину, особливо, якщо їхнє перебування за кордоном нелегальне. У зв'язку з цим такі події як смерть, народження чи хвороба можуть не відображати справжню величину відповідної популяції або ж показники з реєстрації цих подій настільки малі, що є мало інформативними.

За даними Держстату України, із загальної кількості народжених в країні за 2017 р. близько 1 % народилися у жінок-громадянок інших країн, ще у 0,5 % випадків громадянство матері не було вказано. Батька з іноземним громадянством мали 1,6 % народжених того ж року дітей, майже у 5 % народжень громадянство батька не було вказано. Якщо порівнювати дані Держстату щодо чисельності населення та дані Державної міграційної служби України щодо іммігрантів та іноземців, які проживають у країні тимчасово, відсоток останніх у населенні буде меншим від їхньої частки серед батьків і матерів новонароджених. Це можна використати для оцінювання чисельності контингенту мігрантів без урегульованого статусу. Однак варто зважати, що, хоча статистичних даних щодо вікової структури мігрантів бракує, частка людей фертильного віку серед них вірогідно є вищою, ніж серед громадян України, крім того, фактична чисельність населення в Україні внаслідок масової трудової міграції українців за кордон є меншою, ніж показують дані Держстату.

Методом самоідентифікації можна назвати збір даних про нелегальних мігрантів під час кампаній з легалізації, які час від часу організовують у основних країнах призначення. Найбільша імміграційна амністія мала місце в США, де відповідно до закону 1986 р. було легалізовано 2,7 млн мігрантів. Остання велика легалізація мігрантів в Європі відбулася 2005 р. в Іспанії, в результаті кількість іноземців, які мали законні підстави для перебування, збільшилася на 670 тис. осіб.

Потрібно враховувати, що не всі нелегальні мігранти зверталися за врегулюванням свого статусу. Частково через непоінформованість, переважно — через побоювання контактів із представниками влади. Для підвищення довіри до урядових заходів з проведення легалізації широко залучалися неурядові організації та волонтери. А у США в законі було прописано, що повідомлена нелегальними мігрантами інформація може бути використана винятково для врегулювання їхнього статусу. Державні службовці давали присягу про її нерозголошення, порушення якої загрожувало штрафом у 10 тис. доларів [6, с. 268].

Водночас, отримані під час легалізації дані можуть бути й перебільшеними. По-перше, деякі мігранти зверталися з клопотаннями про врегулювання свого статусу неодноразово, в різних місцях, вважаючи, що це підвищить їхні шанси. По-друге, відповідні кампанії приваблювали мігрантів із

сусідніх країн. Так, наприклад, в Італії були зафіксовані непоодинокі випадки, коли про врегулювання правового статусу клопоталися мігранти, які в дійсності проживали в Австрії, Швейцарії та Франції [7, с. 146].

Метод самоідентифікації може бути використаний не лише у разі масової легалізації. Адже у більшості країн світу є механізми так званої повзучої легалізації, де справи розглядаються індивідуально. Скористатися такими механізмами зазвичай можуть особи, які тривалий час нелегально перебувають у країні, проте через певні обставини не можуть бути видворені. Наприклад, нелегальний мігрант у Великій Британії може врегулювати своє становище, якщо доведе, що він прожив у державі понад 14 років, а у Франції — 10 років. У Бельгії можуть звертатися по документи шукачі притулку, ухвалення рішення за клопотаннями яких невинувато затяглося, хворі особи, або ті, які тривалий час перебувають у шлюбних чи партнерських стосунках із громадянами країни чи іноземцями, які легально проживають тут [8, с. 51]. На основі цих даних можна сформулювати мінімальну оцінку чисельності мігрантів у неврегульованому становищі.

Опосередковані методи підрахунку базуються на даних, з нелегальною міграцією не пов'язаних. Так, в Німеччині було сформовано оцінку чисельності нелегальних мігрантів, зайнятих на сезонних роботах у сільському господарстві, на основі величини виробленої продукції. У результаті опитування сільськогосподарських працівників було з'ясовано, що середня тривалість сезонного працевлаштування становить 10 тижнів, а кількість робочих годин на тиждень — 50. Потім дослідники підраховали, скільки працівників потрібно для збирання, оброблення та пакування врожаю і порівняли цю цифру з чисельністю офіційно зареєстрованих контрактів. Оскільки місцеве населення, як правило, не зацікавлене у виконанні сезонних сільськогосподарських робіт, було зроблено припущення, що різниця між двома цифрами демонструє обсяги контингенту нелегальних трудових мігрантів, задіяних у галузі [9].

Подібним чином польські дослідники оцінили чисельність нелегальних мігрантів, які працювали у домогосподарствах. За основу були взяті дані з обстеження домогосподарств. Завдяки додатковому інтерв'юванню домогосподарств, де іноземні працівники забезпечували прибирання чи догляд, було з'ясовано, яка частка з них працювала повний робочий день в одному домогосподарстві і яка надавала послуги кільком, а потім сформовано оцінку загальної чисельності таких працівників.

В Україні, де за офіційними оцінками неформальною зайнятістю охоплено 3,5 млн громадян, такий підхід міг би бути застосований передусім для підрахунків тіньової зайнятості власного населення. Щодо мігрантів, його можна було б застосувати для підрахунку нелегальної зайнятості у певних сферах у регіонах, де відомо про працевлаштування помітної чисельності іноземців, наприклад, сільгосппрацівників на півдні України.

Для оцінки чисельності мігрантів у неурегульованому становищі використовують також різні **опитування**, зокрема, населення, домогосподарств, адресної групи, тобто нелегальних мігрантів, експертні опитування.

Під час проведення опитувань населення і домогосподарств основною проблемою є чутливість щодо питання про правовий статус особи. Оскільки документальне підтвердження поданої респондентом інформації не передбачається, рівень відвертості вірогідно низький. Унаслідок цього виділити групу нелегальних мігрантів складно. Тому у США, наприклад, було застосовано різні методики оцінювання вірогідності результатів. Одна з них базувалася на відомих з інших джерел основних характеристиках типового нелегального мігранта (мексиканець, чоловік, неодружений, віком близько 40 років, з загальною середньою освітою). Зважаючи на них можна розрахувати вірогідність приналежності до цієї групи виявлених під час опитування мігрантів. Якщо така вірогідність виявлялася високою, попри ствердну відповідь на запитання щодо легальності перебування, особу зараховували до категорії нелегальних мігрантів [9].

В Україні такий підхід придатний для оцінювання зовнішньої трудової міграції власних громадян і частки серед них мігрантів у неурегульованому становищі. Проте його застосування для дослідження іноземців ускладнене їхньою малою чисельністю. Враховуючи параметри загальнонаціональної вибірки опитування домогосподарств відомості щодо загальної чисельності іноземців, тим більше їхнього правового статусу, не виходитимуть за межі статистичної похибки.

Якщо мова йде про опитування власне нелегальних мігрантів, то у цьому випадку, крім проблеми довіри, основною проблемою є складність виходу на респондентів, необхідність докладання для цього значних фінансових та організаційних зусиль, незначне, незважаючи на це, охоплення опитуванням цієї категорії населення. Оскільки вихідна сукупність невідома, скласти репрезентативну вибірку неможливо, кількість респондентів незначна, екстраполяція результатів опитування на всю популяцію нелегалів умовна.

Однак існує цілком позитивний досвід оцінювання чисельності мігрантів у неурегульованому становищі шляхом опитування. Так, в Італії систематичні опитування мігрантів проводять з 2006 р., залучаючи 30 тис. мігрантів, як легальних, так і нелегальних. Спочатку випадково обирають райони і населені пункти опитування. Потім формують перелік місць у них, де мігранти найчастіше збираються, — робочі місця, інституції, які реєструють іноземців, благодійні організації, які займаються мігрантами, церкви, лікарні, місця відпочинку, національні ресторани тощо. Коли такий список сформовано, випадково обирають пункти проведення опитування. В кожному з них респондентів також обирають випадково. Оскільки кожного іноземця можна описати за частотою його контактів у визначених

центрах спілкування, треба з'ясувати, де буває більше іммігрантів, де менше, і залежно від цього визначати кількість необхідних інтерв'ю в кожному з центрів спілкування. Таким чином досягається репрезентативність вибірки і, відповідно, можливість виявити частку мігрантів з неурегульованим статусом, а згодом — розрахувати їх загальну чисельність [10, с. 451—465].

Для встановлення контакту з нелегальними мігрантами та опитування застосовується також метод «снігового кому», або «ланцюжка». Спочатку обирають вихідні точки. Це можуть бути мігранти, випадково обрані з відповідних реєстрів, або так само випадково обрані адреси в районах проживання мігрантів. За першої зустрічі в кожній із обраних точок потрібно з'ясувати, кого з мігрантів респондент знає і може порекомендувати для подальшого спілкування. Вказаний ним мігрант надає інформацію про свої контакти і т. д. Поступово коло розширюється, що й забезпечує інформацію як про легальних, так і нелегальних мігрантів, частку останніх серед усіх мігрантів. Проте дослідники підкреслюють, що для вірогідних результатів вибір початкових точок має бути дійсно випадковим, а вибірка не меншою, ніж корінь квадратний від чисельності досліджуваного населення [5].

В Україні опитування мігрантів з неурегульованим статусом, переважно в числі інших категорій мігрантів, застосовували для вивчення їхніх міграційних історій, умов проживання, стосунків із місцевим населенням, подальших міграційних планів тощо. Проте через невелику кількість інтерв'ю та нерепрезентативність вибірки для оцінювання чисельності нелегалів вони були неприйнятними. Разом з тим, отримана інформація якісного характеру сприяє розумінню закономірностей міграційного процесу і є необхідною для вибору методів чисельного оцінювання, їх застосування та інтерпретації результатів.

Третій вид опитувань — експертні опитування. Експертами можуть бути так звані включені особи, тобто власне нелегальні мігранти, неформальні лідери їхніх спільнот, а також особи, безпосередньо пов'язані з проблемою, у т. ч. правоохоронці, представники неурядових організацій, церков, рекрутингових агентств, працедавці тощо. Для ефективності експертних опитувань найважливішим є підбір експертів, рівень їхньої компетентності. У будь-якому разі необхідно зважати на те, що експерти не можуть мати повної картини: унаслідок безпосереднього зв'язку із відповідною сферою вони схильні до перебільшень.

Оскільки експертні думки суб'єктивні, типовим для експертного опитування є великий діапазон результатів. Наприклад, у Швейцарії було опитано 800 працедавців, яким пропонували висловитися щодо чисельності нелегально працевлаштованих іноземців у галузі, де вони працювали. Середнє значення становило 180 тис., проте медіанне — лише

70 тис. Дослідники оцінили чисельність нелегалів у діапазоні 70—180 тис. осіб [7, с. 153].

Щоб розв'язати проблему широкого діапазону оцінок і частих перебільшень застосовують метод Дельфі, який полягає в опитуванні експертів цілком анонімно, проте з подальшим ознайомленням їх із точкою зору опонентів, з якою вони можуть аргументовано погодитися, або не погодитися. Процес продовжується до моменту, коли позиції зближуються, або коли вони перестають змінюватися. Метод простий у реалізації, оскільки опитування експертів може бути дистанційним, а вторинна аргументація ними своєї позиції чи її змін надає додаткову інформацію для аналізу. Його недоліком є тривалість опитування.

Експертні опитування, як здійснювані легше за опитування нелегальних мігрантів, є цілком доступними в умовах України. Проте, зважаючи на суб'єктивність результатів, вони доцільні лише як додатковий метод, застосований одночасно з іншими. Варто й диверсифікувати склад експертів, залучивши до нього лідерів мігрантських громад, представників неурядових організацій, які опікуються проблемами мігрантів, державних службовців як правоохоронних, так і не правоохоронних органів.

Висновки. Попри розмаїття підходів до вимірювання контингенту нелегальних мігрантів, жодного універсального методу оцінки чисельності цієї категорії населення не існує. Передусім це пов'язано з характером нелегальних переміщень, з тим, що нелегальні мігранти не реєструються в жодній офіційній базі даних, намагаються уникнути будь-яких опитувань та інших контактів. Складним оцінювання є ще й тому, що міграція як така — не подія, а процес, тож чисельність мігрантів постійно змінюється, великою є частка тимчасових і повторюваних переміщень.

Вірогідність оцінок феномену нелегальної міграції великою мірою залежить від якості наявної статистики, покладеної в їх основу. На жаль, в Україні в адміністративних даних правоохоронних відомств багато характеристик мігрантів з неурегульованим статусом відсутні. Зокрема, немає інформації щодо статі, віку, рівня освіти порушників міграційного законодавства, неможливо виокремити повторні затримання протягом певного періоду або зміну правового статусу тощо. Необхідно зауважити також, що перепис населення в Україні тривалий час не проводився, тому не існує надійних даних про населення загалом, тобто відсутній базис для оцінювання контингенту нелегальних мігрантів.

Усвідомлюючи, що високоточні дані щодо контингенту нелегальних мігрантів отримати неможливо, для формування найвірогідніших оцінок варто користуватися комбінацією різних методів, які доповнюють один одного. Використовуючи адаптовані до українських реалій підходи, що були успішно застосовані в інших країнах, доцільно виконати розрахунки на основі різних даних і з використанням різних мультиплікаторів, оці-

нити вірогідність кожного з отриманих результатів та узагальнити їх. Базовими для формування оцінки можуть бути статистичні дані щодо населення та міграції загалом і щодо виявлених та затриманих нелегальних мігрантів. Для уточнення пропорції легальності / нелегальності, складу нелегальних мігрантів доцільно використати результати експертних опитувань. Бажано також організувати опитування мігрантів, як легальних, так і нелегальних, щоб отримати інформацію для оцінювання частки нелегалів у всьому загалі іноземців і якісну інформацію про шляхи їхнього прибуття, тривалість перебування в країні, подальші міграційні плани.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шматко Ю. Анализ и оценка нерегистрируемой миграции в России // Демоскоп. Weekly. — 2014. — № 605—606 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0605/student01.php> (дата звернення: 10.10.2019).
2. Baker B. Estimates of Unauthorized Immigrant Population Residing in the United States: January 2014. — 9 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/Unauthorized%20Immigrant%20Population%20Estimates%20in%20the%20US%20January%202014_1.pdf (дата звернення: 10.10.2019).
3. *Towards Harmonised European Statistics on International Migration* / Ed. by M. Poulain, N. Perrin, A. Singleton. — Louvain: UCL Presses, 2006. — 745 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.seemig.eu/downloads/resources/THESIMFinalReport.pdf> (дата звернення: 17.10.2019).
4. Jandl M., Vogel D., Igllicka K. Report on methodological issues / Ed. by A. Kraler, D. Vogel. — 2008. — 79 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://irregular-migration.net/typo3_upload/groups/31/4.Background_Information/4.1.Methodology/Methodological_Issues_Clandestino_Report_Nov09_2.pdf (дата звернення: 17.10.2019).
5. Pinkerton C., McLaughlan G., Salt J. Sizing the illegally resident population in the UK // Home Office Online Report 58/04. — 52 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.geog.ucl.ac.uk/research/research-centres/migration-research-unit/publications/mru-publications/pdfs/sizing_illegal_pop.pdf (дата звернення: 17.10.2019).
6. Чернышева О. Законодательные амнистии для незаконных иммигрантов. Может ли западный опыт быть полезен для России? // Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции / Под ред. Г. Витковской — М: Гендальф, 2004. — 351 с.
7. Jandl M. The Estimation of Illegal Migration in Europe // *Migration Studies*. — 2004. — Vol. XLI. — No. 153. — P. 141—155 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.net4you.com/jandlftp/Estimation-2004.pdf> (дата звернення: 17.10.2019).
8. Апан Д., Брюйкер Ф., Шмиттер К. Регуляризация иностранцев-нелегалов в Европейском союзе. Итоговый документ по результатам сравнительного исследования // Специальные программы легализации иммигрантов: мировой опыт. Сб. ст. / Под ред. Г. Витковской, А. Рубцовой. — М.: Пилот, 2006. — 256 с.
9. Вакуленко Е.С., Цимайло В.В. Учёт нелегальной миграции населения: методы и оценки // Демоскоп. Weekly. — 2011. — 479—480 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2011/0479/analit02.php> (дата звернення: 17.10.2019).
10. Gianluca Baio G., Blangiardo G.-C, Blangiardo M. Centre Sampling Technique in Foreign Migration Surveys: A Methodological Note // *Journal of Official Statistics*. — 2011. — Vol. 27. — No. 3. — P. 451—465 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://>

www.scb.se/contentassets/ca21efb41fee47d293bbee5bf7be7fb3/centre-sampling-technique-in-foreign-migration-surveys-a-methodological-note.pdf (дата звернення: 17.10.2019).

REFERENCES

1. Shmatko, Iu. (2014). Analysis and assessment of unregistered migration in Russia. *Demoskop. Weekly*, 605-606. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0605/student01.php> [in Russian].
2. Baker, B. (2014). *Estimates of Unauthorized Immigrant Population Residing in the United States: January 2014*. Retrieved from https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/Unauthorized%20Immigrant%20Population%20Estimates%20in%20the%20US%20January%202014_1.pdf
3. Poulain, M. & al. (Ed.). (2006). *Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Louvain. UCL Presses. Retrieved from <http://www.seemig.eu/downloads/resources/THESIMFinalReport.pdf>
4. Jandl, M., Vogel, D., & Igllicka K. (2008). *Report on methodological issues*. Retrieved from http://irregular-migration.net/typo3_upload/groups/31/4.Background_Information/4.1.Methodology/Methodological_Issues_Clandestino_Report_Nov09_2.pdf
5. Pinkerton, C., McLaughlan, G. & Salt, J. (2004). *Sizing the illegally resident population in the UK*. Home Office Online Report 58/04. Retrieved from https://www.geog.ucl.ac.uk/research/research-centres/migration-research-unit/publications/mru-publications/pdfs/sizing_illegal_pop.pdf
6. Chernysheva, O. (2004). Legislative amnesties for illegal immigrants. Can Western experience be useful for Russia? *World experience of migration policy: retrospective and recent trends*. Moscow: Gandalf. [in Russian].
7. Jandl, M. (2004). *The Estimation of Illegal Migration in Europe*. *Migration Studies*, Vol.XLI, 153, 141-155. Retrieved from <http://www.net4you.com/jandlftp/Estimation-2004.pdf>
8. Apap, D., Bruyker, F. & Schmitter, K. (2006). Regularization of illegal foreigners in the European Union. The final document based on the results of a comparative study. *Special programs for the legalization of immigrants: world experience*. Moscow: Pilot. [in Russian].
9. Vakulenko, E.S. & Tsimailo, V.V. (2011). Accounting of illegal migration of population: methods and estimates. *Demoskop. Weekly*, 479-480. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/2011/0479/analit02.php> [in Russian].
10. Gianluca Baio, G., Blangiardo, G.-C. & Blangiardo, M. (2011). Centre Sampling Technique in Foreign Migration Surveys: A Methodological Note. *Journal of Official Statistics*, Vol. 27, 3, 451-465. Retrieved from <https://www.scb.se/contentassets/ca21efb41fee47d293bbee5bf7be7fb3/centre-sampling-technique-in-foreign-migration-surveys-a-methodological-note.pdf>

Стаття надійшла до редакції журналу 09.01.2020

O. Malynovska, Dr. Sc. (Public Administration), Chief Researcher
National Institute for Strategic Studies
01030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7a
E-mail: malinovska@niss.gov.ua
ORCID 0000-0001-5305-0253

METHODS OF ESTIMATING THE NUMBER OF IREGULAR MIGRANTS AND THE POSSIBILITY OF APPLYING THEM IN UKRAINE

A balanced assessment of the number of foreigners who do not have a legal reason for staying in Ukraine is necessary for planning the activities of law enforcement agencies, determining the resources they need, assessing the effectiveness of their work, the effectiveness of mig-

ration policy in general. However, the data on detection and detention of illegal migrants is far from complete. An idea of the true volume and composition of illegal migration can only be obtained through estimates. A number of methods have been used to form them in foreign countries. Their review and determination of applicability in Ukraine is the purpose of this article. The analysis made it possible to divide the methods of estimating the number of irregular migrants into two groups. In the first group are the **methods** based on data directly related to the subject of the study, that is, the data on detected, detained illegal migrants. Their actual numbers are estimated using specific multipliers. The second group consists of methods that use the data on all population and on legal migration (the difference between them should be the amount of illegal migration) as well as other data not directly related to migration. The novelty of the study is the systematization of methodological approaches to the numerical assessment of the contingent of illegal migrants in the country and justification of the feasibility and possibility of their use in Ukraine. The article justifies that for the formation of the most probable estimates it is necessary to use a combination of different methods that complement each other. Using the approaches applied in foreign countries and adapted to Ukrainian realities, it is suggested to make calculations on the basis of different data and using different multipliers, and then evaluate the probability and summarize the results. The baseline for estimation may be statistics on population and migration in general, and on detected and detained illegal migrants. In order to clarify the proportions of legality / illegality, the composition of illegal migrants, it is advisable to use the results of expert polls. It would also be desirable to conduct a survey among migrants, both legal and illegal, which would provide information for estimating the proportion of illegal immigrants in total foreigners, as well as qualitative information on their arrivals, length of stay in the country, further migration plans.

Keywords: irregular migrants, illegal migrants, methods of population estimation.

Cite: Hnatyuk, T. (2020). Living conditions of the internally displaced persons in Ukraine. *Demography and social economy*. 1 (39): 47-62. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.047>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.047>

УДК 314.7

JEL CLASSIFICATION: I70, J15

T.O. HNATYUK, PhD (Political Science), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: tety.hnatyuk@gmail.com
ORCID 0000-0002-7792-5699

LIVING CONDITIONS OF THE INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE

The number of the registered internally displaced persons (IDPs) in Ukraine has reached 1.4 million. Since the beginning of the displacement, the housing problem has been one of the main (along with employment) for this category of internal migrants. Over the past six years, some steps have been taken by the Ukrainian state and the international organizations to accommodate and improve IDPs' living conditions in new settlements. However, this issue remains relevant today. It is appropriate to analyze the living conditions of the IDPs in Ukraine with the development of specific indicators. The purpose of the study is to assess the living conditions of the IDPs in Ukraine for the period from March 2016 to June 2019. The author analyzes the reports of the National Monitoring System on the Situation of IDPs, reports of the international organizations as well as the relevant legislative framework of Ukraine and state programs. Methods of analysis and synthesis, comparison method have allowed identifying the indicators that can be used as measures of the assessment of living conditions of the IDPs in Ukraine in the spheres of "Housing" and "Safety of living". The innovation character of the article is represented by five indicators for assessing the living conditions of the IDPs in Ukraine: "Households of the IDPs living in their own housing", "Households of the IDPs living in separate housing", "Self-assessment of satisfaction with living conditions of the IDPs", "Self-assessment of safety of living conditions of the IDPs", "Self-assessment of safety of the environment and infrastructure of the settlement of the IDPs". The following positive trends are identified: inclusion of this group into the state lending programs for home purchases; the construction of temporary social housing for the IDPs; an increase in the share of the IDPs living in their own housing; three-quarters of the IDPs can afford to rent separate housing; the IDPs highly value the quality of living conditions and the level of security of the living environment. It is established that the limited ability of the IDPs to acquire their own housing or to obtain social housing in ownership remain the main problems. The following government policy measures are proposed: continued raising of funds from the international donors for the construction of social housing

for the IDPs; regular financing of the Affordable Housing Program from the state budget of Ukraine; expanding the opportunity for the IDPs to participate in the Affordable Housing Program due to changing funding conditions from 50/50 to 70/30; launching of separate targeted programs for the acquisition of affordable housing for the IDPs.

Keywords: *internally displaced persons, IDPs, living conditions, housing, indicators of living conditions, social housing, Ukraine.*

Introduction. Internally displaced persons (IDPs) have appeared in Ukraine since March 2014 due to the annexation by the Russian Federation of the Autonomous Republic of Crimea. The beginning of the military conflict in Donetsk and Luhansk regions of Ukraine in May 2014 intensified internal displacement. As of middle of December 2019 [13], there were 1.4 million IDPs registered by the Ministry of Social Policy of Ukraine.

Relevance of the paper. Since the moment of displacement, the housing issue has been one of the main (along with employment) for this category of internal migrants in Ukraine. Over the past six years, some steps have been taken by the Ukrainian state and the international organizations to accommodate and improve IDPs' living conditions in new settlements. However, this issue remains relevant today. For example, as of June 2019 [36, p. 23], only 12 % of the IDPs lived in their own housing.

Literature overview. The living conditions of the IDPs have been within the scope of both Ukrainian researchers and the international organizations. The legislative acts and the first steps of the Ukrainian state in the direction of providing housing for the IDPs for the period 2014-2016 were analysed by Novikova O.F. and Logachiova L.M. in the book "Internally Displaced Persons: From Overcoming Obstacles to Success Strategies" (2016). The tools and the ways for solving the IDPs' housing problem are presented in the National Report "Policy of Integration of Ukrainian Society in the Context of Challenges and Threats of Events in the Donbass" (2016) [16]. The book "Integration of the Internally Displaced Persons into Territorial Communities: Diagnosis and Provision Mechanisms" (2018) written by the team of authors Novikova O.F., Antoniuk V.P., Pankova O.V. has presented, among other things, expert assessments of the IDPs' housing issue [4]. Solving the housing issue of the IDPs through state programs has been highlighted by the authors of the book "Economic Efficiency vs Social Justice: Priorities of Ukraine's Development at the Stage of the Crisis" (2019) [7]. Some aspects of the IDPs' living conditions are mentioned in the analytical report "Characteristics of the IDP beneficiaries of Caritas Ukraine" [27] conducted by the Migration Studies Department of the Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (2018).

Living conditions and housing situation of the IDPs in Ukraine are also monitored by the international organizations. So far, the main source of information on the living conditions of the IDPs has been the National monitoring system on the situation of the IDPs that was launched by the International

Organization for Migration (IOM) in March 2016; the system runs regular update rounds every three or four months. The needs of the IDPs are analyzed periodically by the Ukrainian Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). The relevant studies include an analysis of the IDPs' needs in Kyiv and Luhansk regions (2015) [37, 38], a survey of regional housing programs for the IDPs (2018-2019) [29], an analysis of the IDPs' households that participated in the Affordable Housing Program (2019) [26].

The aim of the article and innovation character. The aim of the study is to assess the living conditions of the IDPs in Ukraine during the period from March 2016 to June 2019. For this purpose the author has offered five indicators for assessing the living conditions of the IDPs in Ukraine that can be divided into two groups "Housing" and "Safety of living": "Households of the IDPs living in their own housing", "Households of the IDPs living in separate housing", "Self-assessment of satisfaction with living conditions of the IDPs", "Self-assessment of safety of living conditions of the IDPs", "Self-assessment of safety of the environment and infrastructure of the settlement of the IDPs".

Data and methods. The author has analysed the reports of the National monitoring system on the situation of IDPs, reports of the international organizations as well as the relevant legislative framework of Ukraine and state programs. Methods of analysis and synthesis, comparison method have allowed identifying the indicators that can be used as measures of the assessment of the living conditions of the IDPs in Ukraine.

The main results of the research. The need to resolve the housing issue of the IDPs has been reflected in the legislation of Ukraine. For instance, the Law of Ukraine "On Enforcement of Rights and Freedoms of the IDPs" (2014) [20] declares that the state provides assistance to the IDPs in solving their housing problem. According to Article 9 of the Law, an internally displaced person has the right to:

- create conditions for his/her permanent or temporary residence;
- payment for the cost of utilities, electricity and heat, natural gas in places of compact settlement of the IDPs (modular towns, dormitories, health camps, sanatoriums, health resorts, hotels, etc.) according to appropriate tariffs that are established for such facilities, services and goods for the population;
- obtaining from public authorities, local self-government bodies and private entities the possibility of free temporary residence within six months from the date of registration of an internally displaced person (upon condition of a payment for utility costs); this term can be extended for large families, people with disabilities, the elderly.

Therefore, the Law ensures free temporary housing for the IDPs only for six months from the moment of their registration. Exemptions are provided only for particularly vulnerable categories: the disabled people, large families and the elderly.

The Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On providing monthly targeted assistance to the IDPs to cover living expenses, including housing and utility services” (2014) [23] declares relevant payments for a period not exceeding six months from the date of the IDPs application; amounts of the payments are also determined. As of 14.08.2019, the payments were as follows: for an able-bodied person — UAH 442 (USD 17.6¹), for a retired person and a child — UAH 1,000 (USD 39.8), for people with disabilities — from one subsistence income up to 130 % of the subsistence income (depending on the disability group). However, the amount per family may not be higher than UAH 3,000 (USD 119.3), for families with disabled people — no more than UAH 3,400 (USD 135.2), for large families — no more than UAH 5,000 (USD 198.8).

There is a comparison of the prices for renting one-room apartments in the regions with the highest level of the IDPs (as of December, 2018) [14]: Donetsk region — UAH 2,145; Lugansk region — UAH 1,783; Kyiv city — UAH 6,636; Kharkiv region — UAH 3,447; Dnipropetrovsk region — UAH 2,452; Kyiv region — UAH 2,906. Thus, the state assistance for the IDPs has been insufficient to cover the cost of renting of an apartment and paying for utility services.

Resolving the IDPs’ housing issue by facilitating the construction of permanent, temporary and social housing was proclaimed in the Comprehensive State Program “On support, social adaptation and reintegration of the Ukrainian citizens who moved from the temporarily occupied territory of Ukraine and the regions of the antiterrorist operation to other regions of Ukraine, for the period up to 2017” (2015) [21]. However, the measures proposed in the Program mainly concerned temporary housing (creation of a social housing fund, construction of social towns, etc.). Allocation of pieces of land for construction in rural areas including depopulated villages was on the list of long-term solutions. Such proposals did not find support among the IDPs.

The need for access of the IDPs to high quality and permanent housing has been emphasized in the “Strategy for the integration of the IDPs and the implementation of long-term decisions on internal displacement for the period up to 2020” (2017) [24]. Three-directional measures have been suggested in the document: on permanent housing (implementation of a credit and financial mechanism to increase access to permanent and proficient housing), on temporary housing (granting priority access to social and temporary housing for the IDPs) and on rental housing by the IDPs (reduction of tax rates and / or tax exemptions of landlords, assistance with free legal support for entering into housing rent contract).

Moreover, the Action Plan for the Strategy implementation [22] has focused on identifying the IDPs’ housing needs (including, among other things, inventory

¹ The official exchange rate of hryvnia against the US dollar of the National Bank of Ukraine (as of August 14, 2019) was taken: UAH 25.15 per USD 1 [15].

of habitable real estate), providing IDPs with access to social housing (in particular, taking the IDPs into social housing records, monitoring of relevant regional social housing programs, etc.). Among the positive features of the Plan are anticipation of the financing of the budget program “Provision of the state support for the construction (purchase) of affordable housing” and enquiry into the possibility of increasing the expenditures; implementation of measures to ensure proper funding of relevant regional programs; enquiry into the possibility of introducing interest-free rates for financing the construction and purchase of housing for the IDPs. At the same time, the issue of entering into housing rent contracts has received little attention: only public awareness activity has been planned. However, housing rent has been the most typical among the IDPs in Ukraine. As of June, 2019 [36], 64 % of the IDPs rented different types of housing.

The National monitoring system on the situation of IDPs that was launched by the International Organization for Migration in March 2016 and that has already run for 14 rounds, allows to see the changes that have taken place in the housing situation of the IDPs in Ukraine over the last three years (Table 1).

According to the results of the 14 rounds of the National monitoring system on the situation of IDPs, more than a half of the IDPs rent housing, and the share of these IDPs increased from 56.8 % in March 2016 to 64.0 % in June 2019. A rented apartment remains the most popular type of the IDPs housing: at the beginning of 2016, 35.3 % of the respondents rented an apartment, in the next three years their number reached almost half of all respondents. At the same time,

Table 1. IDPs’ accommodation types. %

IDPs’ accommodation types	March 2016	April 2016	May 2016	September 2016	June 2017	September 2017	December 2017	March 2018	June 2018	September 2018	December 2018	March 2019	June 2019
Own housing	4.0	9.0	10.0	11.0	12.0	12.0	15.0	12.0	14.0	12.0
Rented apartment	35.3	42.0	47.0	40.0	46.0	49.0	47.0	47.0	48.0	45.0	49.0	49.0	49.0
Rented room in an apartment	8.1	6.0	7.0	7.0	4.0	4.0	3.0	5.0	4.0	4.0	4.0	4.0	5.0
Rented house	13.4	20.0	15.0	15.0	8.0	6.0	8.0	9.0	10.0	10.0	10.0	9.0	10.0
Host family/ relatives	18.8	22.0	20.0	25.0	26.0	25.0	24.0	13.0	13.0	14.0	14.0	13.0	13.0
Dormitory	12.7	6.0	7.0	6.0	3.0	3.0	3.0	7.0	5.0	4.0	4.0	5.0	4.0
Collective centers for IDPs	8.7	1.0	2.0	2.0	2.0	1.0	1.0	4.0	4.0	4.0	3.0	3.0	2.0
Other	3.0	3.0	2.0	1.0	2.0	2.0	3.0	3.0	4.0	4.0	4.0	3.0	5.0

Source: author’s calculations based on the data from [31-36].

during the monitoring period, the share of the IDPs who rent a room or a house has almost reduced by half.

Despite of the high share of the IDPs who rent housing, rent has been a serious burden on family budget, even for the working IDPs [30, c. 45]. Additionally, the IDPs claim unequal treatment of landlords [3, p. 27]: they suffer from higher prices charged for them in comparison with the prices for local people; reluctance of landlords to enter into long-term contracts with the IDPs that don't allow the IDPs to receive subsidies from the state for payment of utility services; eviction of the IDPs in the summer from the premises in the resort areas, as landlords prefer renting housing daily during this period of the year.

According to the results of the 14th round of the National Monitoring, as of June 2019 12 % of the IDPs said they lived in their own housing. This presents a three-fold increase in comparison with September 2016: from 4 % to 14 % (Table 1).

Since the end of November 2017 the IDPs have had the right to participate in the State Program "Affordable Housing" [2], which is implemented by the State specialized financial institution "State Youth Housing Assistance Fund". Under the terms of the Program [8], the IDPs are provided with state assistance of 50 % of the cost of construction (purchase) of affordable housing and / or a concessionary mortgage. However, the Program has a number of limitations, among them: housing has to be purchased on the primary real estate market only; a limited list of real estate developers is provided; a limit of living space per family member has been defined; housing costs of 1 m² have been set. In addition, the IDPs should deposit 50 % of the cost of housing within 15 days since the signing of a contract. That seems to be quite a tough deadline.

At the same time, funding for The Affordable Housing Program has faced some difficulties. For instance, in 2018 only UAH 100 million was allocated from the state budget of Ukraine instead of UAH 1 billion, which allowed to buy apartments for 300 families (instead of 3.5 thousand). In 2019 the state budget received UAH 300 million. However, the allocation of funds usually occurs at the end of the year, which creates additional difficulties for submission of the IDPs' applications. According to the State Youth Housing Assistance Fund [28], in 2019 the applications were accepted only from the 3rd of December to the 5th of December. During these three days, 6 678 IDPs were able to submit their documents.

The UNHCR has evaluated [26] the Affordable Housing Program in terms of the families who received housing as the participants of the Program in 2017. The analysis has showed that the IDP households that participated in the Program have a significantly higher income level than the IDP households in Ukraine on average. Salary has been the main source of income for 76 % of the respondents; majority of the families have had multiple sources of income; 63 % of the respondents used personal savings to pay 50 % of the cost of housing (30 % of the respondents used a private loan). Thus, within the Affordable Housing Program, only wealthy IDPs can receive assistance from the state in purchasing housing.

Living with a host family or relatives has been a popular option among the internally displaced people. According to the National Monitoring System, almost every fourth respondent reported this type of housing between September 2016 and December 2017. However, by March 2019, the share of such IDPs halved to 13.0 % among all respondents.

The existing programs in Ukraine mainly relate to providing the IDPs with temporary social housing. Some measures in this direction were offered in the Comprehensive State Program for Supporting the IDPs (December, 2015) [21], among them: establishing of a social housing stock from which the IDPs can rent housing on preferential terms; implementation of projects for construction of specialized social settlements; construction of cottage settlements for the IDPs, etc. However, the right of the IDPs to receive social housing was approved only in September 2018 by the Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine “On Housing Fund for Social Purposes” as to Conditions for Providing the IDPs with Social Housing” [18].

The Ministry of the Temporary Occupied Territories and IDPs of Ukraine initiated in 2017 a budget program on granting territorial communities with financial support (subsidies) in order to provide the IDPs with temporary housing [17]. According to the changes made in August 2019 [19], subsidies from the state budget are provided on condition of co-funding where local budgets cover no less than 30 % (previously there was 50/50 funding). According to the Ministry [5], 188 apartments were purchased with the help of a subsidy in 2017-2018 and approximately 600 IDPs were provided with temporary housing, and in 2019 it was planned to purchase 59 apartments.

Special programs where the IDPs can participate have been implemented in the regions of Ukraine. However, the analysis of these programs that was conducted by the UNHCR in 2018 [29] identified the following drawbacks:

- regional programs provide only communal and temporary housing to the IDPs, which does not involve acquisition of property rights;
- local authorities are afraid of turning the IDPs into voters and thus a destabilizing factor for their local communities.

Temporary housing for the IDPs is being built mostly by international donors. The European Union has been a donor to such projects in Donetsk region as, for example, “Housing for the Internally Displaced Persons”, “Building the capacity of the community of Mariupol to support the IDPs and locals affected by the conflict”, “Providing housing for the most vulnerable IDPs and the inhabitants of Kramatorsk city” [7, p. 289]. The project “Promoting the development of social infrastructure. Ukrainian Social Investment Fund V” has been funded by the German government. Under the scope of the project there are repairs of community-owned buildings in order to make them suitable for the IDPs. The project is being implemented in Kyiv and Lviv cities as well as in Kharkiv, Dnipropetrovsk and Zaporizhia regions. Social housing for the IDPs has been created

in six towns of the Kharkiv region (Zolochiv, Dergachi, Iziium, Krasnograd, Lozove, Bogodukhov). These are 16 apartments and 99 dormitories for 300 people as well as seven infrastructure facilities [12]. In addition, seven modular towns (in the cities of Kharkiv, Zaporizhie, Pavlograd, Kryvyi Rih, Nikopol, Kamenskoe and Dnipro) were built with the money of the German government at the beginning of 2015, with termination of their functionality in the middle of 2017 [11].

A small share of the IDPs lives in dormitories and collective centers. However, according to the National Monitoring System, the share of the IDPs has almost halved in these types of housing in the last three years. That could be explained by the temporal nature of the accommodation as well as poor living conditions there.

At the same time, temporary stay in the modular towns became permanent for some part of the IDPs as the most vulnerable categories of the IDPs live there and they have no possibility to move on to better houses. Despite deterioration of the living conditions as a result of termination of these towns' functionality, the IDPs do not intend to leave their homes. The social climate in the towns depends on the availability of financial support from the local authorities. For instance, a modular town in the city of Dnipro has received financial support from the budgets of the city and the region. That is why the IDPs pay only a nominal fee for their residence (150 UAH per person per month) [25]. A completely different situation occurred in a modular town in the city of Pavlograd: when the prices for utility services were raised three-fold and the financial support from the local authority was stopped, some of the inhabitants moved away and left debts [9].

Experts note [11] that, in general, modular towns are characterized by the following problems: lack of integration into local communities, alcohol and drug addiction, domestic conflicts, dependence on humanitarian assistance, and unwillingness to work. However, the IDPs who live in such centers or modular towns complain of unjustified measures of restriction from the administration of some towns, fear of being forcibly evicted, lack of personal space, lack of special equipment or lack of facilities for people with disabilities [3, p. 26]. Thus, the collective settlements of the IDPs cannot be considered as an acceptable long-term solution.

Indicators of living conditions of the IDPs in Ukraine. The National monitoring system on the situation of IDPs has allowed identifying the indicators that can be used as measures of the assessment of living conditions of the IDPs in Ukraine. The author has offered five indicators: "Households of the IDPs living in their own housing", "Households of the IDPs living in separate housing", "Self-assessment of satisfaction with living conditions of the IDPs", "Self-assessment of safety of living conditions of the IDPs", "Self-assessment of safety of the environment and infrastructure of the settlement of the IDPs". The first three indicators belong to a group "Housing", and the next two indicators belong to a group "Safety of living".

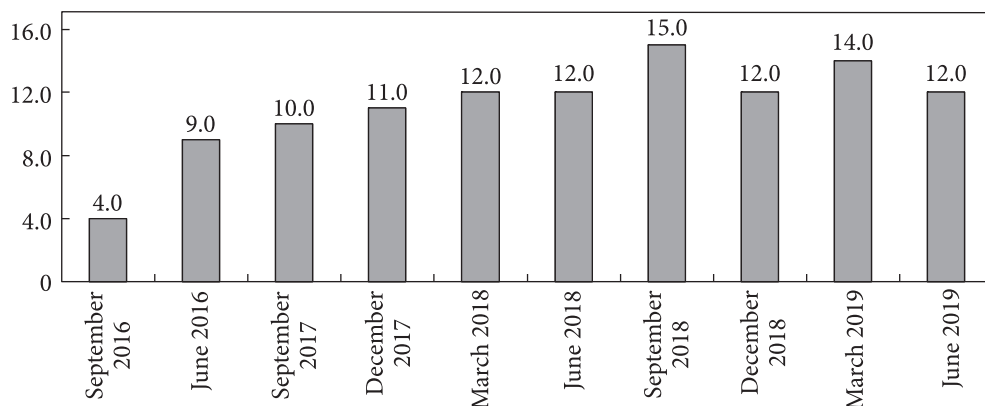

Fig. 1. IDPs' households living in own housing, %
 Source: author's calculations based on the data from [31-36].

Indicator "Households of the IDPs living in their own housing". The indicator depicts the share of the IDPs who live in their own housing, and belongs to the "Housing" group. The indicator is calculated as: the share of the IDPs who live in their own housing among the total number of the IDPs who were interviewed within the framework of the National monitoring system on the situation of IDPs.

From September 2016, when the indicator was introduced into the National Monitoring System, by June 2019, the share of the IDPs who live in their own housing has tripled: from 4 % at the beginning of the period to 12 % at the end of the period (Fig. 1). This category of the IDPs reached its highest level in September 2018 (15 %). Another small jump to 14 % was recorded in March 2019.

Indicator "Households of the IDPs living in separate housing". The indicator depicts a share of the IDPs who live in separate housing, and belongs to the "Housing" group. The indicator is calculated as: the share of the IDPs who live in separate housing among the total number of the IDPs who were interviewed within the framework of the National monitoring system on the situation of IDPs.

During the three years of running the National Monitoring System, the share of the IDPs who live in separate housing increased from 49 % to 72 % (Fig. 2). Particularly significant growth has been observed among the IDPs with the own housing. For instance, in March 2019, 14 % of the IDPs informed that they lived in their own housing, which is three and a half times more than the corresponding figure in September 2016. However, a rented apartment remains the most popular type of housing for the IDPs. At the beginning of 2016, there were 35.3 % of the respondents who rented an apartment. In the next three years their share reached almost half of all respondents. At the same time, during the monitoring period, the share of the IDPs who rent a house has almost halved.

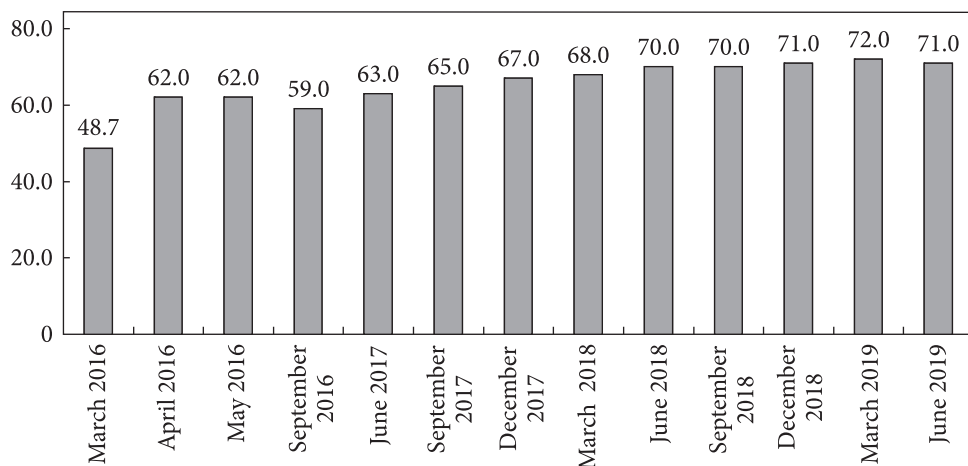

Fig. 2. IDPs' households living in separate housing, %
 Source: author's calculations based on the data from [31-36].

As of June 2019, there were more than 70 % of the IDPs who lived in separate housing. In addition, during the period of the National Monitoring this indicator increased by almost a quarter. A half of the IDPs lived in rented apartments. The share of the IDPs who live in their own housing is also increasing.

Indicator "Self-assessment of satisfaction with living conditions of the IDPs". The indicator depicts the level of satisfaction with living conditions of the IDPs, and belongs to the "Housing" group. The indicator is calculated as: the share of the IDPs who declared satisfaction with living conditions among the total number of the IDPs who were interviewed within the framework of the National monitoring system on the situation of IDPs.

During the three years of the National Monitoring, the IDPs' satisfaction with living conditions has increased (Table 2). Mostly the IDPs are satisfied with the electricity. However, living space as well as heating and heat insulation remain as the main complaints of the IDPs.

Indicator "Self-assessment of safety of living conditions of the IDPs". The indicator depicts self-assessment of safety of living conditions of the IDPs, and belongs to the "Safety of living" group. The indicator is calculated as: the share of the IDPs who declared satisfaction with safety among all other elements of living conditions² among the total number of the IDPs who were interviewed within the framework of the National monitoring system on the situation of IDPs.

During the period from March 2016 to June 2019, the share of the IDPs who were satisfied with safety as one of the elements of living conditions increased by 12.6 percentage points: from 78.4 % to 91.0 % (Fig. 3).

² Respondents could choose more than one option.

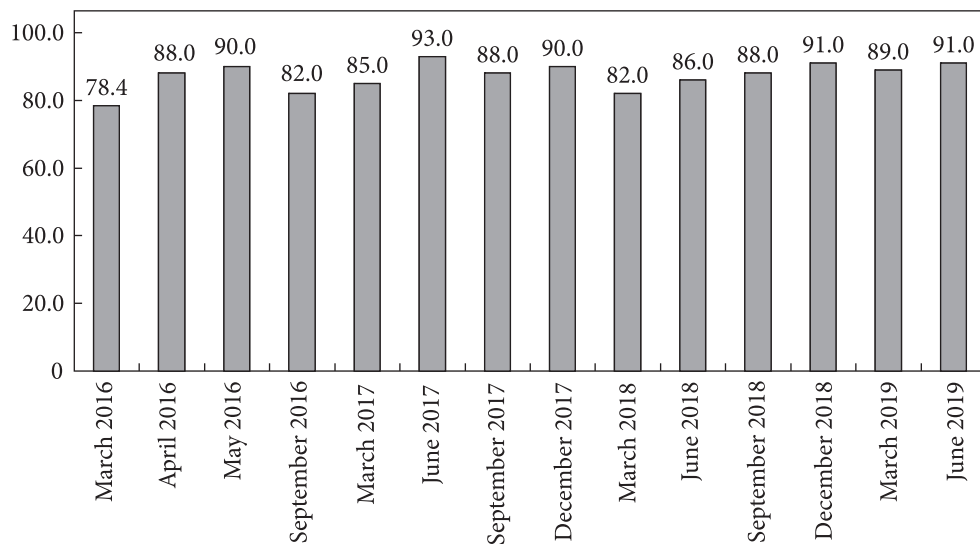

Fig. 3. IDPs’ satisfaction with safety of living, % of satisfied
 Source: author’s calculations based on the data from [31-36].

Table 2. IDPs’ satisfaction with living conditions, % of satisfied

Conditions	March 2016	April 2016	May 2016	September 2016	March 2017	June 2017	September 2017	December 2017	March 2018	June 2018	September 2018	December 2018	March 2019	June 2019
Sewerage	67.8	79.0	86.0	76.0	81.0	89.0	89.0	90.0	80.0	82.0	82.0	86.0	86.0	88.0
Heat insulation	65.4	72.0	81.0	70.0	73.0	80.0	85.0	83.0	73.0	78.0	80.0	82.0	83.0	83.0
Heating	70.8	77.0	83.0	70.0	75.0	81.0	85.0	83.0	77.0	78.0	78.0	79.0	82.0	82.0
Water supply	73.6	83.0	88.0	75.0	82.0	88.0	86.0	86.0	78.0	79.0	81.0	86.0	85.0	85.0
Living space	66.6	76.0	82.0	69.0	70.0	75.0	81.0	84.0	72.0	76.0	81.0	84.0	83.0	82.0
Electricity	84.7	91.0	93.0	87.0	89.0	95.0	92.0	93.0	92.0	91.0	92.0	96.0	95.0	96.0

Source: author’s calculations based on the data from [31-36].

Indicator “Self-assessment of safety of the environment and infrastructure of the settlement of the IDPs”. The indicator depicts self-assessment of safety of the environment and infrastructure of the settlement of the IDPs, and belongs to the “Safety of living” group. The indicator is calculated as: a share of the IDPs who answered “I feel safe” during the assessment of the environment and infrastructure of the settlement, among the total number of the IDPs who were interviewed within the framework of the National monitoring system on the situation of IDPs.

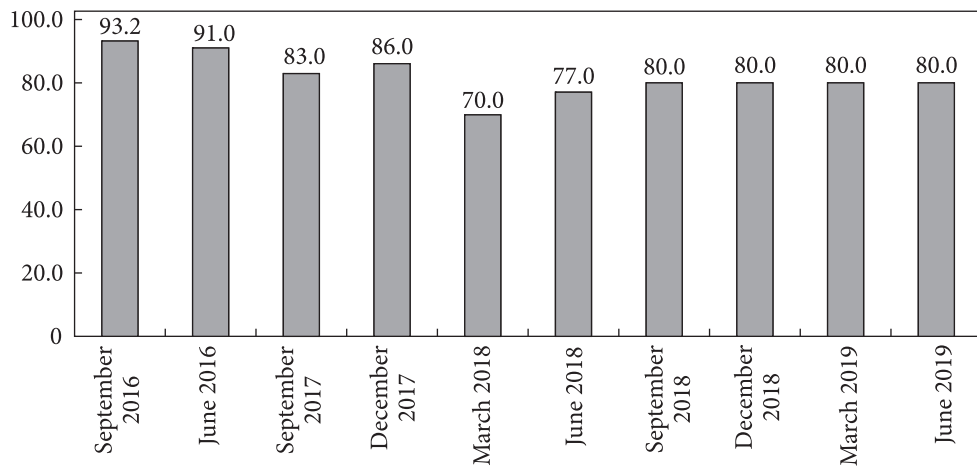

Fig. 4. IDPs who answered “I feel safe” during assessment of safety of the environment and infrastructure of their settlement, %

Source: author’s calculations based on the data from [31-36].

The vast majority of the IDPs reported that they feel safe in the settlements where they live. However, the indicator has decreased by 13.2 percentage points since September 2016 (Fig. 4). At the beginning of the period, the share of the satisfied IDPs was over 90 %. Then there was a gradual decline in the level of satisfaction with the safety of the environment. It reached its lowest point in March 2018: less than three-quarters of the IDPs felt safe. However, since September 2018 and until the last round of the National Monitoring in June 2019, the indicator has remained stable at point 80 %.

Conclusion. Six years after the appearance of the IDPs in Ukraine, the situation with the living conditions of this category of internal migrants remains rather difficult. The main problem has been the limited ability of the IDPs to buy their own housing. Although the IDP category is included in the national and regional housing programs, the proposed conditions of participation are not favorable enough. Thus, only a small number of the IDPs are able to participate in the programs. At the same time, the assistance from the Ukrainian state is mostly temporary and ineffective.

The construction and repairs of temporary social housing that have been made possible by the financial support of foreign donors, does not solve the housing issue in the long-term perspective. This type of housing is made for temporary residence of the IDPs and does not involve acquisition of property. In addition, the amount of social housing is currently insignificant and cannot meet the existing demand.

At the same time, the proposed indicators have showed some positive trends in improving living conditions of the IDPs: the share of the IDPs who live in their own housing is increasing (currently pointing to 12 %); three quarters of the IDPs

can afford to rent separate housing now; the quality of living conditions and the level of safety of the living environment are highly appreciated by the IDPs.

In view of the above, the following public policy measures are proposed to improve the living conditions of IDPs:

- continued raising of funds from the international donors for the construction of social housing for the IDPs;
- regular financing of the Affordable Housing Program from the state budget of Ukraine;
- expanding the opportunity for the IDPs to participate in the Affordable Housing Program due to changing the funding conditions from 50/50 to 70/30;
- launching of separate targeted programs for the acquisition of affordable housing for the IDPs.

REFERENCES

1. Novikova, O.F., Amosha, O.I., & Antonyuk, V.P. (Eds.). (2016). *Internally Displaced Persons: From Overcoming Obstacles to Success Strategies*. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Affordable Housing. State Fund for Youth Housing Assistance*. (n.d.). Retrieved from: <https://www.molod-kredit.gov.ua/zhytlovi-prohramy/dostupne-zhytlo> [in Ukrainian].
3. *Report on the results of a joint assessment of the needs of refugees, asylum seekers, internally displaced persons and stateless persons in Ukraine*. UNHCR. Kyiv. (n.d.). Retrieved from https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2019/08/2019-08-19-PA_UKR.pdf [in Ukrainian].
4. Novikova, O., & Antonyuk, V. (Eds.). (2018). *Integration of Internally Displaced Persons into Territorial Communities: Diagnosis of the Condition and Mechanisms of Provision*. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Information and analytical materials on the current state of affairs of the Ministry of Temporary Occupied Territories and Internally Displaced Persons of Ukraine as of September 04, 2019*. Ministry of Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons of Ukraine. (n.d.). Retrieved from <https://mtot.gov.ua/ua/informacino-analitichni-materiali-schodo-potochnogo-stanu-sprav-dijalnosti-mtot-stanom-na-04092019> [in Ukrainian].
6. *Information on places of compact residence (INC) for internally displaced persons*. Ministry of Temporary Occupied Territories and Internally Displaced Persons. (n.d.). Retrieved from <https://mtot.gov.ua/ua/informacija-schodo-misc-kompaktnogo-projivannja-mkp-vnu-trishno-peremischenih-osib> [in Ukrainian].
7. *Economic efficiency vs social justice: priorities for development of Ukraine at the stage of crisis management* (2019). NAS of Ukraine, Section of Social and Human Sciences. Kyiv. 2019 [in Ukrainian].
8. Yesina, N. (2018). *How Affordable Housing for IDPs Works*. Retrieved from <https://gurt.org.ua/news/informator/42728/bull/> [in Ukrainian].
9. Kolmohorov, S. (2019). *Modular settlements for displaced persons: Mission accomplished, but no point set*. Retrieved from <https://dnipro.depo.ua/ukr/dnipro/modulni-mistechkaldya-pereselentsiv-misiyu-vikonano-ale-krapku-ne-postavleno-20190306926816> [in Ukrainian].
10. Loyuk, I. (2019). *Regional programs for integration of internally displaced persons in Ukraine in 2018-2019. Monitoring report*. Retrieved from http://radnyk.org/reports/monitoring_2018-2019.pdf [in Ukrainian].

11. *Modular settlements for migrants from Donbass turn into “depressed ghettos”* (2018). Retrieved from <https://www.unian.ua/society/10218782-modulni-mistechka-dlya-pereselenciv-z-donbasu-peretvoryuyutsya-na-depresivni-getto-zhurnalisti.html> [in Ukrainian].
12. *In the Kharkiv region, 300 migrants from the Donbass will receive restored housing* (2019). Retrieved from <https://kh.depo.ua/rus/kh/na-kharkivshchini-vidnovlene-zhitlo-otrimayut-300-pereselentsiv-iz-donbasu-20190620982150> [in Ukrainian].
13. *1 430 111 internally displaced persons were registered. Ministry of Social Policy of Ukraine* (27.08.2019). Retrieved from <https://www.msp.gov.ua/news/18030.html> [in Ukrainian].
14. *Housing in Ukraine: where is the cheapest and most expensive (infographic)* (2019). Retrieved from <https://news.finance.ua/ua/news/-/446009/orenda-zhytla-v-ukrayini-de-najdeshevshe-i-najdorozhche-infografika> [in Ukrainian].
15. *Official exchange rate of hryvnia against foreign currencies. National Bank of Ukraine* (2019). Retrieved from <https://bank.gov.ua/markets/exchangerates/?date=14.08.2019&period=daily> [in Ukrainian].
16. Libanova, E. (Eds.). (2016). *Policy of integration of Ukrainian society in the context of challenges and threats of events in the Donbass*. Kyiv [in Ukrainian].
17. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 7, 2017 No. 769 “Procedure and conditions for granting state budget subsidies to local budgets for implementing measures to support territories affected by the armed conflict in eastern Ukraine”*. (2017, October 7). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769-2017-%D0%BF> [in Ukrainian].
18. *Law of Ukraine No. 2546-VIII of September 18, 2018 “On Amendments to the Law of Ukraine “On Housing Fund of Social Purpose” on Conditions for Provision of Internally Displaced Persons with Social Housing”* (2018, September 18). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2546-19> [in Ukrainian].
19. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 21, 2019 No. 793 “On Amendments to Clause 4 of the Procedure and Conditions for Subvention from the State Budget to Local Budgets for Implementation of Measures to Support Territories Affected by Armed Conflict in the East of Ukraine”* (2019, August 21). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/793-2019-%D0%BF#n2> [in Ukrainian].
20. *Law of Ukraine No. 1706-VII of October 20, 2014 “On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons”* (2014, October 20). Retrieved from <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].
21. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 16, 2015 No. 1094 “On approval of the Comprehensive State Program on Support, Social Adaptation and Reintegration of Ukrainian Citizens who Migrated from the Temporarily Occupied Territory of Ukraine and Areas of Anti-Terrorist Operation to Other Regions of Ukraine for the Period up to 2017”* (2015, December 16). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-2015-%D0%BF#n10> [in Ukrainian].
22. *Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 21, 2018 No. 944-p. “On approval of the action plan for the implementation of the Strategy on Integration of Internally Displaced Persons and on the Implementation of Long-Term Solutions on Internal Displacement for the Period up to 2020”* (2018, November 21). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/944-2018-%D1%80>. [in Ukrainian].
23. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 1, 2014 No. 505 “Provision of monthly targeted assistance to internally displaced persons to cover living expenses, including the payment for housing and communal services”* (2014, October 1). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/505-2014-%D0%BF> [in Ukrainian].
24. *Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 15, 2017 No. 909-p “On approval of the Strategy for the Integration of Internally Displaced Persons and the Implementation of Long-Term Solutions for Internal Displacement for the Period up to 2020”*.

- (2017, November 15). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
25. Ratsybarska, Y. (2019). *Modular settlements for displaced persons: why they run from one to the other and queues to the other*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29819569.html> [in Ukrainian].
 26. *Participation of IDPs in the Affordable Housing Program (50/50). Evaluation report* (2019). Retrieved from https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2019/02/2019-UNHCR-Evaluation-of-State-Youth-Fund-Housing-Programme-Final-Report.UKR_.pdf [in Ukrainian].
 27. *Characteristics of IDP Caritas Ukraine beneficiaries of IDPs* (2018). Kyiv [in Ukrainian].
 28. *Concerning the implementation of the ATO / CAB participant loan program, you are IDPs. State Fund for Youth Housing Assistance* (n.d.). Retrieved from <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentr/novyny/shchodo-realizatsii-prohramy-kredytuvannia-uchasnykiv-ato-oos-ta-vpo> [in Ukrainian].
 29. *Analytical Review of Regional Housing Programs for IDPs* (2018, June-August). Retrieved from https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/idps_housing_programs_overview_eng_0.pdf [in English].
 30. *Desk Research of the Surveys of IDPs* (2017, December). Retrieved from https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/05/gfk_unhcr_desk_report_final.pdf [in English].
 31. *National Monitoring System of the Situation with Internally Displaced Persons. Round 1.* (2016, March). Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_nms_r1_eng.pdf [in English].
 32. *National Monitoring System of the Situation with Internally Displaced Persons. Round 2.* (2016, April). Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_nms_r2-v.pdf [in English].
 33. *National Monitoring System of the Situation with Internally Displaced Persons. Round 3.* (2016, May). Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_nms_r3_f.pdf [in English].
 34. *National Monitoring System of the Situation with Internally Displaced Persons. Round 4.* (2016, September). Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_nms.pdf [in English].
 35. *National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons.* (2019, March). Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_13_eng.pdf [in English].
 36. *National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons* (2019, June) Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_eng_web.pdf [in English].
 37. *Participatory Assessment Report. Kyiv and Kyiv Oblast* (2015). Retrieved from: <http://unhcr.org.ua> [in English].
 38. *Participatory Assessment Report. Luhansk Region, Ukraine* (2015, April). Retrieved from: <http://unhcr.org.ua> [in English].

Article submitted on 15.10.2019

Стаття надійшла до редакції 15.10.2019

Т.О. ГНАТЮК, канд. політ. наук, ст. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: tety.hnatyuk@gmail.com
ORCID 0000-0002-7792-5699

УМОВИ ПРОЖИВАННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Кількість зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні налічує 1,4 млн. З моменту початку переміщення житлова проблема є однією з основних (поряд з працевлаштуванням) для даної категорії внутрішніх мігрантів. За останні шість років українська держава та міжнародні організації здійснили певні кроки для розміщення та покращення умов проживання ВПО у нових місцях розселення. Проте, й сьогодні це питання залишається актуальним. Доцільно проаналізувати умови проживання ВПО в Україні із виробленням відповідних індикаторів оцінювання. Метою дослідження є оцінювання умов проживання ВПО в Україні, для чого проаналізовано звіти Національної системи моніторингу ситуації з ВПО за період з березня 2016 р. до червня 2019 р., звіти міжнародних організацій, а також відповідну законодавчу базу України та державні програми. Методи аналізу, синтезу, порівняння допомогли виокремити показники, що можуть бути використані як індикатори оцінювання умов проживання ВПО в аспектах «Житло» і «Безпека проживання». Запропоновано п'ять індикаторів для оцінювання умов проживання ВПО в Україні: «Домогосподарства ВПО, які мешкають у власному житлі», «Домогосподарства ВПО, які мешкають в окремому житлі», «Самооцінка задоволеності умовами проживання ВПО», «Самооцінка безпеки умов проживання ВПО», «Самооцінка безпеки середовища та інфраструктури населеного пункту ВПО». У результаті аналізування умов проживання ВПО в Україні виявлено такі позитивні тенденції: включення цієї групи до державних програм кредитування придбання житла; будівництво тимчасового соціального житла для внутрішньо переміщених осіб; зростання частки переселенців, які мешкають у власному житлі, три чверті переселенців наразі можуть собі дозволити орендувати окреме житло; переселенці високо оцінюють якість умов проживання та рівень безпеки середовища проживання. З'ясовано, що основними проблемами залишаються обмежена можливість переселенців купувати власне житло та отримання соціального житла у власність. Запропоновано здійснити такі заходи державної політики: продовження залучення коштів міжнародних інвесторів для будівництва соціального житла для переселенців; регулярне фінансування програми «Доступне житло» з державного бюджету України; розширення можливості участі ВПО у програмі «Доступне житло» через зміну умов фінансування з 50/50 на 70/30; запровадження окремих цільових програм для ВПО з метою придбання доступного житла.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, ВПО, умови проживання, житло, індикатори умов проживання, соціальне житло, Україна.

Cite: Siryy, E. (2020). Current state of youth entrepreneurship: statistical and sociological dimensions. *Demography and social economy*. 1 (39): 63-78. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.063>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.063>

УДК 316.334.2 314.17:331.5; 331.5

JEL CLASSIFICATION: I38, O15, J2

Є.В. СІРИЙ, д-р. соціол. наук, проф., старш. наук. співр.
ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики»
01001, Україна, Київ, вул. Еспланадна, 17
E-mail: socio1@ukr.net
ORCID 0000-0003-3396-8168
Researcher ID F-8538-2017

СУЧАСНЕ СТАНОВИЩЕ МОЛОДІЖНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА: СТАТИСТИЧНИЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Дослідження висвітлює одну із ключових проблем зайнятості населення — поточний стан розвитку молодіжної підприємницької самозайнятості як прояву економічної активності у розрізі статистичних та окремих соціологічних замірів цієї сфери. Метою дослідження є статистичний аналіз багатьох різноманітних сторін цього процесу, що відображає максимально наблизений реальний, поточний стан та розвиток цієї сфери економічної активності. У статті застосовано економіко-статистичний та математико-статистичний метод для визначення абсолютних та відносних показників рівня та динаміки розвитку підприємництва. Застосовані порівняння, описовий метод, аналіз, узагальнення та індукція. На основі наявних статистичних даних, синтезованих показників, даних емпіричних соціологічних досліджень з цієї проблематики проаналізовано її загальні ситуаційні аспекти та їхні тенденції; кількісна динаміка розвитку підприємницької самозайнятості та соціологічні альтернативи репрезентації даного процесу та явища; понятійні аспекти самозайнятості та неформальної зайнятості. Окремим дослідницьким сегментом є представлення соціологічних даних стосовно соціальних сторін молодіжного підприємництва, а саме: соціальне сприйняття та ставлення до підприємницьких реалій; мотиваційні аспекти; преференційні аспекти; соціально-проблематичні, оціночні та сегментні аспекти. Було надано часткову оцінку інституційній підтримці молодіжного підприємництва з боку держави, в контексті основних проблем, відповідних заходів щодо його регулювання та стимулювання. На підставі даного статистико-соціологічного аналізу був доповнений висновок щодо ситуації з молодіжною підприємницькою самозайнятстю в Україні; характерними для неї досить повільний темп розвитку підприємництва серед молоді через адміністративні, правові, фінансові, організаційні проблеми: відсутність

комплексної, передовсім, фінансово-кредитної, методико-інформаційної, інвестиційної, освітньої підтримки, а також системного аналізу й підтримки на державному, регіональному та місцевому рівнях. Дослідження має також і практичну значимість для поновлення соціально-економічних і соціально-статистичних параметрів суспільного розвитку.

Ключові слова: молодіжне підприємництво, самозайнятість, інституціональна підтримка, статистичні показники, соціологічні показники.

Постановка проблеми та актуальність. Проблема зниження рівня безробіття шляхом державного регулювання та стимулювання самозайнятості населення і становлення підприємництва у трансформаційних суспільствах останні три десятиліття років усе ще не вирішена. Україна у цій європейській когорті, на жаль, тримає останні позиції. Цьому є немало причин. Суттєвим моментом у стимулюванні економічного розвитку країни та вирішенні проблеми зниження рівня безробіття є проблема молодіжного безробіття та подолання його шляхом стимулювання самозайнятості молоді та розвитку молодіжного підприємництва. Аналіз літератури показав, що на сьогодні бракує публікацій із акцентом на висвітлення питань молодіжного підприємництва в Україні, оскільки здебільшого цю проблему розглядають у контексті молодіжної політики у комплексі з питаннями громадянської та політичної активності, дозвілля та стану здоров'я, сім'ї та сімейних цінностей молоді тощо. У наукових публікаціях охарактеризовано лише окремі аспекти цього різновиду економічної активності молоді — соціально-педагогічні, статистичні, освітні тощо. Це дає лише фрагментарне уявлення щодо проблем і перспектив розвитку молодіжного підприємництва, а суспільству потрібні конкретні механізми його активізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку молодіжного підприємництва та самозайнятості з різних аспектів, зокрема — вивчення взаємозв'язку інституціонального сприяння в умовах трансформаційних змін, є предметом уваги багатьох дослідників-економістів: А. Артюшкової (А. Artushkova), К. Бондаревської (К. Bondarevs'ka), В. Гросул (V. Grosul), М. Дядюк (М. Dyadyuk), С. Зубкова (S. Zubkov), М. Куцоконь (М. Kucokon'), А. Мерзляк (А. Merzlyak), О. Кривцової (О. Krivcova), М. Левченко (М. Levchenko), О. Лозняк (О. Loznyak), К. Піддубної (К. Piddubna), О. Раєвневої (О. Rayevneva), І. Савиної (І. Savina), О. Стефанишин (О. Stefanishin), І. Романенко (І. Romanenko) та інших. Однак відчутний брак комплексних емпіричних соціологічних досліджень аналізованої проблематики, на основі яких можна було б дати ціліснішу характеристику підприємницької самозайнятості та з'ясувати суть найвиразніших проблем.

Емпіричні дослідження фахівців (Е. Лібанової (Е. Libanova), О. Цимбала (О. Tsybal), О. Яроша (О. Yarosh), Л. Лісогор (L. Lisohor) та ін.) свідчать про низьку підприємницьку активність серед молоді та невисокий рівень доходів молодих підприємців. Проте в багатьох дослідженнях практично

не розкрито сутність молодіжного підприємництва та чинників його попиту, як у широкому соціологічному контексті, так і у вузькому — економіко-управлінському. Спеціальних досліджень інституціональних та інших проблем молодіжного підприємництва у вітчизняній дослідницькій сфері україно-мало. В наявних працях мова йде про можливість дослідження наявного рівня цих процесів, що вже здійснюється на практиці, однак мало вивчено інтенції (проблематика можливостей) самого суб'єкта аналізу (молодого підприємця) і пошуку можливостей вирішення проблеми у системі: «молодь — підприємництво — держава — суспільство».

Метою дослідження є системне вивчення особливостей розвитку молодіжного підприємництва та самозайнятості молоді в Україні, визначення рівня його проблематичності для подальших пошуків засобів удосконалення його інституціональної підтримки наявні на основі оновлених статистичних та соціологічних даних.

Новизна роботи. Досліджувана проблематика та система її аналізу та опису не є усталеною, однак, у рамках систематизації матеріалу щодо сучасних тенденцій розвитку молодіжного сегменту ринку праці в Україні нами була зібрана оновлена інформація. На її підставі здійснено аналіз та опис сучасного стану розвитку молодіжного підприємництва. Крім того, у системі виявлених методологічних проблем висвітлення досліджуваного прикладного сегменту дана характеристика цієї проблематики в умовах браку відповідної статистичної інформації в альтернативі репрезентації даних відповідних соціологічних опитувань.

Методи дослідження. Для досягнення окресленої мети застосовано економіко-статистичний та математико-статистичний метод для визначення абсолютних і відносних показників рівня та динаміки розвитку підприємництва; застосовані порівняння, описовий метод, аналіз, узагальнення та індукція. Для формування висновків використано абстрактно-логічний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. Молодь як демографічна група займає особливе місце в структурі будь-якого суспільства, будучи перспективною категорією населення для соціально-економічного розвитку держави. На етапі входження до трудової сфери молодь стикається з труднощами системного характеру, як в аспекті прийнятності працевлаштування, так і самозайнятості. Ці проблеми виникли унаслідок відсутності чіткої державної політики у сфері зайнятості, недостатнього рівня реформування трудового законодавства, а також демографічних та міграційних процесів. Результативною формою сприяння економічної активності молоді є розвиток підприємництва. Її участь у підприємницькій діяльності є важливим чинником розвитку сектору малого підприємництва, який сприяє перетворенню цього сектору на реальну потугу економічного зростання. Однак, в Україні досить низькими показниками є рі-

вень підприємців серед молоді (близько 5 %) та рівень прагнення ним стати (близько 1/3). При цьому на заваді молоді стають різні обставини: недостатній рівень знань та досвіду, складні економічні та політичні умови, недосконала податкова система для молодіжного підприємництва, відсутність стартового капіталу та багато іншого. Згідно з теорією «вроджених здібностей», генетичну схильність до підприємництва виявляє не більше 5—7 % від населення країни, але підприємницький хист, як засвідчують суспільна практика та емпіричні дослідження, можна також сформуванати через розгалужену систему стимулювання та інституціонального сприяння.

Згідно з результатами міжнародного дослідницького проекту *AGER (Amway Global Entrepreneurship Report)* — глобального дослідження про підприємництво [1] у різних країнах, Індекс підприємницького настрою в Україні становить 21, в країнах ЄС — 42, а середньосвітовий — 47 (індекс відображає думку потенційних підприємців і визначається за трьома ключовими параметрами: бажання, готовність, стійкість). Розглянемо основні аспекти розвитку молодіжного підприємництва та самозайнятості.

Навіть на законодавчому рівні держава недостатньо сприяє саме молодіжному підприємництву. Основні законодавчі акти, що регулюють молодіжне підприємництво, цілеспрямовано його не стосуються. Загалом, це закони про підприємництво і про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді, про підтримку малого підприємництва тощо. Сам механізм розвитку молодіжного підприємництва та самозайнятості молоді в Україні прямо чи опосередковано регламентований зокрема такими Законами: «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI, «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2012 № 4618-VI; «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 05.02.1993 № 2998-XII; розпорядженнями Кабінету Міністрів України «Про схвалення «Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року» від 24.05.2017 № 504-Р, «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016—2020 роки» від 30.09.2015 № 1018-Р. Стаття 22 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III чітко встановлює право дітей займатися підприємництвом з шістнадцятирічного віку та ін.

Про необхідність формування підприємницької компетентності майбутніх фахівців наголошується в Законах України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII і «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10.02.1998 № 103-98-ВР, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (схвалена Указом Президента України від 25.06.2013 № 344/2013) тощо. У вищезгаданих документах прямо чи опосередковано вказано на державну підтримку та сприяння розвитку підприємницької ініціативи та діяльності молоді, сприяння створенню молодіжних бізнес-

центрів, бізнес-інкубаторів для реалізації програми підготовки молоді до підприємницької діяльності, надання інформаційних та консультативних послуг тощо.

Наведений нижче аналіз даних проблематики із цього питання свідчить, що критерії визначення та показники опису молодіжного підприємництва та самозайнятості в Україні на сьогодні мають виключно технічне значення і використовуються переважно для коректного оцінювання розвитку цих явищ в Україні.

Кількісний аналіз становища та розвитку малого і середнього бізнесу в Україні загалом процес доволі складний. Однак для сфери молодіжного підприємництва та самозайнятості, передовсім з методологічних причин: відсутності відповідних показників реєстрації та інших вихідних та похідних показників, які нині не розроблені.

Варто почати з того, що вагомим макрочинником впливу на розвиток підприємництва та самозайнятості серед молоді загалом є демографічна ситуація в країні. За даними Державної служби статистики [2—4], за останні три роки (з 2016—2018) чисельність економічноактивної молоді віком 16—34 роки зменшилася на 710,1 тис. осіб; у 2016 р. — 10 813,5 тис. осіб, у 2017 — 10 480,8, у 2018 — 10 103,4 тис. осіб.

Це — перша демографічна причина відсутності потенціалу українського суспільства активізувати процес розвитку підприємництва. Інша причина — реальне сприяння політики держави розвитку підприємництва загалом.

За відсутності абсолютних показників суб'єктів підприємництва молодіжного сегменту, спробуємо до аналізу цієї проблеми підійти з боку осмислення загальної ситуації розвитку підприємництва в Україні. Посилаючись на показники кількості приватних одиниць господарювання, за якими можна охарактеризувати деякі сторони розвитку цього господарського сегменту як прояву активності населення України, зокрема молоді, варто акцентувати увагу на деяких умовностях. По-перше, різні державні інституції, яких стосується фіксація стану розвитку малого підприємництва, куди входять малі підприємства — юридичні особи і фізичні особи-підприємці, в оприлюдненні відповідних даних не завжди спираються на спільні критеріальні характеристики. По-друге: інколи дані подаються з посиланням на «кінець», «середину» чи «початок» поточного року. По-третє, що є найголовнішим — в обліку зареєстрованих суб'єктів господарювання не завжди враховують кількість тих, які припинили свою діяльність. Фіксація їх чисельності також має свої змінні: 1) імовірність (від 1 міс. до року і більше) вчасного звернення самих суб'єктів господарювання про припинення діяльності; 2) відповідність цих даних поточному періоду. Величина та динамізм ротації, несинхронність реєстрацій відкриття й закриття «діяльності» ускладнюють опис стану і розвитку малого підприєм-

ництва. Тому про точність, і, можливо, валідність остаточних даних можна говорити умовно. Отже, опис у динаміці (за єдиним принципом та критеріями) деяких сторін розвитку підприємництва був би набагато коректнішим.

Так, за даними аналітичної системи *YouControl*, отриманими у результаті власного дослідження, в Україні за минулий рік кількість фізичних осіб-підприємців (ФОП) зросла на 4 %, склавши на початку 2019 року понад 1,91 млн. Найбільший приріст зафіксовано було серед ФОП, що займаються комп'ютерним програмуванням [5]. Як бачимо, виявлена тенденція є позитивною.

За даними Державної фіскальної служби України (ДФСУ), на кінець 2015 року в Україні налічувалось 1 млн 973 тис. суб'єктів малого і середнього підприємництва, з яких 1,63 млн ФОП і 343 тис. юридичних осіб-підприємців. У 2017 році «здійснювали діяльність» 1 млн 650 тис. ФОП. На початку 2018 р. в Україні було зареєстровано 1 773 924 ФОП, на 1 лютого 2019 року — 1 778 тис. ФОП, з них 1 252 тис. були платниками єдиного податку [6, 7]. За цими даними також прослідковується тенденція до збільшення кількості ФОП в Україні — приблизно на 9 % (148 тис.) протягом трьох років.

Спираючись на відповідні показники Державної служби статистики України (Держстат України) [8], також можна прослідкувати загальну слабку тенденцію до зростання кількості зареєстрованих малих приватних підприємств: у 2016 р. — 201,788 тис., 2017 — 202,352, 2018 — 200,295 тис. Чисельність іншої категорії малого бізнесу — ФОП, за даними Держстату України, складала у 2016 році близько 28 % (2308,3 тис.) від загальної кількості зайнятих працівників у суб'єктів господарювання (з розподілом на підприємства та ФОП); у 2017 році — близько 28,3 % (2329,1 тис.).

У світовій практиці задіяні різні показники розвитку економічної інфраструктури, зокрема малого та середнього бізнесу (як правило це відношення кількості різних господарських одиниць до частки економічно активного населення: 1 тис., 10 тис і под.). Якщо сформувати умовний показник кількості приватних підприємств і ФОП у розрахунку на чисельність економічно активного населення (16—64 р.¹), можна побачити, що, процес абсолютного чи відносного зростання розвитку приватного підприємництва в Україні йде досить слабо (таблиця). Відносне збільшення на декілька одиниць господарювання на 10 тис. населення прогресом назвати важко.

Ці показники економічно активної молоді віком 16—34 роки (хоча це не зовсім коректно для вивчення процесу розвитку підприємництва, воно

¹ У даному випадку віковий діапазон для вимірювання не обов'язково є сталим. Ми виходили з того, що у світовій статистиці як працездатне обраховують населення віком 15—64 рр., однак ст. 22 Закону України «Про охорону дитинства» чітко встановлює право дітей займатися підприємництвом із 16 років.

радше показує характер його зміни), є подібними. При цьому відсутність будь-яких статистичних показників розвитку молодіжного підприємництва змушує нас вдаватися до умовних розрахунків.

Однак, картина набуває ще реалістичніших ознак щодо розвитку малого підприємництва загалом та молодіжного підприємництва зокрема у разі обрахунку «закритих» та «діючих» суб'єктів підприємництва в Україні. Як показує практика, в Україні, як і в усьому світі, за статистикою, закривається приблизно 80 % усіх нових «бізнесів» [9]. Так, за даними ДФСУ, протягом 2017 року кількість фізичних осіб, які зареєструвалися підприємцями і розпочали свою діяльність, становила 264 тис. осіб, а закрилося 129 тис. ФОП [10]. За даними ресурсу «Опендатабот» — сервісу моніторингу реєстраційних даних українських компаній, за 2017 р. припинили працювати понад 253 тисячі приватних підприємців [11]. Загалом, згідно з даними ДФСУ, за 2016 та 2017 рр. підприємницьку діяльність припинили 515,2 тис. ФОП. Із них таких, що реально працюють, було лише 129 тис., тобто 25 % [10]. З початку 2019 року з 454 тис. ФОП, які подали заяву про зупинення своєї діяльності — 368,4 тис. протягом останніх років не здійснювали господарської діяльності [6]. Таким чином реальна картина розвитку дрібного бізнесу в Україні є далеко не втішною. Подібні тенденції та висновки повністю можна екстраполювати і на розвиток молодіжного підприємництва в Україні, хоча воно має особливі умови ведення.

Як бачимо, статистичні дані щодо сегменту молодіжного підприємства та самозайнятості є відсутніми. Однак альтернативним носієм цієї інформації можуть стати результати соціологічних досліджень молоді, що, зокрема, висвітлюють даний проблемний напрям.

Варто зазначити, що дані соціологічних досліджень, зокрема національного опитування малого та середнього бізнесу в рамках Програми «Лідерство в економічному врядуванні» у 2016 році [12] та дослідження проблем молоді «Перехід на ринок праці молоді» [15], свідчать про достатньо низький рівень підприємницької активності молоді — підприємницькою діяльністю займаються близько 5—7 % молодих людей.

Дещо нижчий рівень підприємницької активності зафіксувало соціологічне дослідження «Молодь України» [14], проведене у 2017 році на за-

Таблиця. Інтегральні показники розвитку приватного підприємництва

Показник	2016	2017	2018
Кількість приватних підприємств (на 10 тис. осіб) серед економічно-активного населення віком 16—64 р.	69,0	70,0	75,0
Кількість фізичних осіб-підприємців (на 1 тис.) серед осіб економічно-активного населення віком 16—64 р.	79,0	80,1	—

Джерело: складено автором за офіційними даними Держстату України.

мовлення Міністерства молоді та спорту України. Так, лише 3,7 % опитаних молодих людей на час опитування були підприємцями, а 2,5 % були ними раніше, але закрили свій бізнес.

Досить цікавим та показовим є те, що серед зайнятої (працюючої) молоді лише 3 % становлять підприємці-роботодавці, а ще 7 % є самозайнятими [13]. Корелюють з цими даними й результати вже згаданого раніше національного опитування малого та середнього бізнесу в рамках Програми «Лідерство в економічному врядуванні», згідно з якими найпоширенішим різновидом підприємств для молодих підприємців є ФОП — 69 % у 2016 році.

Можна говорити про те, що молодь надає перевагу більш захищеній та менш ризиковій зайнятості — найманій праці. Однак схильність до ризикових видів зайнятості зростає зі збільшенням отриманого досвіду, тому із віком більшає кількість тих, хто стає самозайнятим. Так, лише 4,8 % молоді у віці 14—19 років є самозайнятими, а у 25—29 років — вже 7,4 % [15]. Відповідно до критеріїв статі, віку та типу поселення, більше самозайнятих молодих людей налічується серед чоловіків, осіб середньої вікової групи молоді (від 25 до 29 років), та громадян, які проживають в обласному центрі [12].

Про низьку підприємницьку активність серед молоді і про невисокий рівень доходів молодих підприємців може свідчити і питома вага підприємницьких доходів, яка залишається досить низькою. Згідно з результатами дослідження «Перехід на ринок праці молоді України», лише 2,7 % молоді вказали, що підприємницький дохід є основним джерелом їх матеріального забезпечення. Цей показник поступається за вагою випадковим доходам, що зазначили 3,5 % респондентів.

Треба наголосити, що явище самозайнятості (зокрема молоді) в Україні є ще аморфнішим за молодіжне підприємництво. Як вказано вище, за відсутності чітких критеріальних ознак ці явища досить складно піддати статистико-соціальному вимірюванню. В різних дослідженнях категорію «самозайнятість» інколи окремо відділяють від статусу «підприємця». З одного боку, самозайнятість, як тип економічної поведінки, зводиться до стратегії забезпечення умов життєдіяльності та вирішення проблеми безробіття (спосіб виживання у скрутній життєвій ситуації), а з іншого — як крок у реалізації підприємництва. У різних інтерпретаціях її відносять до підприємництва як комерційної діяльності, а платник податку, який є фізичною особою, визнаний підприємцем (пп 14.1.226 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України). Тому в різних аналітичних матеріалах цю категорію економічно зайнятого населення іноді вважають ФОП, інколи — веденням власного господарства (за формального статусу безробітного) або навіть неформальною зайнятстю. Однак, опускаючи правовий аспект цього сегменту, варто зосередитися на категорії самозайнятості молоді як показника її економічної активності та вирішення проблеми безробіття.

Надзвичайно складною проблемою як вітчизняного ринку праці, так і усієї економіки, є масштабне поширення неформальної зайнятості в Україні. За результатами міжнародного дослідження *School-to-work transition surveys*, в Україні у 2016 р. 57,1 % (2496,0 тис.) молодих працівників потрапляють до категорії неформально зайнятої молоді [13]. На цей сегмент зайнятої молоді ми звертаємо увагу з причини прояву її економічної активності, навіть неформальної. Тут постає проблема і неформального підприємництва, яке є проблематичним саме для «трансформаційних» країн, та країн, що розвиваються. Молодь досить часто належить до цієї категорії зайнятого населення. За даними Держстату України, кожна п'ята працююча молода людина працює неформально. Кількість молодих осіб віком 15—34 роки, які працювали на неформальних робочих місцях, становила 1,3 млн — 37,9 % від всіх неформально зайнятих. Поширення неформальної зайнятості є інтенсивнішим серед старших категорій молоді (25—29 та 31—34 років) [16, 17]. У сільській місцевості неформальна зайнятість є чи не єдиним засобом виживання. Через це в аграрних областях заходу та півночі України частка неформально зайнятих осіб найвища. За результатами опитування Фонду «Інтелектуальна перспектива» було виявлено, що серед різних чинників, які, на думку представників цього сегменту, заважають легалізуватися, є: зависокі податки (25 % респондентів), надмірно бюрократизована процедура реєстрації (16 %), численні зміни в податках і законодавстві (8 %) [18]. Таким чином, причини «тіньового» характеру неформальної діяльності українського населення доволі очевидні.

Перейдемо тепер до розгляду іншого аспекту соціологічних портретних характеристик молодіжного підприємництва та самозайнятості. Загалом, як показують відповідні соціальні дослідження, молоді українці є відкритішими та готовнішими до створення власної справи за старше населення. Так, за результатами глобального дослідження підприємництва, виконаного у 2015 році [1], середній показник позитивного ставлення до підприємництва в Україні становив 63 % (у європейських державах світу — близько 75 %). При цьому індекс підприємницького настрою в групі осіб віком до 35 років становить 50 балів (за методикою *AGER*) що є максимальним показником з усіх вікових груп у країні. При цьому основними очікуваннями населення в Україні від запуску власної справи є перспектива отримання додаткового доходу (31 % опитаних) та можливість реалізувати власні ідеї (22 %). У світі головним мотивом створення власної справи є незалежність від роботодавця (48 % у світі проти 13 % в Україні).

Також, як свідчать результати соціологічних досліджень «Молодь України 2015 [19] та 2017 [14] років, майже третина молоді хотіли б стати підприємцями та відкрити власний бізнес, однак лише близько 10 % говорять про це як про найближчу перспективу. Найактивнішою в цьому сенсі є вікова група молоді до 24 років, в якій найбільше студентів. Децю

вищі очікування у перспективі зайнятися підприємницькою діяльністю є у кар'єрних планах учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Так, близько 43, % із них планують по закінченні цих закладів або у перспективі відкрити власну справу [20].

Як бачимо, серед молодих людей досить високим є рівень підприємницького настрою, однак щоб він призвів до практичних кроків необхідні сприятливі зовнішні умови. Як свідчать результати соціологічного дослідження «Молодь України — 2018», молоді люди вважають, що серед пріоритетних напрямів державної молодіжної політики мають бути сприяння зайнятості та самозайнятості молоді. На це вказали 42,2 % опитаної молоді, що займає четверту позицію серед 15 [21]. 25,3 % зазначили, що хотіли б отримувати більше інформації зокрема щодо «підприємництва, початкових юридичних процедур, джерел фінансування тощо» — шоста позиція серед відповідей. Знання про можливість отримання фінансування з різних джерел для започаткування власної справи є досить актуальним. Поки що молодь розраховує на власні сили чи фінансові можливості родини, або намагається реалізуватись у тих сферах, де початковий капітал не є досить критичним. За даними дослідження проблем молоді «Перехід на ринок праці молоді», для започаткування власного бізнесу 30,5 % молодих бізнесменів використали власні заощадження, 42,3 % зверталися за фінансовою допомогою до родини або друзів, 25,8 % відкрили власну справу без фінансових вкладень.

Молоді підприємці частково розрізняються і за галуззю діяльності: серед інших малих підприємств переважають ті, що працюють у секторі послуг, включаючи сферу ІТ. В останній — 44 % підприємств, керівниками яких є особи віком до 35 років [12], тоді як серед інших відповідна частка становить 35 %. Ще одним важливим аспектом аналізу молодіжного підприємництва є фактор інновацій. Частка молодих підприємців, що запроваджували нові процеси у виробництво або доставку товарів чи послуг, нижча, ніж серед старших колег (20 проти 27 %). Проте молоді підприємці частіше від інших запроваджували такі інновації як нові методи просування або збуту товарів (24 %), нові методи управління (22 %). Отже, молоді підприємці дещо більше концентруються не стільки на самому товарі чи послугі, скільки на нових методах продажу й інноваційних методах сучасного управління.

Говорячи про те, що саме стає на заваді організації власної справи або створенню власного підприємства, згідно з результатами [19], більшість опитаних вказали на складну економічну і політичну ситуацію (54 %) і відсутність первинного капіталу (54 %), а також високі податки (41 %). Далі за рейтингом перешкод: бюрократичні перепони (34 %), недоступність кредиту (23 %), відсутність зв'язків (19 %).

За результатами вже згаданого тематичного дослідження оцінки ділового клімату в Україні, серед чинників, що обмежують зростання бізнесу

для молодих підприємців, основною перешкодою у рейтингу є відсутність попиту (55 %), далі по 51 % — нестабільна політична ситуація та нестабільність уряду; 32 — високі ставки податків; по 26 — інфляція та корупція; по 24 — обтяжливі податкове адміністрування та бухгалтерський облік і низька доступність та високі ставки кредитів; по 21 — високий регуляторний тиск і нестача кваліфікованих працівників; 18 % — високий рівень конкуренції.

Дослідження думок молодих підприємців щодо ділового клімату та очікувань від реформ в Україні [12] демонструє, що більшість із заходів, потрібних для підтримки їхнього бізнесу, стосуються створення єдиного інформаційного ресурсу щодо питань із ведення бізнесу (80 %) і спрощення системи оподаткування (72 %). 67 % молодих підприємців вказують на необхідність зрівняння можливостей для всіх суб'єктів бізнесу, 39 % вимагають тимчасового мораторію на зміни законодавчих актів та скасування податкових пільг. Також молоді підприємці потребують консультацій та тренінгів із ведення бізнесу, що вказує на пошук вектора власної діяльності, частковий брак досвіду й слідування європейським тенденціям державного та фахового консультування.

Відсутність сталої позитивної динаміки кількості молодих підприємців в Україні свідчить як про наявність суттєвих проблем, що стримують розвиток молодіжного підприємництва, так і про потребу у формуванні та реалізації адекватної та ефективної державної політики його підтримки. Нині головними завданнями державної молодіжної політики у сфері зайнятості молоді є розробка та впровадження механізмів створення сприятливих умов для полегшення суб'єктам підприємництва «входження в ринок», перш за все, доступу до кредитних ресурсів.

Для вирішення проблеми молодіжної зайнятості все ж існує і діє система стимулювання самозайнятості та підприємницької активності молоді за допомогою надання цільової державної допомоги на відкриття власного бізнесу. Зокрема, створення молодіжних коворкінгів та проведення державних грантових конкурсів із урахуванням актуальних питань. Зараз цих заходів мало, отже й ефективність їх є мізерною.

Відповідно до чинного в Україні законодавства, держава зобов'язана забезпечувати підтримку підприємницької ініціативи безробітних, зокрема молоді, через здійснення виплати одноразової допомоги по безробіттю для організації підприємницької діяльності, сприяння створенню роботодавцями додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних.

Державна служба зайнятості України надає безробітним одноразову допомогу для створення власної справи в рамках програми допомоги безробітним для започаткування власної справи «Будуй своє» [22] (затверджена відповідним наказом Мінсоцполітики від 15.06.2015 р. № 613) за сприяння Державної служби зайнятості 2017 року змоги організувати під-

приемницьку діяльність за рахунок виплати допомоги по безробіттю одноразово 944 особи з числа молоді віком до 35 років. За 9 місяців 2018 р. допомогу отримали 692 особи — молодь до 35 років.

Важливим інструментом розвитку не тільки молодіжної роботи, а і молодіжного підприємництва, працевлаштування молоді, стали програми Європейського Союзу: *Erasmus+* та *EU4 Youth*, які дають змогу отримати додаткове фінансування з боку ЄС та підтримати більшу кількість різноманітних проєктів.

Серед системи заходів, спрямованих на розвиток молодіжного підприємництва, сприяння зайнятості, упроваджуються: створення молодіжних центрів, що забезпечують молодих підприємців консультаційними й методичними послугами; конкурси молодіжних бізнес-ідей і проєктів, на кращу організацію в сфері бізнесу за участю представників «молодіжного» менеджменту; створення й підтримка молодіжних бізнес-інкубаторів, виставки для підприємців-початківців. Міністерством молоді та спорту України у сфері підтримки молодіжного підприємництва та зайнятості у 2017—2018 рр. організовано Всеукраїнську акцію *Start-up business*; Всеукраїнський семінар «Сільський туризм: нові можливості молодіжного підприємництва на селі»; Всеукраїнський форум, спрямований на підвищення рівня зайнятості молоді тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У підсумку треба вказати, що рівень інформаційного забезпечення стану регулювання розвитку молодіжного підприємництва має свої суперечності, зокрема через відсутність (незабезпеченість) відповідних статистико-соціологічних показників, інструментарію вимірювання, моніторингу та аудиту інституційної підтримки молодіжного підприємництва, системного бачення цієї проблеми. Вищевикладена аналітична інформація може допомогти усвідомити реальний стан цієї проблеми з метою пошуку ефективних засобів і формування дієвого механізму сприяння молодіжному підприємству. Вітчизняні та і закордонні фахівці за результатами сучасних тематичних досліджень проблеми розвитку молодіжного підприємництва та самозайнятості в Україні, діагностуючи наявні потреби та актуальні питання, одноставно підтверджують у своїх аналітичних матеріалах практичну відсутність сприятливих умов в Україні для відкриття та ведення бізнесу загалом, та молодіжного зокрема.

Результати різних досліджень (підтверджують тезу, що Україні властиві досить повільні темпи розвитку підприємництва серед молоді через адміністративні, правові, фінансові, організаційні проблеми, зокрема через відсутність комплексної фінансово-кредитної, методико-інформаційної, інвестиційної, освітньої підтримки, а також системного аналізу й підтримки на державному, регіональному та місцевому рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. AGER 2018. Глобальне дослідження Amway про підприємництво. 2018. — 31 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://platforma-msb.org/wp-content/uploads/2018/09/AGER-2018-Ukraine-ua_final.pdf (дата звернення: 19.09.2019).
2. Розподіл постійного населення України за статтю і віком на 1 січня 2016 року: Стат. зб. / Держ. служба статист. України. — Київ, 2016. — 348 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/publ2016.asp (дата звернення: 19.09.2019).
3. Розподіл постійного населення України за статтю і віком на 1 січня 2017 року: Стат. зб. / Держ. служба статист. України. — Київ, 2017. — 345 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/publ2017.asp (дата звернення: 20.09.2019).
4. Розподіл постійного населення України за статтю і віком на 1 січня 2018 року: Стат. зб. / Держ. служба статист. України. — Київ, 2018. — 345 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2018/publ2018.asp (дата звернення: 17.09.2019).
5. Кількість ФОПів у країні зросла на 4 %: лідирує комп'ютерне програмування // Економічна правда. — 16 трав. 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/05/16/647837/> (дата звернення: 20.09.2019).
6. У ДФС підрахували кількість фізичних осіб — підприємців // УкрІнформ. — 16.09.2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2302824-u-dfs-pidrahuvali-killist-fizicnih-osib-pidpriemciv.html> (дата звернення: 17.09.2019).
7. Налоговая обнародовала количество ФАП и суммы уплаты ЕСВ / РБК Україна. — 22.02.2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.rbc.ua/rus/news/nalogovaya-obnarodovala-kolichestvo-fap-summy-1550838862.html> (дата звернення: 03.09.2019).
8. Україна — 2017. Статистичний збірник / Держ. служба статист. України. — Київ. — 2018. — 34 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_ukraina2017.pdf (дата звернення: 03.09.2019).
9. Українцям хочуть давати гроші на відкриття бізнесу // Сьогодні. — 31 берез. 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/economics/business/ukraincam-hotyat-davat-dengi-na-otkrytie-biznesa-1008367.html> (дата звернення: 21.09.2019).
10. Статистика від ДФСУ: протягом 2017 року було зареєстровано 264 тисячі ФОП // Дебет — кредит. Бухгалтерські новини — 15.02.2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://news.dtki.ua/state/entrepreneurship/47203> (дата звернення: 04.09.2019).
11. За останні два місяці 36 тисяч ФОП припинило роботу // Опендатабот. — 30.01.2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://opendatobot.ua/blog/142-fop-2018> (дата звернення: 06.09.2019).
12. Щорічна оцінка ділового клімату в Україні: 2016 рік. Аналітичний звіт Національний та регіональний виміри / О. Кузаків [та ін.]; USAID. — Київ, 2017. — 371 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ier.com.ua/files/Projects/2015/LEV/ABCA2017/ABCA2016_full_report.pdf (дата звернення: 10.09.2019).
13. Перехід на ринок праці молоді України. Результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні 2013 та 2015 роках / Е. Лібанова, О. Цимбал, О. Ярош, Л. Лісогор; Міжнародне бюро праці. — Женева, 2016. — 111 с.
14. Молодь України — 2017: результати соціологічного дослідження // Центр незалежних соціологічних досліджень «Омега». — Київ, 2017. — 128 с.

15. Актуальні проблеми досягнення гідної зайнятості молоддю України: Аналітична записка / НАН України; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ipq.org.ua/upload/files/files/06_Biblioteka/05_Komentari_ekspertiv/Analitika_SWTS-Ukraine.pdf (дата звернення: 10.09.2019).
16. Зайнятість населення за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2017 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gr/eans/XLS/znsmv2017xls_u.zip (дата звернення: 10.09.2019).
17. Неформально зайняте населення за статтю, місцем проживання та віковими групами у 2017 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/XLS/nzn_smpvg_2017_u.zip (дата звернення: 10.09.2019).
18. Трифонов М. Неформальна зайнятість населення України: кількісний та якісний виміри. — 13 трав. 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://commons.com.ua/ru/neformalna-zajnyatist-naselennya/> (дата звернення: 08.09.2019).
19. Молодь України-2015. Мін-во молоді і спорту України / ГФК Юкрейн. — Київ, 2015. — 88 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20-%202015.pdf> (дата звернення: 10.09.2019).
20. Освіта в Україні: базові індикатори. Інформаційно-статистичний бюлетень / МОН України, ДНУ «Інститут освітньої аналітики» — Київ, 2018 р. — 210 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiyniy-byuletten.pdf> (дата звернення: 10.09.2019).
21. Молодь України — 2018. Результати соціологічного дослідження / Н. Дмитрук, Г. Падалка, Н. Тілікіна, С. Кіреєв; ДП «Редакція інформ. бюлетеня «Офіційний вісник Президента України». — Київ, 2008. — 72 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjennya_brosHYra.pdf (дата звернення 16.09.2019).
22. Будуй своє. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://buduysvoe.com/ru/node/107893> (дата звернення: 16.09.2019).

REFERENCES

1. AGER — 2018. (2018). *Amway Global Entrepreneurship Survey*. Kyiv. Retrieved from https://platforma-msb.org/wp-content/uploads/2018/09/AGER-2018-Ukraine-ua_final.pdf [in Ukrainian].
2. *Statistical collections “Distribution of Ukrainian Permanent Population by Sex and Age” for 2016* (2016). The State statistics service of Ukraine. Kyiv. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/publ2016.asp [in Ukrainian].
3. *Statistical collections “Distribution of Ukrainian Permanent Population by Sex and Age” for 2017* (2017). The State statistics service of Ukraine. Kyiv. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/publ2016.asp [in Ukrainian].
4. *Statistical collections “Distribution of Ukrainian Permanent Population by Sex and Age” for 2018* (2018). The State. statistics service of Ukraine. Kyiv. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/publ2016.asp [in Ukrainian].
5. The number of FOPs in the country has increased by 4%: the leading computer programming (2019, 16 May). *Economic truth*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/news/2019/05/16/647837> [in Ukrainian].
6. The SFS calculated the number of individuals — entrepreneurs (2017, 16 September). *UkrInform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2302824-u-dfs-pidrahuvali-kilkist-fizicnih-osib-pidpriemciv.html> [in Ukrainian].

7. The tax disclosed the amount of FAP and the amount of payment of ERUs (2019, 22 February). *RBC Ukraine*. Retrieved from <https://www.rbc.ua/rus/news/nalogovaya-obnarodovala-kolichestvo-flp-summy-1550838862.html> [in Ukrainian].
8. *Ukraine - 2017. Statistical collection* (2018). Kyiv. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_ukraina2017.pdf [in Ukrainian].
9. Ukrainians want to give money to start a business Today (2017, 31 March). *Segodnya*. Retrieved from <https://www.segodnya.ua/economics/business/ukraincam-hotyat-davat-dengi-na-otkrytie-biznesa-1008367.html> [in Ukrainian].
10. Statistics from the State Tax Service of Ukraine: during the year 2017 there were 264 thousand FOPs registered (2018, 15 February). *Debit - credit. Accounting News*. Retrieved from <https://news.dtki.ua/state/entrepreneurship/47203> [in Ukrainian].
11. Over the last two months, 36,000 FOPs ceased operations (2018, 30 January). *Opendabot*. Retrieved from <https://opendabot.ua/blog/142-fop-2018> [in Ukrainian].
12. *Annual Business Climate Assessment in Ukraine: 2016. Analytical Report National and Regional Dimensions* (2017). USAID LION. Kyiv. Retrieved from www.ier.com/files/Projects/2015/LEV/ABCA2017/ABCA2016_full_report.pdf [in Ukrainian].
13. Libanova, E., Tsymbal, O., Yarosh, O., & Lisohor L. (2016). *Transition to the youth labor market of Ukraine. Results of the International School-to-work transition surveys in Ukraine 2013 and 2015*. ILO. Geneva [in Ukrainian].
14. *Youth of Ukraine - 2017: results of sociological research* (2017). Omega Center for Independent Sociological Research. Kyiv [in Ukrainian].
15. *Topical Issues of Achieving Decent Employment for the Youth of Ukraine: An Analytical Note*. (2015). Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. Retrieved from http://ipq.org.ua/upload/files/files/06_Biblioteka/05_Komentari_ekspertiv/Analitika_SWTS-Ukraine.pdf [in Ukrainian].
16. *Employment by sex, type, and age groups in 2017* (n.d.). Retrieved from http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/XLS/znsmv2017xls_u.zip. [in Ukrainian].
17. *Informally employed population by sex, place of residence and age group in 2017* (n.d.). Retrieved from http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/XLS/nzn_smpvg_2017_u.zip [in Ukrainian].
18. Trifonov, M. (2015, 13 May). *Informal employment of the population of Ukraine: quantitative and qualitative measurements*. Retrieved from <https://commons.com.ua/ru/neformalna-zajnyatist-naseleennya/> [in Ukrainian].
19. *Youth of Ukraine-2015* (2015). Ministry of Youth and Sports of Ukraine. HFC Ukraine. Kyiv. Retrieved from <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20-%202015> [in Ukrainian].
20. Education in Ukraine: basic indicators. (2018). *Information bulletin*. Ministry of Education and Science of Ukraine. DNU "Institute of Educational Analytics". Kyiv. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nova-ukrainska-shkola/1serpkonf-informatsiy-niy-byuletten.pdf> [in Ukrainian].
21. Dmytruk, N., Padalka, H., Tilikina, N., & Kirieiev, S. (2018). *Youth of Ukraine - 2018. Results of sociological research*. SE Editing of information Bulletin "Official Bulletin of the President of Ukraine". Kyiv. Retrieved from http://www.dsmsu.gov.ua/media/2019/01/08/9/Doslidjennya_broshyrya.pdf [in Ukrainian].
22. *Build your own* (n.d.). Retrieved from: <https://buduysvoe.com/node/107893> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.10.2019

E. V. Siryy, Dr. Sci. (Social Sciences), Professor, Senior Researcher
State Institution "State Institute of Family and Youth Policy"
01001, Ukraine, Kyiv, Esplanadna str., 17
E-mail: socio1@ukr.net
ORCID 0000-0003-3396-8168
Researcher ID F-8538-2017

CURRENT STATE OF YOUTH ENTREPRENEURSHIP:
STATISTICAL AND SOCIOLOGICAL DIMENSIONS

This study highlights one of the key problems of population employment — the current state of development of youth entrepreneurial self-employment as a manifestation of economic activity in the context of statistical and individual sociological measures in this area. The purpose of the study is a statistical analysis of the many different aspects of this process, which reflects the closest possible real, current state and development of this area of economic activity. The article uses the economic-statistical and mathematical-statistical method to determine the absolute and relative indicators of the level and dynamics of business development. Comparisons, descriptive method, analysis, generalization and induction are applied. On the basis of available statistics, synthesized indicators, empirical sociological research on this issue, the following sides are analyzed: general situational aspects and their tendencies; quantitative dynamics of the development of entrepreneurial self-employment and sociological alternatives to the representation of this process and phenomenon; conceptual aspects of self-employment and informal employment. A separate research segment presents sociological data on the social aspects of youth entrepreneurship, namely: social perception and attitude to entrepreneurial realities; motivational aspects; preferential aspects; socio-problematic, appraisal and segmental aspects. A partial assessment of institutional support for youth entrepreneurship by the state is provided in the context of major problems, appropriate measures to regulate and stimulate it. On the basis of this statistical and sociological analysis, the conclusion on the situation with youth entrepreneurial self-employment in Ukraine is supplemented; it is characterized by a rather slow rate of development of entrepreneurship among young people due to administrative, legal, financial, organizational problems, namely: lack of complex, first of all, financial-credit, methodological-informational, investment, educational support, as well as systematic analysis and support on national, regional and local levels. The research is also of practical importance for the renewal of socio-economic and socio-statistical parameters of social development.

Keywords: youth entrepreneurship, self-employment, institutional support, statistical indicators, sociological indicators.

Cite: Zwane, T. (2020). The causal effect of education on earnings in urban and rural South Africa: a further update. *Demography and social economy*. 1 (39): 79-94. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.079>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.079>

УДК 331.52:311.21,

JEL Classification: I21, J31

T. ZWANE, PhD in Economics

University of Johannesburg, Republic of South Africa

524, South African Republic, Johannesburg, Gauteng, 2006, Auckland Park

E-mail: ttzwane@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-4039-9944

THE CAUSAL EFFECT OF EDUCATION ON EARNINGS IN URBAN AND RURAL SOUTH AFRICA: A FURTHER UPDATE

Providing the nation with education is primarily an important task of the government social policy, which is fixed in section 29 of the Bill of Rights of the South African Constitution, which explicitly states that everybody has the right to a basic education as well as adult basic education. Since the establishment of the democratic rule in 1994, the South African government has made significant efforts to mitigate the education inequalities promulgated during the apartheid era. The South African government considers education as a major tool of redressing the injustices created by the institutionalised policies of apartheid, which formed a discriminatory and fragmented education system in the country. Using its institutionalised policies, the apartheid system forced the African populace into homelands and/or rural areas where they were prevented from obtaining the quality of education, which might lead them to aspire to positions they wouldn't be permitted to hold in society. Given this unfortunate condition, previous studies investigating the relationship between education and earning have not estimated separately and compared the returns to education for the full sample (South Africa) and subsamples based on urban and rural areas. This is very important, as these areas are structurally very different, with different characteristics. Thus, it is likely that the returns to education in these areas would differ, given the influence of the institutionalised policies of apartheid. Related to this point is the fact that the statistical inference of many of the earlier studies relied profoundly on cross-sectional data implementing a standard ordinary least-squares model, without controlling for endogeneity bias. The purpose of this article is to reexamine the level of earnings and education in the South African labour market using all the five waves of the newly available National Income Dynamics data set observed in biennial waves over the 2008–2017 period. Based on the available literature, this article reviews information on the aggregate indicators of the Republic of South Africa and the indicators of cities and rural areas separately. Fixed effects and two-stage least-squares estimators are applied. The fixed effects estimator is applied to mitigate against possible heterogeneity of the cross-sectional unit. The two-stage least-squares estimator

is used to address possible endogeneity bias due to reverse causation between earnings and education. After controlling for endogeneity, we found that an additional year of education increased an individual's earnings by 37.8 % in the full sample. Interestingly, the coefficient of education was found to be positive and statistically significant in both samples (urban and rural), reinforcing the results of the full sample. However, despite the coefficient of years of education being similar in direction (positively associated to earnings) across all samples, our results show that the education impact on individual earnings was higher in absolute values in urban areas. Thus, the 44.4 % increase of returns to education in the urban subsample was significantly higher than the increase of 33 % observed for the rural subsample. These results were to be expected, given the fact that South Africa is still battling the impact of the institutionalised policies of apartheid. In addition, we found that household size, head of household's age and whether the head of household was married were important factors positively influencing earnings in both territorial subsamples. The policy implications derived from our empirical results suggest that the government should invest more heavily in academic infrastructure, particularly in rural areas where the poor live, so as to improve the educational attainment in those areas.

Keywords: endogeneity; returns to education, urban sample, rural sample, Republic of South Africa.

Formulation of the problem. With roots in the writings of classical economists (see for instance, Smith, 1776; Marshall, 1890), analysis of the impact of education on earnings has only recently emerged. Formal modelling did not take place until much more recently (Schultz, 1960; Becker, 1964; Mincer 1974; Chiswick, 2003). The returns to education are generally important since they display the effect of education on labour market earnings (Becker, 1964). The basic idea advanced in the literature is that an increase in years of education results in an immediate increase in labour earnings (Becker, 1964; Mincer 1974; Chiswick, 2003; Mocan, 2014). Since the beginning of 1990, a large number of African countries have invested more heavily in education, in an attempt to escape the poverty curse that has characterised much of Africa since colonial times.

But in South Africa, the temptation to begin any analysis of education from a historical perspective is real, in the context of a history of past policies of disenfranchisement that championed the interests of a particular race at the expense of another. The institutionalised policies of apartheid meant that blacks in particular were given inferior education, were kept out of skilled work, and were often confined to Bantustans, which were densely populated, and had limited economic opportunities and inadequate state services (May & Norton, 1997). Years of segregation and denial of access to quality education and decent employment opportunities created an underclass of unemployed individuals who experience numerous forms of poverty (May & Norton, 1997; Zwane et al., 2016). Thus, apartheid policies led to the formation of a poor, primarily rural, African populace that was highly dependent on the sale of its cheap labour (ANC, 1994).

The apartheid system left legacies that are still visible today, over 20 years after independence. So deeply entrenched are the legacies of apartheid that, despite unremitting intervention to ameliorate the economic conditions of previ-

ously disadvantaged sections of our society by the post-apartheid state, poverty has continued unabated. Today, South Africa remains a country where poverty, unemployment and inequality are prominent, and seem to be worsening for the black section of society, especially those residing in rural areas (Ashley & Maxwell, 2001). Quoting from Ashley and Maxwell (2001: 395), “[p]overty is not only widespread in rural areas [where Africans live], but most poverty is rural, at least for now”.

Since the inception of democratic rule in 1994, the South African government has made significant efforts to mitigate the education inequalities promulgated during the apartheid era (Letseka, 2014). The government considers education a major engine of growth and development. While there have been studies that empirically investigated the earnings — education nexus in South Africa (see for example, Bhorat, 2000; Keswell & Poswell, 2004; Ntuli, 2007; Burger & Jafta, 2006; Burger, 2011; Burger & Van der Berg, 2011; Lam et al., 2011; Branson et al., 2013; Biyase & Zwane, 2015; Salisbury, 2016), these studies have mainly focused on the differentials in the returns to education by race and gender, as well as the shape of the returns-to-education schedule.

The aim of the study and innovation character. Notwithstanding various studies conducted in South Africa on this topic, there are still serious gaps in the literature. Thus, there are no known studies that have estimated separately and compared the returns to education for the full sample (South Africa) and subsamples based on urban and rural areas. This is very important as these areas are structurally very different, with different characteristics. Thus, it is likely that the returns to education in these areas would differ, given the historical background of South Africa. Moreover, the statistical inference of many of the earlier studies relied profoundly on cross-sectional data implementing a standard ordinary least-squares (OLS) model. For many reasons, an OLS estimator of the impact of education on earnings cannot ascertain causality (for example, well-educated individuals might have higher earnings due to greater ability). If this reason holds, then education might be related to unobserved ability and this might render any causal effect between education and earnings spurious (see also Li et al., 2011). The lack of interest in accounting for endogeneity by many scholars might have been because long-running national representative panel data has only recently become available. The only known study that has employed panel data has done so only at a provincial level Lam et al. (2011), while the study by Biyase and Zwane (2015) was based on a shorter panel (only on three waves of the NIDS data set).

The purpose of this study is to revisit the association between education and earnings in South Africa using a longer panel; that is, all the five waves from the NIDS data set observed in biennial waves over the period 2008-2017. This study contributes and improves upon the existing South African literature in twofold. Firstly, we employed various panel data estimation techniques to present

more robust results, and mitigated against possible bias resulting from problems such as unobserved individual heterogeneity and endogeneity that might have impacted earlier empirical work. Secondly, we disaggregated the panel nature of NIDS into a full sample (South Africa) and two sub-samples (urban and rural), assuming that the full sample might be concealing a lot of variation in the data set. The next section describes the data and our empirical strategy. The third section discusses a review of the literature relating to this topic. Our results are presented in section 4, and the final section provides concluding remarks.

Data and empirical methodology. The data used in this paper comes from the newly-available panel data set named the National Income Dynamics Study observed over the period 2008-2017 in biennial waves. The NIDS data set was conducted by the Southern African Labour and Development Research Unit (SALDRU), based at the University of Cape Town's School of Economics (see, for example, SALDRU, 2016). The NIDS began in 2008 with over 28 000 individuals in 7 300 households across South Africa (Finn & Leibbrandt, 2017). In wave two, conducted in 2010 / 2011, the survey successfully interviewed 6 787 households, with a total of 28 551 people successfully completing the interviews (Nwosu & Woolard, 2017). In wave three, a total of 8 040 households were successfully interviewed, with an overall total of 32 633 people successfully completing the interviews (Yu, 2012). Wave four of the NIDS data set was collected in 2014 / 2015 (SALDRU, 2016; Finn & Leibbrandt, 2017), when about 128 interviewers were deployed in the field by the NIDS from October 2014 to August 2015 (SALDRU, 2016). They successfully interviewed 37 396 individuals (SALDRU, 2016). The most recent wave of interviews, wave five of the NIDS data set, was conducted in 2017.

The principal aim of the NIDS is to gain a deeper understanding of individuals who are getting ahead and those who are falling behind in South Africa (Yu, 2012). The NIDS data set contains a wide-ranging set of variables (for example, education, household earnings, age, household size, race dummies, province dummies and so forth). Table 1 presents a list of the variables used in this study.

Directed by empirical literature in this field (see for example, Mincer, 1974; Psacharopoulos, 1994; Psacharopoulos & Patrinos, 2018), we employed the Mincerian earnings function. The method was based on the human capital theory, which put forward the notion that investment in schooling improves employees' skills, leading to increased productivity and, hence, higher earnings (Mincer, 1974). In the literature, a number of studies have estimated the causal association between earnings and education, using a standard OLS to data of a cross-sectional nature (Li, 2003; Keswell & Poswell, 2004; Asadullah, 2006; Li et al., 2011; Gunawan, 2012; Wang & Wu, 2018). However, empirical works in education economics suggest that the standard OLS estimates of the return to education can be biased due to endogeneity of education and heterogeneity of cross-sectional unit (Asadullah, 2006; Pietro & Pedace, 2008). Endogeneity may arise due to an

individual's optimal schooling choices, measurement error and omitted variables (Pietro & Pedace, 2008).

To mitigate against the well-known limitations of cross-sectional data and the standard OLS model, we used panel data and panel data models (fixed effects and random effects). The random effects model is used if individual specific effects are assumed to be uncorrelated with the error term (Baltagi et al., 2003). The fixed effects model eases this assumption and permits individual specific effects and the error term to be correlated (Angrist & Pischke, 2009). We performed the Hausman test to choose the most appropriate model, fixed effects or random effects, consistent with the literature (Angrist & Pischke, 2009). The results of the test presented in table 2 favours the fixed-effects model. We specified the fixed effect estimator as follows:

$$\text{Inwage}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{education}_{it} + \beta_2 \text{age}_{it} + \beta_3 \text{age squared}_{it} + \beta_4 X_{it} + X \varphi_{it} + \varepsilon_{it}. \quad (1)$$

To account for endogeneity bias, we then used the lagged value of education in a 2SLS framework as follows:

$$\text{Inwage}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{education}_{it-1} + \beta_2 \text{age}_{it} + \beta_3 \text{age squared}_{it} + \beta_4 X_{it} + \varepsilon_{it}. \quad (2)$$

Where Inwage_{it} denotes the natural logarithm of earnings of individual i at period t , while ε_{it} is the white noise error term. According to Mincer (1974), earnings are explained by the amount of human capital, which is largely captured by education and experience. So education_{it} represents years of schooling. We followed Polachek (2007) and used age_{it} and age squared_{it} to proxy for post-education and labour market experience. The subscript X_{it} represents the vector of observed individual characteristics (see Table 1). In model 1, we also captured φ_{it} individual specific time-invariant unobservable to account for heterogeneity.

However, the fixed effects estimator is regrettably not without some limitations. Perhaps a major limitation of the fixed effects estimator for this study is that it does not address the joint endogeneity of earnings and education (i.e., earnings might determine education attainment). So, to prove conclusively that the estimated relationship between education and wages is causal, we utilised an instrumental variables regression approach in the context of a 2SLS (IV-2SLS). In order to use this approach, we needed at least one valid instrument (for example, a variable that is related to education, but does not have an effect on earnings). Though it is often challenging to get truly exogenous instruments, we follow many prominent scholars in this field (De Gregorio & Lee, 2002; Leyaro et al., 2010; Biyase & Zwane, 2015), and used the lagged value of education as an instrument in a 2SLS framework (see model 2).

Analysis of recent studies and publications. The relationship between earnings and education attainment in developed countries has attracted considerable interest in the literature (see for example, Sapelli, 2003; Ashenfelter & Krueger, 1994; Becker 1964; Card & Krueger, 1992; Duflo, 2001; Psacharopoulos

& Patrinos, 2004; Oreopoulos, 2006; Schultz, 1961). However, fewer studies have been conducted in developing countries (see for instance, Case & Yogo, 1999; Schultz, 2004; Keswell & Poswell, 2004; Kuepie et al., 2009; Casale & Posel, 2011; Salisbury, 2016). The majority of these studies presented aggregate findings without completely allowing for country-specific effects that might affect the influence of education (Biyase & Zwane, 2015).

Moreover, the statistical inferences of many of these studies relied on a cross-sectional data set, which has some major drawbacks (such as a failure to mitigate against the possible heterogeneity of cross-sectional unit and endogeneity bias) compared to panel data. The theoretical basis of studies in this field is largely rooted within the framework of the human capital theory advanced in his seminal work by Mincer (1974). Within this framework, education is understood as a measure of human capital accumulation (Becker, 1964). The human capital theory expressed the notion that individuals acquire skills and knowledge to in-

Table 1. Description of variables used in the empirical analysis

Explanatory variables and description	
WC	Province: Western Cape dummy variable (1 = yes, 0 = no)
EC	Province: Eastern Cape dummy variable (1 = yes, 0 = no)
NC	Province: Northern Cape dummy variable (1 = yes, 0 = no)
FS	Province: Free State dummy variable (1 = yes, 0 = no)
KZN	Province: Kwazulu-Natal dummy variable (1 = yes, 0 = no)
NW	Province: North West dummy variable (1 = yes, 0 = no)
GAU	Province: Gauteng dummy variable (1 = yes, 0 = no)
MPU	Province: Mpumalanga dummy variable (1 = yes, 0 = no)
LIM	Province: Limpopo dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Urban	Area type: urban dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Rural	Area type: rural dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Wages	Earnings of individual household
Married	Marital status of the head of household (married =yes 1, 0 = no)
Gender	Gender: female dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Age	Age in years of head of household
Age squ.	Age in years of household squared
Education	Education of the head of household (years of education)
Primary	Education: primary education dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Secondary	Education: secondary education dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Matric	Education: matric dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Tertiary	Education: tertiary dummy variable (1 = yes, 0 = no)
Mar status	Married or living with a partner: (1 = yes, 0 = otherwise)
Fam. size	Total number of individuals in the household

Source: author's computation.

crease their value in labour market (Becker, 1964). The theory postulated that income from labour is a function of training, education and experience (Djomo & Sikod, 2012). According to this theory, education increases productivity and the higher the productivity, the higher the wages (Becker, 1964; Mincer, 1974). The theory views education as an investment, like any other financial investment, and whether people invest in human capital depends on whether the investment is profitable, which in turn depends on cost and expected returns (Djomo & Sikod, 2012; Gillies, 2017).

Following studies that have been conducted in developed countries, Shields and Shields (2009) estimated external returns to education in the United States of America using an explicit production function of the form suggested by Lucas. Shields and Shields (2009) merged individual USA data with aggregate data by state for the USA. The results strongly suggested that the level of education has a positive external benefit on production (Shields & Shields, 2009).

Arrazola and Hevia (2006) investigated the differences in returns to education between men and women in Spain. After controlling for the biases appearing in the least squares estimation of the basic Mincerian equation, Arrazola and Hevia (2006) showed that the returns for women were greater than those for men in Spain. The results further showed that the gender differential increased when accounting for the endogeneity of the education and the selection bias, and appears to be especially important for vocational and university studies (Arrazola & Hevia 2006). Angrist and Krueger (1991) used the quarter year of birth (ie, quarter 2 of 1998) as an instrument for education and adopted the framework of the human capital theory. The results showed that, on average, one additional year of education increased the wages of individuals by 7.5% (Angrist & Krueger, 1991). Taking advantage of a change in the legal school-leaving age in the United Kingdom, Oreopoulos (2006) compared his estimates of the returns to education to the average local treatment effect obtained from Canada and the United States of America. Oreopoulos (2006) reported an increase in returns of 10-14% per year. The author concluded that his findings were in line with the results observed in previous studies.

When applying twins as instrument, Ashenfeiter and Rouse (1998) reported that an additional year of education showed a 9 % increase in wages for those twins. In a related study, Bonjour et al. (2003) examined a set of identical twins from the United Kingdom. The empirical finding showed that the returns to education for women was 7.7 % per year of schooling (Ashenfeiter & Rouse, 1998). These authors failed to provide concrete reasons why one twin achieved more education than the other, while coming from the same genetics and upbringing (Ashenfeiter & Rouse, 1998). Pietro and Pedace (2008) examined the returns to education in Argentina from 1995 to 2003. They used various estimation models in an effort to address sample selection bias emanating from endogenous labour force participation and to control for the endogeneity of education. As in

several other studies, Pietro and Pedace (2008) reported that the IV estimates of the rate of return to education were significantly higher than the corresponding OLS estimates. In their concluding remarks, Pietro and Pedace (2008) argued that, while the estimates associated with these techniques revealed some different intertemporal pattern, returns to education decreased between 1996 and 1999, and increased between 1999 and 2002.

Among the studies that investigate the effect of education on earnings in developing countries, is that of Salisbury (2016), who estimated both private and social returns to schooling in the post-apartheid South Africa. The aim was to establish whether the returns for black and coloured South Africans have improved since the initial 1990s post-apartheid era. Salisbury (2016) found a significant improvement in the returns to education for both groups compared to the apartheid era. The author's findings suggest that the white section of the population still has higher returns to education when compared to black and coloured South Africans.

Fryer and Vencatachellum (2005) examined the returns to education for black South African women in the Machibisa township of KwaZulu-Natal. The authors controlled for labour-specific factors and found that primary education was not a reliable predictor of employment status, that the returns to education were 0.30 % for the first two years of secondary school education, and that secondary school graduates were more likely to find employment in the government sector than in any other sector (Fryer & Vencatachellum, 2005).

A study by Keswell and Poswell (2004) applied three data sets to estimate returns to education in South Africa, namely the Project for Statistics Living Standards and Development 1993, the 1995 and 1997 October Household Surveys, and the September 2000 Labour Force Survey data. The authors reported that there was a strong convex association between education and wages in South Africa, conflicting with the conventional human capital theory. Their results suggested that the returns to education in South Africa increased with an increase in the level of education. Biyase and Zwane (2015) estimated the returns to education in South Africa using three waves of NIDS data. Using the 2SLS estimator, the authors found that the lagged value of education used as an instrument presented an unambiguously positive effect on the wages of an individual from participation in education.

Empirical analysis. Table 2 presents the preliminary quantitative results of analysing the returns to education using the fixed-effects estimator. As before, our analyses were conducted first for the full sample (South Africa) and then separately for the urban and rural areas. The results for the full sample, presented in column 2, are as expected. For example, education enters with an unambiguously positive coefficient and indicates statistically significant effects on earnings in South Africa. These estimates indicate that, as the years of education of the heads of households increase, earnings increase in the same direction, sup-

porting the study's theoretical expectation. This confirms the human capital theory that investment in education improves employees' skills, resulting in increased productivity and, hence, higher earnings (Mincer, 1974). Similar results were observed in this century by Asadullah (2006), Hongbin et al. (2012), Biyase and Zwane (2015) and Wang and Wu (2018).

The earnings–age nexus will now be briefly explained. The results show a positive correlation between these variables, which is significant at a 1 % level of significance. The empirical results imply that, as the age of the head of the household increases by one year, earnings increases in the same direction. Conversely, the results of age squared are negative and statistically significant at a 1 % level of significance. Similar results were observed for China by Hongbin et al. (2012). Marital status is another important variable in the earnings function. The results indicate that being married positively affects earning in South Africa. Likewise, household size enters with a positive and statistically significant

Table 2. Fixed effects estimates of earnings functions, 2008-2017

Parameter	Full sample		Urban sample		Rural sample	
	Coeff.	Std Errors	Coeff.	Std Errors	Coeff.	Std Errors
Years of education	0.0375***	(0.0069)	0.0258*	(0.0109)	0.0485***	(0.0102)
Age	0.1164***	(0.0023)	0.1127***	(0.0036)	0.1225***	(0.0031)
Age squared	-0.0002***	(0.0000)	-0.0002	(0.0004)	-0.0001***	(0.0000)
Married	0.1020***	(0.0130)	0.1274***	(0.0199)	0.0914***	(0.0196)
Household size	0.1013***	(0.0014)	0.1163***	(0.0026)	0.0917***	(0.0018)
Health status	-0.0199**	(0.0061)	-0.0245*	(0.0097)	-0.0145	(0.0089)
Urban	-0.299***	(0.0788)				
Farms	-0.2075	(0.0282)				
Eastern Cape	0.1842**	(0.0626)	0.2683*	(0.1074)	0.2748**	(0.0835)
Northern Cape	-0.0101	(0.0513)	-0.0795	(0.1032)	-0.0237	(0.0626)
Free State	0.0930	(0.0724)	0.1139	(0.1073)	0.2709*	(0.1268)
KwaZulu-Natal	0.0267	(0.0636)	-0.0655	(0.0946)	0.3859***	(0.1157)
North West	0.0619	(0.0476)	0.1124	(0.1072)	0.1064	(0.0547)
Gauteng	0.2086***	(0.0562)	0.2218*	(0.0987)	0.2714***	(0.0753)
Mpumalanga	0.1712***	(0.0370)	0.2609***	(0.0757)	0.3039***	(0.0398)
Limpopo	0.1453**	(0.0499)	0.3813***	(0.0946)	0.1406*	(0.0612)
Pool ability test		(0.000)		(0.000)		(0.000)
Hausman test		(0.000)		(0.000)		(0.000)
Number of obs		88,293		33,040		37,738

Source: author's calculation based on NIDS 2008-2017.

Notes: *** significant at 1 %; ** significant at 5 %; * significant at 10 %.

coefficient. Interestingly, health status of the head of household is negative and significant at a 5 % level of significance. A possible interpretation of the negative coefficient of health status is that poor health might lead to poor work performance (for example, lower productivity or higher absenteeism) and ultimately lower wages.

But, the above findings should be interpreted with caution given the fact that the full sample might be concealing a lot of differences in the data set. Perhaps what is more interesting is a comparison of urban and rural samples (columns 5 and 8 of table 2). But the estimates presented here are remarkably different to each other (rural and urban) and to those reported in column 2 of table 2 (full sample). The rate of returns to education in urban areas is 2.5 %, which is remarkably smaller than the rate of 4.8% observed for the rural sample. These results are interesting in that they challenge a long standing view that seem to suggest that rural population is poor, given the historical past discussed in the introductory section of this study. These results are undeniably puzzling as they contradict those of Wodon (1999), who found that higher education had a greater effect in the urban areas of Bangladesh. Our results are also not in line with those observed by Wang and Wu (2018), who found that the returns to education in rural China was 3.7 % compared to 25.6 % in urban areas. Variables such as age, age squared, household size and whether the household head is married echo the pattern and structure of those presented in the full sample, although the impact of some of these variables differs in magnitude. Our findings are by and large similar to the work of Asadulah (2006) for Bangladesh and Wang and Wu (2018) for China.

In an attempt to ensure that our results reported in table 2 are not biased due to endogeneity problem, we estimated equation 2 pursuing a 2SLS estimator, with the lagged value of education as an instrument variable. We further executed several specification tests to establish whether the instrument pursued was indeed relevant. A test of Cragg Donald minimum eigenvalue statistic, developed by Cragg and Donald (1993), was implemented to check the weakness of the lagged value of education. The test value was compared to the critical values provided by Stock and Yogo (2005). The results of the Cragg-Donald F-test reported at the bottom of table 3 are fairly higher comparative to the Stock-Yogo test critical values. We therefore reject the concern of weak instrument. We also performed an endogeneity test to check whether to use the 2SLS estimator or whether the results of the fixed effects model would be sufficient. The results show that the 2SLS estimator was in fact the technique we needed to pursue. As before, we conducted our analysis first for the full sample (South Africa) and then separately for the urban and rural areas. Column 2 of table 3 mitigates against possible endogeneity bias.

There are some noticeable differences between the estimates from the fixed effects specification and those derived from the 2SLS estimator. The differences

are in the levels of magnitude and significance of the explanatory variables on earnings. This is to be expected, given the fact that the number of years of education is endogenously related to earnings. Therefore, the results of the 2SLS model are likely to be less prone to misspecification than the fixed effects model (Belzil, 2007; Keane, 2010). For example, the estimated results of the 2SLS estimator presented in table 3 (column 2) indicate that an additional year of education increases an individual's earnings by 37.8 %. In both the urban and the rural samples, education enters with a positive coefficient and statistical significance at 1 %. The conclusion advanced earlier also applies in this part.

However, despite the coefficient of years of education being positive across all samples, column 5 shows that the education impact on individual earnings is higher in absolute value in urban areas. Thus, the rate of returns to education in the urban subsample is 44.4 %, which is relatively higher than the rate of 33 %

Table 3. Two stage least square estimates of earnings functions, 2008-2017

Parameter	Full sample		Urban sample		Rural sample	
	Coeff.	Std Errors	Coeff.	Std Errors	Coeff.	Std Errors
Years of education	0.3785***	(0.0054)	0.4447***	(0.0094)	0.3304***	(0.0075)
Age	0.0002**	(0.0001)	0.0003***	(0.0000)	0.0001***	(0.0000)
Age squared	-0.0072	(0.0012)	-0.0161***	(0.0022)	0.0013	(0.0016)
Married	0.2448***	(0.0104)	0.3096***	(0.0169)	0.1698***	(0.0153)
Household size	0.0836***	(0.0012)	0.0939***	(0.0024)	0.0769***	(0.0015)
Health status	-0.0229	(0.0069)	-0.0292**	(0.0111)	-0.0209	(0.0098)
Urban	0.0456**	(0.0174)				
Farms	-0.7287	(0.0876)				
Eastern Cape	0.1862***	(0.0216)	0.0723	(0.0543)	0.4147***	(0.0325)
Northern Cape	-0.1453***	(0.0197)	-0.2273***	(0.0569)	-0.1543***	(0.0233)
Free State	0.0642**	(0.0233)	-0.0577	(0.0563)	0.1809***	(0.0365)
KwaZulu-Natal	-0.0907	(0.0248)	-0.2440	(0.0563)	0.1804***	(0.0541)
North West	-0.0754***	(0.0169)	-0.1863**	(0.0572)	-0.0197	(0.0184)
Gauteng	-0.0155	(0.0228)	-0.1736	(0.0614)	0.0302	(0.0269)
Mpumalanga	0.0750***	(0.0208)	-0.0079	(0.0538)	0.2527***	(0.0272)
Limpopo	0.0541*	(0.0221)	0.0106	(0.0584)	0.0613*	(0.0271)
Cragg-Donald Wald F stat		958.339		476.319		466.329
Number of obs		61.500		24.620		29.188

Source: author's calculation based on NIDS 2008-2017.

Notes: *** significant at 1 %; ** significant at 5 %; * significant at 10 %.

observed for the rural subsample, disputing the results of the fixed effect model. These results are to be expected, given the fact that South Africa is still battling the impact of the institutionalised policies of apartheid. In their recent work, Biyase and Zwane (2018: 126) observed that majority of South African rural schools (or traditional areas) areas, “struggle with serious challenges, including the lack of classrooms, lack of qualified teachers, poor access to basic services such as water and electricity, no landline telephones and hence no internet, very few public or school libraries and so on”. As a result, a large number of rural populace continue to be under-educated as these localities suffer access to a well-established academic infrastructure. Emerging strands of South African literature (Gardiner, 2008; Biyase & Zwane, 2018) argues that such problems are embedded in the socio-economic indicators (i.e. poverty and unemployment), and they also have a firm impact on the quality of education that is available to pupils. These results reinforce those of Wodon (1999) for Bangladesh and Wang and Wu (2018) for the rural and urban China.

As regards the impact of some explanatory variables on earnings, the 2SLS results seem to be comparable to the findings from the fixed effects model. Specifically, coefficients for household size and whether the head of household is married are an important factor influencing earnings — enters positively and significantly in both samples. The results of the 2SLS indicate that, while age squared has the predicted sign in both samples, the effect is statistically insignificant in the the full and rural samples respective, a finding that was not observed in the fixed effects model. Another puzzling result that has turned insignificant in the full and rural samples is the health status of the household, suggesting that health status does not matter in these samples. There was improvement in the level of significance for some provincial dummies.

Conclusions. In the literature on the relationship between earnings and education, the dominant conjecture is that education improves employees’ skills, thus increasing their productivity and, in turn, their earnings (Mincer, 1974). The aim of this paper was to contribute to the existing literature and adding important value to this field by estimating returns to education in South Africa employing panel data models and a representative NIDS data set (for the period 2008-2017). The returns to education were estimated separately for the full sample and sub-samples based on the rural and urban areas.

The results of the 2SLS estimator, which mitigate against possible endogeneity bias, presented in table 3 (column 2) showed that an additional year of education increases an individual’s earnings by 37.8 %. Interestingly, the coefficient of education was found to be positive and statistically significant in both samples (urban and rural), reinforcing the results of the full sample. However, despite the coefficient of years of education being positive across all samples, column 5 showed that the education impact on individual earnings, is higher in absolute values in urban areas. Thus, the 44.4 % rate of returns to education in the urban

subsample was significantly higher than the rate of 33 % observed for the rural subsample. The coefficients of age and age squared were positive and negative respectively, supporting our expectations.

Returns to education is an effective gauge for scholars and policy makers to understand the changing role of education. So, understanding the returns to education between urban and rural areas provides policy makers with some ideas on where they should focus in terms of education policy. Given that the returns to education are higher in urban areas than in rural areas, the state should to create more opportunities for individuals residing in rural areas to access better quality education. A quote from Nelson Mandela Foundation, (2005:139) cited in Gardiner (2008) clearly sums up the policy implications derived from our results. “A powerful rationale for rural education and a robust political constituency to argue for it are now required. Such a rationale can be provided: it is one that sees education as being able to play a role in rural development alongside and integrated with other social policies aimed at addressing inequality and poverty”.

REFERENCES

1. African National Congress (ANC). (1994). *The Reconstruction and Development Programme: A Policy Framework*. Johannesburg: Umnyango Publications.
2. Angrist, J. D. & Krueger, A. B. (1991). Does compulsory school attendance affect schooling and earnings? *Quarterly Journal of Economics*, 106(4), 979–1014.
3. Arrazola, M. & Hevia, H. (2006). Gender Differentials in Returns to Education in Spain. *Education Economics*, 14(4), 469-486.
4. Arrazola, M. & Hevia, J. (2006). Gender differentials in returns to education in Spain. *Education Economics*, 14(4), 469-486.
5. Asadullah, N. (2006). Returns to education in Bangladesh. *Education Economics*, 14(4), 453-468.
6. Ashenfelter, O. & Krueger, A. (1994). Estimates of the economic return to schooling from a new sample of twins. *American Economic Review*, 84(5), 1157-1173.
7. Ashenfelter, O. & Rouse, C. (1998). Income, schooling, and ability: Evidence from a new Sample of identical twins. *The Quarterly Journal of Economics*, 113(1), 253-284.
8. Ashley, C. & Maxwell, S. (2001). Rethinking rural development. *Development Policy Review*, 19(4), 395-425.
9. Baltagi, B.H., Bresson, G., & Pirotte, A. (2003). Fixed effects, random effects or Hausman–Taylor?: A pretest estimator. *Economics letters*, 79(3), 361-369.
10. Becker, G.S. (1964). *Human capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research.
11. Becker, G.S. (1964). *Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education*. New York: National Bureau of Economic Research.
12. Bhorat, H. (2000). *Wage premia and wage differentials in the South African labour market*. DPRU Working Papers, 43.
13. Biyase, M. & Zwane, T. (2015). Does education pay in South Africa? Estimating returns to education using two stage least squares approach. *International Business and Economics Research Journal*, 14(6), 807-814.
14. Biyase, M. & Zwane, T. (2018). An empirical analysis of the determinants of poverty and household welfare in South Africa. *Journal of Developing Areas*, 52(1), 116-130.

15. Bonjour, B. Lynn, F., Haskel, J. Hawkes, D. Spector, T. (2003). Returns to education: evidence from U.K. twins. *American Economic Review*, 93 (5), 1799-1812.
16. Branson, N., Ardington, C., Lam, D. & Leibbrandt, M. (2013). *Changes in Education, Employment and Earnings in South Africa: A Cohort Analysis*. SALDRU Working Paper 105, University of Cape Town.
17. Branson, N., Kekana, D., & Lam, D. (2013). *Educational expenditure in South Africa: Evidence from the National Income Dynamics Study*. South African Labour and Development Research Unit Working Paper 124.
18. Burger, C. & Van der Berg, S. (2011). *Modelling Cognitive Skills, Ability and School Quality to Explain Labour Market Earnings Differentials*. Stellenbosch Economic Working Papers: 08/11.
19. Burger, R. & Jafta, R. (2006). *Returns to Race: Labour Market Discrimination in Post-apartheid South Africa*. University of Stellenbosch Working Paper.
20. Burger, R. (2011). *Estimating the shape of the South African schooling-earnings profile, (Doctoral dissertation)*. Oriel College, Oxford University.
21. Card, D. & Krueger, A.B. (1992). Does school quality matter? Returns to education and the characteristics of public schools in the United States. *Journal of Political Economy*, 100(1), 1-40.
22. Card, D. (1999). The causal effect of education on earnings. Ashenfelter, O. & Card D. (eds). *Handbook of Labour Economics, Vol. 3 (Part 1)*, 1801-1863.
23. Casale, D. & Posel, D. (2011). English language proficiency and earnings in a developing Country: The case of South Africa. *The Journal of Socio-Economics*, 40(4), 385-393.
24. Chiswick, B. R. (2003). Jacob Mincer, experience and the distribution of earnings. *Review of Economics of the Household*, 1, 343-361.
25. De Gregorio, J. & Lee, W. (2002). Education and income inequality: new evidence from cross-country data. *Review of Income and Wealth*, 48(3), 395-416.
26. Djomo, N & Sikod, F. (2012). The effects of human capital on agricultural productivity and Farmer's Income in Cameroon. *International Business Research*, 5(4), 149-159.
27. Duflo, E. (2001). Schooling and labor market consequences of school construction in Indonesia: Evidence from an unusual policy experiment. *American Economic Review*, 91(4), 795-813.
28. Finn, A. & Leibbrandt, M. (2017). *The dynamics of poverty in South Africa*. Version 3. Cape Town: SALDRU, UCT. (SALDRU Working Paper Number 174, NIDS Discussion Paper 2016/1).
29. Fryer, D. & Vencatachellum, D. (2005). Returns to education in South Africa: Evidence from the Machibisa Township. *African Development Review*, 17(3), 513-535.
30. Gardiner, M. (2008) Education in Rural Areas. *Issues in Education Policy*, (4), 1-33.
31. Gunawan, E. (2002). The wage effects on education: an analysis by gender in Indonesia. *International Journal of Social Science and Humanities*, 4(1), 309-8063.
32. Kessel, M. & Poswell, L. (2004). Returns to education in South Africa: a retrospective sensitivity of the available evidence. *South African Journal of Economics*, 72(4), 834-860.
33. Kuepie, M. Nordman, C & Roubaud, F. (2009). Education and earnings in Urban West Africa. *Journal of Comparative Economics*, 37(3), 491-515.
34. Lam, D., Ardington, C. & Leibbrandt, M. (2011). Schooling as a lottery: Racial differences in school advancement in Urban South Africa. *Journal of Development Economics*, 95(2), 121-136.
35. Letseka, Moeketsi (2014). The illusion of education in South Africa. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 116, 4864-4869.
36. Li, H. (2003). Economic transition and returns to education in China. *Economics of Education Review*, 22(3), 317-328.

37. Li, H. Liu, P. & Zhang, J. (2011). Estimating returns to education using twins in urban China. *Journal of Development Economics*, 97, 494-504.
38. Marshall, A. (1890). *Principles of Economics*. London: MacMillan.
39. May, J. & Norton A. (1997). A difficult life: The perceptions and experience of poverty in South Africa. *Social Indicators Research*, 41, 95-118.
40. Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience and Earnings*. National Bureau of Economics, New York: Columbia University Press.
41. Mocan, L. (2014). *The Impact of Education on Wages: Analysis of an Education Reform in Turkey*. Wharton School of Business. Working Paper 109, April 2014.
42. Ntuli, M. (2007). *Exploring Gender Wage Discrimination in South Africa, 1995-2004: A Quantile Regression Approach*. IPC Working Paper Series: 56.
43. Nwosu, O. & Woolard, I. (2017). The impact of health on labour force participation in South Africa. *South African Journal of Economics*, 85(4), 481-490.
44. Oreopoulos, P. (2006). Estimating average and local treatment effects of education when compulsory schooling laws really matter. *American Economic Review*, 96(1), 152-175.
45. Pietro, D. & Pedace, L. (2008). Changes in the Returns to Education in Argentina, *Journal of Applied Economics*, 11(2), 259-279.
46. Polachek, S. (2007). *Earnings over the lifecycle: The Mincer earnings functions and its applications*. IZA Working Paper, No.3181.
47. Psacharopoulos, G. & Patrinos, H. (2004). Returns to investment in education: A further update. *Education Economics*, 12 (2), 111-134.
48. Psacharopoulos, G. & Patrinos, H. (2018). Returns to investment in education: a decennial review of the global literature. *Education Economics*, 26(5), 445-458.
49. SALDRU (2016). National Income Dynamics Study. NIDS WAVE 4: Overview 2016. Southern Africa Labour and Development Research Unit [producer], Cape Town: DataFirst [distributor].
50. Salisbury, T. (2016). Education and inequality in South Africa: Returns to schooling in the post-apartheid era. *International Journal of Educational Development*, 46, 43-52.
51. Schultz, T. (2004). Evidence of returns to schooling in Africa from household surveys: Monitoring and restructuring the market for education, *Journal of African Economies*, 13(2), 95-148.
52. Schultz, T.W. (1961). Investment in human capital. *American Economic Review*, 51(1), 1-17.
53. Schultz, T. W. 1960. Capital formation by education. *Journal of Political Economy*, 68, 571-583.
54. Shields, P. & Shields, M. (2009). Estimating external returns to education in the US: a production function approach. *Applied Economics Letters*, 16(11), 1089-1092.
55. Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations*. New York: Alfred A. Knopf.
56. Wang, F. & Wu, H. (2018). Returns to education in rural and urban China: An empirical study. *Asian Journal of Social Science Studies*, 3(4), 18-28.
57. Wang, F. & Wu, H. (2018). Returns to education in rural and urban China: An empirical study. *Asian Journal of Social Science Studies*, 3(4), 18-28.
58. Yu, K. (2012). *Using household survey for deriving labour market, poverty and inequality trends in South Africa*. Unpublished doctoral thesis, University of Stellenbosch, South Africa.
59. Zwane, T., Greying, L. & Maleka, R. (2016). The determinants of household savings in South Africa: A panel data approach. *International Business and Economics Research Journal*, 15(4), 209-2017.

Article submitted on 20.11.2019

Стаття надійшла до редакції 20.11.2019

T. Званє, PhD (Econ.)

Університет Йоханнесбурга, Південно-Африканська Республіка

524, Південно-Африканська Республіка, Йоханнесбург, Гаутенг, 2006, Окленд Парк

E-mail: ttzwane@uj.ac.za

ORCID 0000-0003-4039-9944

ВПЛИВ ОСВІТИ НА ЗАРОБІТКИ У МІСТАХ І СІЛЬСЬКИХ РАЙОНАХ ПІВДЕННОЇ АФРИКИ: ПОДАЛЬШЕ ОНОВЛЕННЯ

Забезпечення нації освітою є важливим завданням урядової соціальної політики, яка закріплена у розділі 29 Білля про права у Конституції Південно-Африканської Республіки, де прямо зазначено, що кожен має право на базову освіту, а також на базову освіту для дорослих. З моменту встановлення демократичного правління в 1994 році уряд ПАР доклав значних зусиль для зменшення нерівностей в освіті, що існували за часів апартеїду. Уряд ПАР розглядає освіту як головний інструмент усунення несправедливості, створеної інституціоналізованою політикою апартеїду, яка сформувала дискримінаційну та фрагментарну систему освіти в країні. Система апартеїду змусила африканське населення переселитися в сільські райони, де практично неможливо здобути якісну освіту. Попередні дослідження взаємозв'язку між освітою та заробітком не оцінювали його окремо у міській та сільській місцевості. Це важливо, оскільки ці області мають істотно відмінні структурні характеристики. Імовірно, що і вплив освіти у містах і сільській місцевості буде різним. З цим пов'язаний той факт, що статистичні висновки багатьох попередніх досліджень ґрунтувалися на даних поперечного перерізу, реалізуючи стандартну звичайну модель найменших квадратів і не контролюючи зміщення ендогенності. Метою цієї статті є перегляд рівня заробітку та освіти на ринку праці у ПАР з урахуванням усіх п'яти хвиль нещодавно доступного набору даних про національну динаміку доходів, визначену за дворічними періодами протягом 2008—2017 років. На підставі огляду наявної літератури у цій статті проаналізовано сукупні показники ПАР і показники міст та сільської місцевості окремо. Застосовано оцінювання фіксованих ефектів та двоступеневий метод оцінювання за принципом найменших квадратів. Оцінювання фіксованих ефектів використано для згладжування можливої неоднорідності поперечного перерізу. Двоступеневе оцінювання за принципом найменших квадратів — для виявлення можливих зміщень ендогенності через зворотну причину між заробітком та освітою. Дослідивши ендогенність ми з'ясували, що додатковий рік навчання збільшив заробіток особи на 37,8 % у повній вибірці. Цікаво, що коефіцієнт освіти виявився позитивним і статистично значущим в обох вибірках (міській та сільській), підсилюючи результати повної вибірки. Однак, незважаючи на те, що коефіцієнт років освіти позитивно пов'язаний із заробітком у всіх вибірках, наші результати показали, що вплив освіти на індивідуальний заробіток був більшим за абсолютні значення у міських районах. Таким чином, 44,4 % прибутку до освіти у містах були значно вищими за 33 %, визначені для сільської місцевості. Ці результати є очікуваними, враховуючи той факт, що ПАР все ще бореться з впливом інституціоналізованої політики апартеїду. Крім того, ми з'ясували, що розмір домогосподарств, вік голови домогосподарства та чи був голова домогосподарства одружений є важливими факторами, що впливають на прибуток у обох територіальних вибірках. Отримані емпіричні результати вказують, що уряд повинен більше інвестувати в академічну інфраструктуру, особливо в сільській місцевості, де живуть бідні, щоб покращити рівень освіти в цих районах.

Ключові слова: ендогенність, повернення до освіти, міська вибірка, сільська вибірка, Південно-Африканська Республіка.

Cite: Ilorah R., Ngwakwe, C. (2020). Analysis of the failure of hunger and poverty eradication in Sub-Saharan Africa and suggested solutions. *Demography and social economy*. 1 (39): 95-110. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.095>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.095>

УДК 364.222

JEL CLASSIFICATION: I3

R. ILORAH, PhD (Professor of Economics)

Department of Economics Faculty of Management and Law

University of Limpopo, Republic of South Africa

Address University Road, Mankweng, Polokwane, Republic of South Africa

E-mail: Richard.Ilorah@ul.ac.za

ORCID 0000-0003-0012-1972

C.C. NGWAKWE, PhD (Professor of Accounting)

Turfloop Graduate School of Leadership Faculty of Management and Law

University of Limpopo, Republic of South Africa

Address: Webster Street, Polokwane, Republic of South Africa.

E-mail: collins.ngwakwe@ul.ac.za

ORCID 0000-0002-6954-8897

ANALYSIS OF THE FAILURE OF HUNGER AND POVERTY ERADICATION IN SUB-SAHARAN AFRICA AND SUGGESTED SOLUTIONS

The paper examines the reasons for the failure of the UN project of hunger and poverty eradication in sub-Saharan Africa, which remain an enormous social and economic challenge facing the region. The paper applies a qualitative approach and critically reviews secondary sources, i.e. a set of conceptual and literary review techniques. The novelty of the article is to highlight the reasons of failed hunger and poverty reduction project in sub-Saharan Africa and develop proposals for utilizing these reasons as a stimulus for renewed policy improvements for hunger and poverty reduction in sub-Saharan Africa during Sustainable Development era. Appropriate consultations are organized and a thorough analysis of the available literature on the implementation of the Millennium Development Goals in sub-Saharan Africa is performed. Findings indicate that the failure to reduce extreme poverty and hunger in sub-Saharan Africa was due to its poor structures, low agricultural productivity and lack of implementation mechanisms. The deficiencies inherent in government systems of sub-Saharan countries have exacerbated the situation. To successfully implement such projects, the region must undergo a convincing radical economic transformation that will solve the problems of low productivity. In particular, the article recommends improving the effectiveness of sub-Saharan Africa governments' policies through the involvement of local governments in the provision of services aimed at solving poverty. Long-term strategy involves convincing structural transformation of the region's

agriculture policies toward improved agricultural productivity, increasing social protection opportunities, inclusiveness and non-discriminatory empowerment of the region. Further research should evaluate the extent to which extreme poverty and hunger eradication has differed between the current Millennium Development Goals and the former Sustainable Development Goals.

Keywords: *poverty, hunger, productivity, agriculture productivity, manufactures, sub-Saharan Africa, economic development.*

Introduction. This paper revisits the failure of Millennium Development Goals (MDG) #1 in sub-Saharan Africa (SSA), which was targeted to eradicate extreme poverty and hunger in SSA by 2015. Over the years, attempts at radical reforms have failed in SSA. These include: the 1980s IMF/World Bank-initiated Structural Adjustment Programs, purportedly designed to relieve African economies of economic imbalances and facilitate growth; the African Priority Programme for Economic Recovery, meant to address food scarcity and rehabilitate agricultural development within a time-frame; the 2003 Maputo Declaration, establishing the Comprehensive Africa Agriculture Development Programme, committing to increase public investment in agriculture to 10 percent of members' national budget and grow agricultural GDP share to 6 percent [4]; the 2006 Alliance for Green Revolution in Africa, also to address Africa's food insecurity [44]; the 2010 SUN (Scaling Up Nutrition), envisaged to incorporate nutrition as an essential ingredient of food security programme [12]; the 1960s/1970s National Accelerated Food Production Programme, conceived nationally and supported by the World Bank to promote integrated rural development and; the 1976 Operation Feed the Nation, also conceived nationally to promote self-sufficiency in food production. With this list of failed projects, it could not be coincidental that the 2015 deadline for MDG#1 was not met in SSA.

SSA is depicted the poorest region globally, with 51.69 percent of the population rated poor during 1990-2013 [49]. In absolute numbers, SSA citizens living in poverty increased from 276 million in 1990 to 389 million in 2013 [49], i.e., an increase of about 40.9 percent. Earlier during 1981-1990, the situation was equally dismal; the region's citizens living on less than \$1.25 per day was 55.33 percent while those living under \$2.0 per day recorded a staggering 74.85 percent [48, p. 91-92]. Even the region's relatively affluent countries such as Kenya, Nigeria and South Africa have not escaped from the scourge of poverty [49, 40].

Extant research have tried to examine the structural issues that obstruct the development of SSA [18]. For instance, [1] argue that SSA exemplifies a region with poor welfare, inadequate health facilities, poor education, and constant high unemployment, lack of economic opportunities, food insecurity, and inefficient political systems incapable of providing services. However, research, which reviews the reasons for the failure of the MDG's goal of poverty eradication in SSA

is not common in the literature. But this aspect of research is needed to provide policy insight to help achieve poverty reduction during this period of sustainable development goals; hence this research is an attempt to fill this gap.

Relevance of the Article. This article provides robust discussion about the failure of MDG first goal, which was hunger and poverty reduction, by countries of SSA region. Since hunger and poverty reduction was carried over to the current Sustainable Development Goals era, the paper provides useful policy discussions, which focusses on building on the failure of previous MDGs' poverty reduction to gain improved understanding of the managerial intricacies to provide an experience to boost a realisable hunger and poverty reduction during the current Sustainable Development Goal Era. Accordingly, the paper provides theoretical support to show that Africa can transform the bad past experience to build strong institutions for the attainment of sustainable development goals SDGs' hunger and poverty reduction, which was not attained in Africa during the MDGs era.

The Aim of the Article and Innovation Character. This paper aims to distil the reasons for the failure of achieving hunger and poverty eradication in SSA by end of 2015. The novelty of this article are highlight the reasons of failed hunger and poverty reduction effort in sub-Saharan Africa based on review of scientific literature, and develop proposals for how these reasons could be utilized as a stimulus for renewed policy improvements for hunger and poverty reduction in sub-Saharan Africa during Sustainable Development era.

Method. The paper is purely qualitative in approach. It thus adopts a fusion of conceptual and literature review method. This method became appropriate given the nature of hunger and poverty reduction discourse, which is centred on the failure of planned hunger and poverty reduction targeted by MDG goal 1. Prior related literature on MDG in sub-Saharan Africa were consulted and synthesised.

Conceptualizing poverty and hunger. Poverty can broadly be classified as either absolute or relative. Absolute poverty is the inability to attain a minimum standard of living [22], measured in variables such as income, consumption, life expectancy or adult literacy [24]. Relative poverty, on the other hand, is the lack of resources to attain a socially acceptable quality of life, using as measure the national poverty line, adjusted to take into account changing needs, preferences and national standard of living [24]. The absolute approach is based on international thresholds for measurement, allowing cross-country comparison, while the relative approach uses society's norms and values to determine essential constituents of goods consumed by the poor and those by the non-poor. Whether in absolute or relative terms, poverty constitutes deprivations of sorts.

It remained contentious whether hunger is a problem of production and supply shortages or a problem of access and distribution until Amartya Sen's 1981 publication on the subject. The widely held view had been that hunger is a problem of food production and supply shortages due to poor climate conditions, re-

source mismanagement and overpopulation [44]. However, [36] changed that view, arguing that even when global production has increased hunger has persisted. Sen's major contribution is the inclusion of access and distribution, arguing that households could go hungry not just because of production and supply shortages but because such households may also lack access or entitlement to food, identified as lack of wage, social transfers and own production [36]. These factors are often symbolic of cruel institutions and norms. Addressing hunger therefore entails tackling dual problems of production/supply shortages as well as problems of poor access/distribution.

Hunger emanates from poor socio-economic and political circumstances which deprive people of endowment for production (e.g. land alienation or sickness-related incapacitated labour) or cause adverse changes to conditions of exchange, jeopardizing income distribution (e.g. loss of employment, food price increases, or poor social security). In the entitlement approach, primarily concerned with poor command over commodities, hunger is seen in relation to the concept of capability in which larger entitlements contribute to wider capabilities and vice versa [8], poverty/hunger depicting capability deprivation that results in malnourishment, sub-standard life and illiteracy [37]. Echoing Sen's contributions, [23] argues that embarking on quick fixes to achieve food security while neglecting distributive aspects of production inputs (labour, land and capital) and the actual production would mean overlooking structural (inadequate programmes and unproductive practices), environmental (drought and land degradation), and socio-economic (income inequality, unemployment, and input scarcities) causes of food insecurity. Related critical issues of utmost importance include improving productivity and diversification in agriculture that guarantee the autonomy of communities to determine own food systems and citizens to have sustained physical and economic access to sufficient, safe and nutritious food that meets active and healthy life dietary needs. Addressing these problems would mean beating hunger from root causes, rather than just addressing vertical short-term result-oriented approaches just to meet particular targets (such as MDGs 2015 targets). Short-term quick-fixes tend to favour measurable results, defining success in aggregate national estimates that are not easily disaggregated to track disparities amongst groups or address distributional dimensions. These are serious limitations and may explain the often misinterpreted actual poverty level in SSA. We will not attempt to incorporate into our analysis foreign aid, considered a quick-fix and unsustainable for growth [9]. Often, projects dry up as soon as aid dries up and subsidizing the poor through food aid can constitute disincentive effects on local production, especially if it becomes entrenched beyond emergency.

Characteristics of food production in SSA. Food output data for SSA is very poor, based mainly on national agricultural sample census that gives aggregate estimates based on unreliable rural household enquiries and population

data [10]. Inevitably, therefore, studies on SSA are based on several assumptions [1]. Nevertheless, early studies suggested that annual growth rate of food output pre-1970s was generally higher than population growth. For example, during 1950-1957, the annual food output growth in Nigeria and neighbouring Cameroon, Benin and Ghana, was estimated at 6.7 percent and the population at 2.5 percent [31, p.87]. Even with a sharp drop in Nigerian output, estimated at 3.1 percent during the country's civil war decade, 1960/1961-1970/1971 [35], it still surpassed the population growth rate. Food imports were mainly sugar, salt, wheaten flour and milk powder, all practically treated as luxuries, accounting for 82 percent of total food imports. These food items had no domestically produced close substitutes and their imports (excluding sugar) remained practically unchanged until the mid-1960s, recording just 3.2 percent of value added in domestic food production [21].

Noticeable stagnation in food output in SSA began in the 1970s, the post-independence decade for many countries in the region, and continued into the 21st century. For example, during 2000 and 2014, cereal output (wheat, rice, maize, barley, oats, rye, millet, sorghum, buckwheat, and mixed grains) in kilograms per hectare of 1131 kg and 1452 kg, compare poorly to the world average at 3063 kg and 3907 kg. Agricultural productivity, calculated as agricultural value added per worker, estimated in 2010 US dollars at \$776 (in 2000) and \$1223 (in 2015) was also the lowest among world regions but for a slightly poorer performance in South Asia in 2015 [49]. The advent of independence in the 1960s SSA inspired a significant rural-urban migration of youths, despite the fact that the region's agriculture was nowhere near mechanization to promote productivity. Agricultural output growth without productivity growth may be possible only if there is massive mobilization of labour (resource mobilization). Such output growth is often unsustainable, though, because labour cannot be mobilized forever without running into diminishing returns. In other words, mobilization of resources does not guarantee their efficient use or so-called factor productivity and even less likely in a struggling region with poor economic management [19, p. 31-32]

The post-independence decades also experienced political conflicts in several countries, caused by resentments among politically marginalized groups, with devastating consequences on the region's meagre resources and socio-political economy [3, p. 146]. Resources for development were diverted to finance conflicts instead. For example, the annual average increase in defence expenditure for SSA, base year 1980, rose from 24.1 percent during 1975-1984 to 88.4 percent during 1985-1989 [45, p. 204]; the level remained high at 81.3 percent in 2000. During 1970-2002, over 35 wars were fought in the region, majority of them intrastate. In a 5-year period to 1997, armed conflicts claimed about 2 million lives; by 2000 there were about 12 million refugees, over 40 percent of world total [2, p. 39]. In contrast, the region's share of global foreign direct investment in 1970, including agriculture, was a mere 5.5 percent; by 2000, it had fallen to 1 per-

cent [28], necessitating food imports or food aid to sustain the region's population. Imported food items in countries like Nigeria jumped to 14.8 percent in the 1970s and to a staggering 50 percent (for rice and maize) by the end of the decade and no longer comprised just the so-called luxuries but included staples that were formerly produced locally in sufficient quantity.

A common feature of SSA agriculture is the frequent involvement of its labour in non-agricultural activities. In the 1970s, for example, about 80 percent of rural adult male labour worked as farmers but only about 50 percent of that total worked full-time, the rest working part-time [27, p. 11]. Part-time farming was practical because of seasonal variations in agricultural activities; peak seasons required far more labour than an average farmer-family could supply and extra labour was hired. During off-peak seasons, the sector shed excess labour. With the exodus of rural labour to the cities, especially after the 1970s, the seasonal variations of farm work was no longer the practical reason for part-time farming. Instead, farmers could no longer meet their income obligations through farming and must resort full-time to non-agricultural activities such as plumbing, carpentry, barbing and trading, even during peak agricultural activities.

In light of the dwindling agricultural production, SSA embraced several successive initiatives (recall the introductory section), attempting to improve the sector's productivity; they introduced intensive project management and new technologies in form of fertilizers, insecticides, seeds, sprayers, and tractor units, administered through farm service centres, tasked also to administer credit, marketing and extension facilities. Over the long-run, labour productivity and economic growth are virtually synonymous and improved technology allows the production of more output from a given amount of capital and labour inputs [19, p. 27-28]. In contrast, low output despite introduced technologies would imply that labour lacks necessary human capital qualities for modern sector agriculture. According to [34], developing countries will remain pre-mature for industrialization without the necessary human capital qualities. Symbolic of SSA agricultural initiatives is their strategy of being out-come driven, short-term, instant gain-oriented thinking [12]. For example, the initiative, SUN, identified the fortification of foods and micronutrient supplementation as short-term solutions for acute malnutrition but had ignored the actual structural/socio-economic causes. Critics also condemn the gross exclusion of poor grass-root farmers (vulnerable to marginalization and discrimination, yet responsible for the bulk of agricultural production) from benefitting from important provisions, such as credits to purchase inputs. Available funds turned out appropriated instead to mainly rich businessmen pretending to practice mechanized farming [35]. Thus far, the SSA agriculture has failed to follow the development trajectory as in other successful regions.

Theoretical discussion. Overcoming extreme poverty and hunger require radical structural changes. Japan, South Korea, and Taiwan, among others, went

through radical structural changes to eradicate absolute poverty from their economies. They increased productivity in food production, became self-sufficient, these achievements also serving as a catalyst for their manufacturing sector development [13]. A radical structural change requires GDP shares of an economy's main competing sectors, namely agriculture and manufactures, adjusted with respect to their labour requirements. Agriculture provides labour, food and possibly foreign exchange and savings for manufacturing sector growth and, subsequently the entire economy. The manufacturing sector acts as productivity elevator, unconditionally converging with the global technology frontier, based on the available broad capabilities, namely, the economy's human capital, institutional structure, and political maturity [33]. Following [13], built on [20], we analyse a two-sector economy model of radical economic transformation, determining necessary conditions to meet a development goal.

The model

We assume a two-sector economy, agriculture and manufacturing, the former representing the rural sector and the later the urban sector. (Inclusion of more sectors will not change the results) A structural change reallocates resources, mainly labour, between agriculture and manufacturing. If employment in agriculture declines, the employment in manufacturing increases, implying that a shrinking agricultural GDP share translates to an increasing manufacturing (and even services) GDP share. Agricultural labour productivity is assumed lower than manufacturing labour productivity, labour reallocation therefore possible without harming agriculture but rather increasing total labour productivity, through an increase in the manufacturing sector productivity. Thus, labour is shifted from low productivity agriculture, characterised somewhat by underemployment, though not a zero marginal productivity commonly assumed [13], to high productivity manufacturing striving for full capacity production. Allowing manufacturing sector absorb labour shed by agriculture favours industrialization and business generally but does not undermine the food producing agriculture that possibly generates foreign exchange and savings as well, structural change promoted in the process. A successful structural change should provide enough food for manufacturing sector employment. Exactly how agriculture fares in the process eventually will depend on the economy's structure which, in our analysis, could be open or semi-open. Suffice to note that if growth in staple food production is rapid enough, food and labour will remain cheap and labour intensive manufacturing and business in general will thrive. In contrast, low productivity agriculture means costly food, output lagging behind and labour, even if physically abundant, becomes expensive, restraining growth of the manufacturing sector, stalling business development.

Common among developing countries is that a bulk of the staple food consumed is produced locally and the proportion traded internationally very small, implying thin markets, domestic purchases and sales easily influencing prices

significantly. A major concern is how to prevent food shortages and allow rapid growth in the labour intensive manufacturing. Drastically reducing poverty and hunger is tantamount to promoting food production and encouraging manufacturing sector growth to produce goods and services. Agriculture and manufacturing must thrive for a successful structural change and economic transformation.

Economic transformation under different structures

Food shortages restrain radical economic transformation but could inspire structural change. In an open economy, characterized by free trade, prices exogenously determined, food can be imported to avoid shortages for manufacturing sector labour, and food price will not increase as manufacturing sector grows. The manufacturing sector output, savings and investment will not be limited by the economy's ability to produce food domestically nor must structural change or economic transformation lead to food price increase, thanks to the exogenously determined food price and the possibility to import food. Radical reforms will most likely succeed both agriculture and manufacturing contributing to government revenue through tax payments as well. Things may be different in a semi-open economy that characterizes countries in SSA where food is rarely imported and much domestic economic activities, including food production, are insulated from the impact of foreign trade and comparative costs. Food production is mainly for domestic consumption, prices endogenously determined by domestic supply and demand mechanisms and sometimes policy choices made by government. Food shortages due to poor labour productivity can, through increased food prices, impact significantly on domestic costs, including manufacturing sector labour wages. In very rare cases, where food is traded internationally, the markets are very thin, with only a small percentage actually traded. Consequently, any significantly large economy could, by its international purchases, impact significantly on prices of particular food items, causing increases in food prices and subsequently manufacturing labour costs through transmission mechanisms.

An expensive labour may encourage a launch of capital intensive technologies, slowing further economic transformation in a labour surplus economy. An unsuccessful economic transformation is therefore likely if an economy is semi-open as the manufacturing sector performance, even with its output traded internationally and prices exogenously determined, depends on the availability of domestic food production and productive labour availability. A rise in food prices due to low labour productivity will drive up manufacturing sector wages and costs generally, reducing profitability [16], causing producers to switch to capital intensive production techniques [13], and sometimes to total closures of manufacturing establishments, eroding businesses and restraining economic transformation. Manufacturing establishments could also remain in stunted existence, coping on a daily basis, profits just enough to sustain existence without growth. These imply that agricultural productivity growth must set in motion the pace for

any rapid growth of modern labour intensive manufacturing and businesses in general for a successful economic transformation capable of meeting targeted goals.

SSA failure to meet the MDG#1. Where did SSA go wrong in view of the two-sector model discussed in the previous section? The region has never really enjoyed even a once-off productivity increase, associated with [25], accompanying labour transfer from subsistence agriculture to modern manufacturing, implying there was no real increases in the proportion of the manufacturing sector's gainfully employed labour relative to the agricultural sector labour, mainly seen as underemployed. Any additions to urban labour from rural agriculture practically swelled just the already bloated urban informal sector. Evidence of any structural change by sector in SSA reveals that the agricultural sector share of employment which recorded 72.7 percent in 1960 had by 2010 decreased to 49.8 percent, the sector's relative productivity level stunted at 0.5 and 0.4 during the same periods. The manufacturing sector employment shares were equally dismal at 4.7 percent in 1960 and 8.3 percent 50 years later in 2010; the sector's relative productivity levels were even more dismal at 2.5 and 1.6 during the respective periods [14]. [49] has also noted the dismal performance by SSA manufacturing sector estimated at less than 1 percent of world total manufacturing value added during 2000 and 2015. The region's GDP at 1.5 percent and 1.9 percent of the world total during 2005 respective 2016, apparently the least of all world regions, also reveals poor performance [49]. The relative productivity levels in the industry sector as a whole worsened from 12.9 in 1960 to 5.5 in 2010. Not surprisingly, services employment shares increased steadily during the entire period, recording 18.0 percent and 36.8 percent during 1960 respective 2010, the reverse being the case though for its relative productivity levels at 2.7 and 1.6 during the respective periods. Obviously, the majority of migrant labour to the cities with no employment prospects in manufactures or related sectors settle for services, mostly informal, characterised by underemployment and low productivity. When productivity levels of a country or a region reach a certain depth, the likelihood is that there will not be enough income for proper distribution to citizens. In other words, it is impossible to generate wage gains that improve people's lives in a sluggishly growing economy.

[47, p. 6] also notes that SSA region was in a negative territory during 1990-2003, in terms of output growth per worker at -0.09 percent, physical capital per worker at -0.05 percent, and total factor productivity at -0.44 percent; the total factor productivity has remained negative since the 1960s. These poor performances reflect a failed structural change, a worsened poverty, hunger and inequality, and very minimal possibilities to meet the MDG#1. According to the [48, p. 97], in no SSA country is the Gini index less than 40, implying that many poor are very far below the poverty line rather than close to it, and therefore that economic growth may not really lead to poverty reduction in the region (Gini index measures an economy's level of inequality, using income or consumption expen-

diture; an index of 0 represents perfect equality while an index of 100 a perfect inequality). Among SSA relatively poor indexes at different periods are: 63.4 for South Africa (2011); 61.0 for Namibia (2009); 60.5 for Botswana (2009); 56.2 for Central African Republic (2008); 55.9 for Comoros (2004); 55.6 for Zambia (2010); 54.2 for Lesotho (2010); 51.1 for Swaziland (2009); 50.7 for Guinea-Bissau (2010); 50.4 for Rwanda (2013); 48.9 for Congo (2011); 48.5 for Kenya (2005); 47.3 for The Gambia (2003); and 46.1 for Malawi (2010) [49].

The SSA manifests deficiencies in broad capabilities, namely, productivity-enhancing human capital, institutional structure, and political competence [33], this is impacting adversely on manufacturing and agriculture. The region's manufacturing sector could not benefit from so-called automatic convergence factor, nor could it unconditionally converge with the world technology transfer, capable of elevating productivity even in agriculture, the result being that both sectors remain poor performers. The region's poor output per unit of labour is attributed to poor capabilities [33]. Critics hold that SSA growth rates in negative territory are reflections of the lack of technology [47, p. 6], a growing deindustrialisation in a number of member countries [14], and the region's inability to meet the MDG#1.

SSA Failure of MDG#1: A Lesson for Improvement in Poverty Reduction Strategy in Africa. The failure of MDG first goal of poverty reduction in Africa has been criticised by researchers [5, 6]. Development experts believe that the failures should provide an experience to boost a realisable SDGs' architecture in Africa [42]. This is because the global formulation and institutionalisation of SDGs has been made possible through the bad and good experiences of countries from the MDGs [42]. Accordingly, the test of lesson learned, which lies ahead, is how Africa can transform the bad experience to build strong institutions for the attainment of sustainable development goals (SDGs), primarily, poverty reduction and hunger, which was not attained in Africa during the MDGs era. This is because the trajectories of failed MDGs in Africa have revealed governments' operational and institutional deficiencies that should be prioritised and refocused to deliver SDGs targets for Africa [32].

Africa is said to be the only continent that failed to halve poverty by end of 2015 compared to Eastern Asian countries whose poverty rate was reduced to 4 % down from their 61 % poverty rate in 1990 [41]. Given the weakness in African governance [5, 50], the pro-poor donor policies by donor partners may not be completely regarded as unfair to the achievement of poverty reduction; the ineffectiveness in African government should also receive a fair share of the blame for unrealised poverty and hunger reduction in Africa [5, 30]. For instance, Figures 1 and Figure 2 depicts weakening government effectiveness in two Africa largest economies for the past eighteen years [50]. Whereas the World Bank provides a ratio of 2.5 as indicative of effective government, it can be seen that for the past eighteen years, the two African economic giants have remained on the

lower bounds of government effectiveness rating, with Nigeria pitching at a disturbing negative rating for the past eighteen years (Figure 1). South Africa, which had a slightly positive rating, can be seen to be experiencing an unfortunate decline in its government effectiveness (Figure 2). Since weak democratic governance reduces the extent of pro-poor growth [15, 26], in the absence of transparent intervention in African governance system, it seems unlikely that the expected pro-poor development in Africa may be achievable even under the SDGs [5]. This is because there remains a long way to effective government in African democracy as public governance venality is apparently systemic in Africa [26].

This paper is therefore concerned that given the trend of weak governance system in Africa [50], SDGs poverty eradication may remain unattainable for many Sub-Saharan African countries if the administrative structures regarding SDGs are not reconfigured. For example, given the past eighteen years of negative record of governance system in Nigeria (Figure 1), it becomes uncertain if SDGs can be achievable in some Sub-Saharan African countries such as Nigeria if donor finance for administration and operations of SDGs are left entirely in the hands of weak public governance [5].

Main Results of the Article. The results revolve around persistent problem of weak administrative structures that emanate from weaknesses in governance systems in sub-Saharan Africa. This is evident in non-transparent government machineries, which not only thwarts the hunger and poverty reduction effort, but also stifles effective monitoring. Where effective and transparent monitoring is beclouded, this leads to attendant lack of reliable data for planning and controlling. The reviews also indicate that hope for effective government in Africa appear gloomy as public government venality is pervasive across the sub-Saharan African region. The output per worker in the sub-Saharan Africa was very negative before and in the early years of MDGs. With such low output, it was unlikely that poverty reduction could be effected by end of MDGs in 2015 because without increased output, it is difficult to experience economic growth and poverty reduction. The literature results also disclose that the SSA region's low output stems from deficiencies such as productivity-enhancing human capital, low technology and low political competence.

Recommendation. Having seen that weak systems of government, amongst others, contributed to elusive poverty reduction in Africa [7, 29], the paper suggests that SDGs' institutional and operational structures should consider more involvement of foreign development partners in grass-root delivery of aids for poverty reduction. This should be combined with greater involvement of local level governments that host the majority of grass root beneficiaries of SDGs. This will ensure a focused policy and delivery of SDGs' services directly to where the greater population of the poor resides, which is the informal and traditional sector of African economy. This should be combined with greater involvement of local level governments that host the majority of grass root beneficiaries of SDGs.

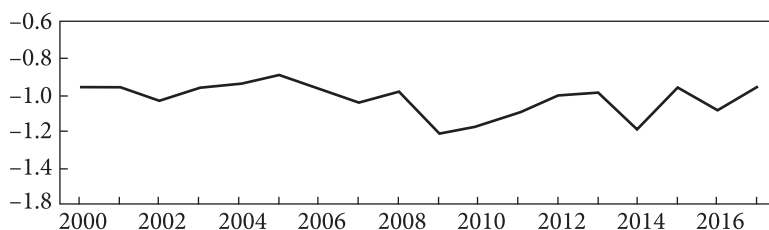

Fig. 1. 18 years of negative government effectiveness in Nigeria

Source: authors' graph with data from [50].

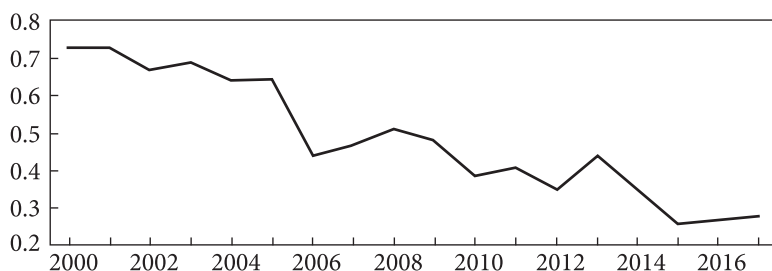

Fig. 2. 18 years of declining government effectiveness in South Africa

Source: authors' graph with data from [50].

This will ensure a focused policy and delivery of SDGs' services directly to where the greater population of the poor resides, which is the informal and traditional sector of African economy [7]. Such reconfiguration might instil improved transparency in international and national contracts that the financing of SDGs requires. In addition, the AU should be more pragmatic in bridling the dictatorial penchant and excesses of African leaders, which exacerbates unaccountability and weakens the welfare of the poor. A system of reward and incentivisation of democratic excellence in African leadership especially regarding poverty reduction policy and pragmatic achievements during this period of SDGs is desirable to motivate leaders that manage to achieve poverty and hunger reduction. This should also require that targeted improvement in government effectiveness and improved political will toward poverty reduction should be a standing item in the AU's short and long term strategic planning and monitoring system. African countries can borrow administrative lessons from few successes of MDGs items in few African countries [39]; for example, the success recorded in universal primary education in South Africa and in HIV reduction in Ethiopia can be applied in MDGs hunger and poverty reduction in the entire Sub-Saharan Africa

Conclusion. The SSA failed dismally to meet the MDG#1; absolute poverty and hunger in the region remain. In no country in the region have any successful significant economic reforms been accomplished.

Drawing from the foregoing problems identified in this paper, which hindered the attainment of poverty and hunger reduction in Sub-Saharan Africa, the

paper makes the following recommendations for poverty and hunger reduction. In order to achieve SDG-1 (poverty reduction), the government must consider the following: 1. the need to strengthen SSA government policy through the institutionalisation of social protection such as through universal health insurance policy, introduction of social grants for the unemployed, physically impaired, the elderly and for the foster caring motherless children; 2. the need to include financially backed pragmatic policy for mitigating and adapting to climate change mostly for the vulnerable rural poor population. In order to achieve SDG-2 (hunger reduction), the government must consider the following: 1. there is the dire need for improving agricultural productivity; 2. enhanced technological assistance in food processing; 3. enhanced creation of employment and upgrades in rural infrastructure; 4. incentives to obviate natural resource degradation and improved rural health-care and human resource capacitation for self-employment.

The poor trend of government effectiveness in SSA requires an improved reconfiguration of SGGs administration machinery to include the assistance of partner countries and the involvement of grass root local government participation in pro-poor SDGs operations; the AU can assist in realising MDGs by using its political powers to bridle dictatorial penchant and excesses of some African leaders; this can be achieved by making government effectiveness and political will toward SDGs to be a standing item in the AU's parliament long and short-term strategy.

For the longer term, a convincing structural transformation of the region's agriculture would entail change in policies, radicalizing production methods, improving seed breeds through extensive research, minimizing drought-related destruction and soil degradation by investing in dams and irrigation systems, improving marketing facilities (including roads and transportation systems), closing the ever enduring education deficit and, very importantly, changing the mind-set of youths towards farming. Perhaps, countries in the region should also consider imposing stiff taxes on dormant lands and offer tax credits as incentives on lands that are used productively. Investigating these call for further research.

REFERENCES

1. Acemoglu, D. & Robinson, J.A. (2010). Why Africa is poor. *Economic History of Developing Regions*, 25(1), 21-50. - <https://doi.org/10.1080/20780389.2010.505010>
2. AfDB. (2003). *Globalization and Africa's development*. African Development Report. New York: Oxford University Press.
3. AfDB. (2004). *Africa in the global trading system*. African Development Report. New York: Oxford University Press.
4. *African Union* (2012). Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP), About CAADP. Retrieved from <http://www.nepad-caadp.net/about-caadp.php>
5. Akolgo, I.A. (2018). Agenda 2030 in sub-Saharan Africa: what the Millennium Development Goals' narrative teaches about poverty eradication? *African Review of Economics and Finance*, 10(1), 3-22.

6. Atherton, H., Brant, H., Ziebland, S., Bikker, A., Campbell, J., Gibson, A., ... & Salisbury, C. (2018). The potential of alternatives to face-to-face consultation in general practice, and the impact on different patient groups: a mixed-methods case study. *Health Services and delivery research*. Retrieved from <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:3220b9ad-65bb-43cd-9d98-a9eb6a88f80e>
7. Ayittey, G. (2015). Post-MDGs and Africa's Development Conundrum. *Journal of International Development*, 27(3), 345-361.
8. Dreze, J. & Sen, A. K. (1991). *Hunger and public action*. Oxford: Clarendon.
9. Easterly, W. (2003). Can foreign aid buy growth? *Journal of Economic Perspectives*, 17, 23-48
10. Federal Office of Statistics (FOS) (1979). *Nigeria rural economic survey 1978/79 (Consolidated results of rural household enquiries 1978/79)*. Lagos: Nigerian Government.
11. FAO, IFAD and WFP (2013). The State of Food Insecurity in the World 2013: The multiple dimensions of food security. Rome, FAO. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a-i3434e.pdf>
12. Fukuda-Parr, S. & Orr, A. (2014). The MDG hunger target and the competing frameworks of food security. *Journal of Human Development and Capabilities*, 15(2-3), 147-160. <https://doi.org/10.1080/19452829.2014.896323>
13. Grabowski, R. (2015). How did East Asian countries overcome the food problem? The experience of Japan, South Korea, Taiwan and Indonesia. *Journal of Poverty Alleviation and International Development*, 6(1), 45-75.
14. Grabowski, R. (2016). Resource-based economies and deindustrialisation: an Indonesian perspective on sub-Saharan Africa. *Canadian Journal of Development Studies*, 37(1), 27-46. - <https://doi.org/10.1080/02255189.2016.1134454>
15. Haq, R., Zia, U. and Arif, G.M., (2006). Governance and Pro-poor Growth: Evidence from Pakistan [with Comments]. *The Pakistan Development Review*, 45(4), 761-776.
16. Heady, D. (2014). *Food prices and poverty reduction in the long-run*. IFPRI Discussion Paper 01331, Washington, DC: International Food Policy Institute.
17. James, J. (2006). Misguided investments in meeting Millennium Development Goals: a reconsideration using ends-based targets. *Third World Quarterly*, 27(03), 443-458. - <https://doi.org/10.1080/01436590600587960>
18. Kozak, R.S., Lombe, M. & Miller, K. (2012). Global poverty and hunger: An assessment of Millennium Development Goal #1. *Journal of Poverty*, 16(4), 469-485.
19. Krugman, P. (2000). *The return of depression economics*. New York & London: W.W. Norton & Company.
20. Lewis, W.A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School*, 22(2), 139-191.
21. Lewis, W.A. (1967). *Reflections on Nigeria's economic growth*. Paris: Development Centre, OECD.
22. Lipton, M. (1997). Editorial: Poverty - are there holes in the consensus? *World Development*, 25(7), 1003-1006.
23. Maxwell, S. (2001). The evolution of thinking about food security. In S. Maxwell and S. Devereux (eds.). *Food security in sub-Saharan Africa*. London: ITDG Publishing, pp. 13-31.
24. May, J. (2012). Smoke or mirrors? The science of poverty measurement and its applications, *Development Southern Africa*, 29(1), 63-75. - <https://doi.org/10.1080/0376835X.2012.645641>
25. Myint, H. (1959). The classical theory of international trade and underdeveloped countries. *Economic Journal*, 68, 317-337.
26. Ndikumana, L., 2006. Corruption and pro-Poor growth outcomes: Evidence and lessons for African countries. *PERI Working Papers*. Retrieved from https://scholarworks.umass.edu/peri_workingpapers/90/
27. Nigeria: FOS (1979). *Rural Economic Survey 1978/79*. Lagos: Agricultural Survey Unit (August).

28. OECD/AfDB (2002). *African Economic Outlook 2001/2002*. Paris: OECD Publications.
29. Ogujiuba, K. and Jumare, F., (2012). Challenges of Economic Growth, Poverty and Development: Why Are the Millennium Development Goals (MDGs) not fair to Sub-Saharan Africa? *Journal of Sustainable Development*, 5(12), 52-65. - <https://doi.org/10.5539/jsd.v5n12p52>
30. Okeke, G.M. and Nwali, U., (2013). Millennium Development Goals (MDGs) and the UN Post-2015 Global Development Agenda: Implications for Africa. *American Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(2), 67-73.
31. Olayide, S.O., Olatubosun, D. & Essang, S.M. (1982). *Nigeria's foreign trade and economic growth, 1948-1964*. NISER. Ibadan: Ibadan University Press.
32. Poku, N. K., & Whitman, J. (2011). The millennium development goals and development after 2015. *Third World Quarterly*, 32(1), 181-198.
33. Rodrik, D. (2013). Unconditional convergence in manufacturing. *Quarterly Journal of Economics*, 128(1), 165-204.
34. Rodrik, D. (2014). Has sustained growth decoupled from industrialization? Symposium on frontier issues in economic growth (The growth dialogue), 10 February, 1-22.
35. Sano, H-O. (1983). *the political economy of food in Nigeria, 1960-1982*. Uppsala: Scandinavian Institute of African Studies.
36. Sen, A. (1981). *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation*. Oxford: Oxford University Press.
37. Sen, A. (1992). *Inequality re-examined*. Oxford: Oxford University Press.
38. Tenzer, H. & Pudelko, M. (2015). How partnerships between African and European entrepreneurs can support the UN post-2015 development agenda. *Africa Journal of Management*, 1(3): 244-256. - <https://doi.org/10.1080/23322373.2015.1056648>
39. The Conversation. (2017). *How Africa can perform better in the new round of UN development goals*. Retrieved from <http://theconversation.com/how-africa-can-perform-better-in-the-new-round-of-un-development-goals-71033>
40. Turner, S., Cilliers, J. & Hughes, B. (2015). Reasonable goals for reducing poverty in Africa. *Institute for Security Studies*, February, 2015.
41. UN (2015). *The Millennium Development Goals Report 2015*. Retrieved from [https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](https://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf)
42. UNDP, (2016). *From the MDGs to Sustainable Development for all: lessons from 15 years of practice*. Retrieved from <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/SDGs/English/From%20the%20MDGs%20to%20SD4All.pdf>
43. Vandemoortele, J. (2011). A fresh look at the MDGs. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 16(4), 520-528. - <https://doi.org/10.1080/13547860.2011.610885>
44. Westengen, O.T. & Banik, D. (2016). The state of food security: from availability, access and rights to food systems approaches. *Forum for development studies*, 43(1), 113-134. - <https://doi.org/10.1080/08039410.2015.1134644>
45. Badr, Z., Delcour, J., Khan, T., Mpanu-Mpanu, T., Mungai, R., Pandit, J. (2002). *African development indicators 2002*. Washington, DC: World Bank Group. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/460281468008112212/African-development-indicators-2002>
46. World Bank (2008). *Africa development indicators 2007*. Washington, DC: World Bank Group. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/410091468005693312/Africa-development-indicators-2007>
47. World Bank (2006). *Africa Development Indicators 2006*. Washington, DC: IBRD/the World Bank.
48. World Bank. (2010). *World Development Indicators 2010*. Washington, DC: IBRD/the World Bank.

49. World Bank (2017). *World Development Indicators*. Retrieved from <http://wdi.worldbank.org>

50. World Bank (2018). *Worldwide Governance Indicators*. Retrieved from <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/worldwide-governance-indicators>

Article submitted on 15.10.2019

Стаття надійшла до редакції 15.10.2019

P. Ilorah, PhD (Econ.)

каф. економіки, факультет управління та права,

Університет Лімпопо, Південно-Африканська Республіка

University Road, Mankweng, Polokwane, Південно-Африканська Республіка

E-mail: Richard.Ilorah@ul.ac.za

ORCID 0000-0003-0012-1972

K.K. Ngwakwe, PhD (Account.)

Вища школа лідерства *Turfloop*, факультет управління та права

Університет Лімпопо, Південно-Африканська Республіка

Вебстер-стріт, Полокване, Південно-Африканська Республіка

E-mail: collins.ngwakwe@ul.ac.za

ORCID 0000-0002-6954-8897

АНАЛІЗ НЕВДАЛОГО ПРОЄКТУ ВИКОРИНЕННЯ ЗЛИДНІВ У КРАЇНАХ АФРИКИ НА ПІВДНІ ВІД САХАРИ І ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто причини невдалого проекту ООН з ліквідації бідності та голоду в Африці на півдні від Сахари, що залишається величезною соціальною та економічною проблемою, яка стоїть перед регіоном. У роботі застосовано якісний підхід і критично розглянуто вторинні джерела, тобто комплекс концептуальної та літературної методик огляду. Новизною статті є висвітлення причин неуспішності проекту з ліквідації голоду та фактичної безрезультатності зусиль, спрямованих на зменшення бідності у досліджуваному регіоні, а також розроблення пропозицій щодо використання цих причин як стимулу для перегляду, оновлення та поліпшення політики зі зменшення бідності в епоху сталого розвитку. Організовано відповідні консультації, виконано ретельний аналіз наявної літератури щодо реалізації Цілей Розвитку Тисячоліття у країнах, розташованих південніше від Сахари. Результати огляду показали, що проект не виконано через низький рівень розвитку структури регіону і відсутність механізмів управління. Недоліки, властиві державним системам країн, розташованих південніше від Сахари, ще погіршили ситуацію. Задля успішного провадження таких проєктів регіон повинен здійснити переконливу радикальну економічну трансформацію, яка дасть можливість вирішити проблеми низької продуктивності. Зокрема рекомендовано вимагати підвищення ефективності діяльності урядів шляхом залучення органів місцевого самоврядування до надання послуг, спрямованих на вирішення проблем бідності. Довгострокова стратегія передбачає переконливу структурну трансформацію аграрної політики регіону, орієнтовану на покращення продуктивності сільського господарства, нарощування можливостей соціального захисту, інклюзивності та недискримінаційного розширення прав і можливостей населення регіону. У результаті подальших досліджень варто буде оцінити, наскільки постановка питань боротьби з бідністю та ліквідації голоду є різними у чинних Цілях Розвитку Тисячоліття та колишніх Цілях Стабільного Розвитку.

Ключові слова: бідність, голод, продуктивність, продуктивність сільського господарства, виробництво, країни Африки на південь від Сахари, економічний розвиток.

Cite: Havryliuk, O. (2020). Tolerance and xenophobia in interethnic relations of Kyiv students. *Demography and social economy*. 1 (39): 111-127. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.111>

<https://doi.org/10.15407/dse2020.01.111>

УДК 314.122.6

JEL CLASSIFICATION: J13, J15, J61

О.К. ГАВРИЛЮК, аспірант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

03127, Київ, проспект Академіка Глушкова, 2

E-mail: oleksii.havryliuk.ukr@gmail.com

ORCID 0000-0002-7567-0282

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І КСЕНОФОБІЯ В МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМВІДНОСИНАХ КИЇВСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Проаналізовано дані декількох соціологічних опитувань українських студентів у Києві у 2005, 2009 та 2018 рр. (з головним акцентом на аналізі даних останнього опитування), які були виконані співробітниками сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (Київ). Ключовими цілями статті є: 1) виявлення особливостей міжетнічних взаємовідносин у київських закладах вищої освіти; 2) визначення ставлення київських студентів-українців до іноземців; 3) оцінка характеру змін у ставленні київських студентів-українців до іноземців протягом останніх десяти років. Новизна дослідження: уперше розраховано індекс інтолерантності за авторською методикою та здійснено порівняльний аналіз результатів декількох хвиль опитувань київських студентів. Порівняння результатів опитування 2018 року з попередніми опитуваннями вказало на покращення ставлення студентів закладів вищої освіти столиці до іноземців: зменшення конфліктності, підвищення рівня та частоти комунікативності між іноземцями та студентами-українцями, зростання дружності у міжетнічних взаємовідносинах. Після розрахунку індексу інтолерантності та індексу ксенофобії з'ясовано основні чинники, що впливають на ставлення українських студентів до іноземців: стать респондента, досвід та частота спілкування респондентів з іноземцями, місцевість проживання респондента до вступу у заклад вищої освіти. В результаті побудови комплексного профілю ставлення київських студентів до іноземців було ідентифіковано п'ять кластерів за характером сприйняття різних етнічних груп. Установлено, що попри загальне покращення ставлення київських студентів-українців до іноземців за останнє десятиліття у студентському середовищі відбулося формування негативних ксеностереотипів, які межують із расизмом та релігійною нетерпимістю, що вимагає негайної протидії шляхом просвітницької роботи. З'ясовано, що на можливість інтегрування іноземців до

українського суспільства впливає соціально-економічна і геополітична ситуація в Україні, імміграційна криза в Європі та вітчизняний і зарубіжний медіаконтент.

Ключові слова: кийвські студенти, іноземці, (ін)толерантність, шкала Богардуса, ксенофобія, міжетнічні взаємовідносини.

Постановка проблеми і актуальність. В останні роки в Україні спостерігалося збільшення кількості іноземних студентів, що приїхали на навчання до вітчизняних закладів вищої освіти (ЗВО). Ця категорія мігрантів становить значну частину імміграційного потоку України. Водночас, спостерігаються випадки конфліктних ситуацій між українським громадянами (зокрема студентами) та іноземними студентами¹, що вказує на існування проблеми інтеграції іноземців до українського суспільства. Тому постають такі актуальні дослідницькі запитання:

- якими є причини інтолерантного ставлення та ксенофобії кийвських студентів до іноземців?
- які етнічні групи є найнеприйнятнішими для столичної молоді?
- як із роками змінювався характер міжетнічних взаємовідносин у стінах кийвських ЗВО?

Ця стаття має віднайти відповіді на такі питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учені вже давно досліджують соціальну та національну дистанційованість, процеси розвитку ксенофобії та толерантності як серед окремих верств населення, так і серед суспільства загалом. Наприклад, грузинська вчена Н. Джавахішвілі (N. Dzhabahishvili) [1] досліджувала етнорелігійні стереотипи серед грузинських студентів, а російський дослідник В. Мукомель (V. Mukomel) [2] на конкретних прикладах ілюструє різні грані інтолерантності та фіксує важливу тенденцію швидшого зростання вірусу етнофобії серед жителів мегаполісів. Серед українських вчених найважливіші праці з цієї пробле-

¹ Наприклад: *Кривава різанина в Ужгороді: вбили двох студентів-іноземців, 10.04.2016* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://24tv.ua/krivava_rizanina_v_uzhgorodi_vbili_dvoh_studentivinozemtsiv_n675441; *У Полтаві думали, як припинити конфлікти з іноземними студентами, 06.06.2017* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://poltavske.tv/events/1833>; *Жорстока бійка біля гуртожитка з іноземцями, 12.06.2015* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27069489.html>; *У Харкові сталася масова бійка за участю студентів-іноземців, 05.09.2015* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/1119032-u-harkovi-stalasya-masova-biyka-za-uchastyu-studentiv-inozemtsiv-video.html>; *Вночі у центрі Києва билися студенти і «штурмували» комунальну техніку, 25.08.2015* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/1115066-vnochi-u-tsentri-ki-eva-bilisyu-studenti-i-shturmuvali-komunalnu-tehniku.html>; *У Франківську студенти-іноземці влаштували бійку — потерпілі пішли в поліцію, 19.09.2019* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://kurs.if.ua/society/u-frankivsku-studenty-inozemcziv-lashtuvaly-bijku-poterpili-pishly-v-policziyu/>

матики належать Н. Паніній (N. Panina) [3, 4], О. Блинній (O. Blynova) [5], І. Мотунової (I. Motunova) [6] та Д. Кобзіну (D. Kobzin) [7]. Також, варто відмітити роботу Т. Погоди (T. Pogoda), співробітниці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, в якій здійснено аналіз соціологічного опитування (2009) щодо стану та динаміки міжетнічних відносин в українському суспільстві і порівняно ставлення київської молоді до іноземних студентів та іноземних громадян, які проживають у Києві [8].

Новизна роботи полягає у розрахунку індексу інтолерантності за авторською методикою. Не менш важливим аспектом новизни цієї роботи є й порівняльний аналіз результатів кількох хвиль опитувань столичних студентів і виявлення динаміки соціальної та національної дистанційованості до іноземців, ксенофобії та толерантності української молоді, а також оцінка змінності факторів, які на них впливають.

Мета статті. Головною метою дослідження є: 1) виявлення особливостей міжнаціональних і міжетнічних взаємовідносин в столичних ЗВО; 2) визначення ставлення столичного студентства до мігрантів із країн, що розвиваються, які мешкають в Україні або є потенційними іммігрантами; 3) оцінка змін у ставленні київських студентів до іноземців протягом останніх десяти років.

Методи дослідження. Для отримання даних про толерантність та ксенофобію в студентських міжетнічних взаємовідносинах у київських ЗВО було проведено письмове соціологічне опитування. Анкетування методом *face-to-face* у 2018 році мало аналогічний характер вибірки, як і у 2005 та 2009 роках, що надало можливість зіставлення результатів. Опитано студентів київських ЗВО, які приймають на навчання іноземних студентів, а саме, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Національний університет «Києво-Могилянська академія». Всього було опитано 241 респондента² віком від 16 до 28 років, з яких чоловіки становили 31,1 %, жінки — 68,9 %. Більше половини респондентів походять з Києва (36,5 %) і Київської області (22,4 %), 85,8 % респондентів до вступу у ЗВО проживали в містах, а решта — у селищах міського типу та сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу. Сектором міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України навесні 2018 року здійснено опитування столичної молоді (студентів 1—6 курсів київських ЗВО) стосовно характеру ставлення до іноземців.

² Іноді анкети респондентів були неповними, що зрештою суттєво не впливає на кількісний та якісний аналіз даних. З аналізу кожної відповіді виключено пропущенні відповіді респондентів.

Схожі опитування організовано у 2005 р. та 2009 р., крім того, у 2011 р. аналогічне опитування відбулось у шести містах України. Завдяки цьому існує можливість порівняння отриманих результатів, що дає змогу, поперше, вивчити зміни ставлення столичних студентів до іноземців, оцінивши динаміку явища, по-друге, покращити методіку інтерпретації отриманих результатів, що стане підґрунтям для подальших досліджень цієї проблематики.

Комунікативність, міжнаціональні відносини та ставлення до іноземців. Аналізуючи частоту спілкування столичних студентів з іноземцями за даними 2018 р. ми виявили, що 21,7 % респондентів ніколи не спілкувались з іноземцями, 46,7 % — спілкувались раз на місяць, 20 % — раз на тиждень, і лише 11,6 % студентів спілкувались з іноземцями щодня. У 2005 р. відповідні показники становили 37,4, 48,6, 7,5 та 6,2 %, у 2009 р. — 52,6, 23,8, 12,4 та 11,2 %. Таким чином, з кожним опитуванням частка респондентів, що спілкувались з іноземцями щодня або раз на тиждень постійно зростала. Це дуже важливо, оскільки фактор частоти спілкування, як буде підтверджено нижче, має величезний вплив на ставлення студентів до іноземців.

Міжетнічні відносини в київських ЗВО зазнали позитивних змін. У 2018 р. частка студентів, які вважали міжетнічні відносини у ЗВО дружніми, становила 36,5 %, 40,7 % респондентів вважали їх урівноваженими і лише 2,9 % опитаних — напруженими. Проте, майже кожен п'ятий респондент утримався від відповіді на це запитання.

Варто підкреслити, що відносно попередніх опитувань у 2018 р. частка осіб, які вважали, що в їхніх ЗВО є національні групи, що викликають неприязнь та роздратування у студентства, суттєво зменшилася. Так, у 2018 р. всього 10,4 % опитаних дотримувалися такої думки, що на 4,3 в. п. менше, ніж у 2009 р. та на 34,9 в. п. менше, ніж у 2005 р. Водночас відсоток респондентів, які вважали, що в їхньому ЗВО немає національних груп, які викликають неприязне та дратівливе ставлення у більшості студентів, помітно зріс — з 44,1 % у 2009 р. до 59,8 % у 2018 р. (зростання у понад 1,3 раза).

Подекуди неприязне та дратівливе ставлення київських студентів до певних етнічних груп викликали конфліктні ситуації. З огляду на це, цікавими є відповіді на питання «чи виникають конфлікти на національному підґрунті у ЗВО, де Ви навчаєтесь?». У 2018 р. спостерігався такий розподіл відповідей: 1) конфлікти виникають часто — 1,2 % опитаних (2009 р. — 0,9 %); 2) конфлікти інколи стаються — 13,3 % (2009 р. — 17,2 %); 3) конфліктів ніколи не буває — 40,2 % (2009 р. — 35,2 %); 4) важко відповісти — 45,2 % (2009 р. — 46,6 %). Невизначеність майже половини респондентів щодо даного питання пояснюється, ймовірно, поганою поінформованістю про випадки конфліктів, які часто замовчують. Однак зафіксоване опитуванням зниження рівня конфліктності на національному ґрунті є, безумовно, позитивним моментом.

Більше 2/3 київських студентів позитивно оцінюють наявність іноземних студентів в українських ЗВО: на думку 57,7 % респондентів, це підвищує міжнародний авторитет України; 10 % — вважають, що це сприяє поповненню бюджету країни. Лише 5,4 % столичних студентів негативно ставляться до наявності іноземних студентів в українських ЗВО, оскільки вважають, що ті займають місця, які мають належати українцям. Більше чверті опитаних взагалі байдуже ставляться до наявності іноземних студентів в українських ЗВО.

Оцінка толерантності. За даними 2018 р., 78,4 % студентської молоді ставляться до іноземців, які мешкають в Україні і не є студентами, так само, як і до студентів-іноземців (у 2009 р. — 74,4 %), 18,7 % опитаних ставляться до іноземців, які мешкають в Україні і не є студентами, гірше, ніж до студентів-іноземців (у 2009 р. — 23,6 %), і лише 2,9 % респондентів ставляться до іноземців, які мешкають в Україні і не є студентами, краще, ніж до студентів-іноземців (у 2009 р. — 2 %).

Отже, у ЗВО формується толерантне ставлення студентської молоді до представників інших національностей, яке вони згодом несуть у доросле життя. Враховуючи, що більше половини столичних студентів (59,8 %) вважають, що в їхніх ЗВО не існує національних груп, які викликають неприязне та дратівливе ставлення у студентської молоді, можна припустити, що ставлення українських студентів до іноземців, які проживають в Україні, є досить урівноваженим і присутність іммігрантів не викликає у них чітких негативних відчуттів.

Цікавим для дослідження було зіставлення результатів опитувань 2009 р. та 2018 р. щодо ставлення (симпатія чи неприязнь) українських студентів до певних народів або етнічних груп за десятибальною шкалою (1 бал — повне несприйняття, 10 балів — повна толерантність³).

Було вказано 11 народів та їхніх груп: 1) індопакистанці (представники народів Індії, Пакистану, Бангладеш, Шрі-Ланки); 2) араби (група арабських народів); 3) перси та афганці; 4) турки; 5) народи Латинської Америки; 6) народи т. зв. Чорної Африки (частина Африки на південь від Сахари); 7) в'єтнамці; 8) китайці; 9) корейці; 10) народи Кавказу; 11) народи Центральної Азії.

Порівняльний аналіз результатів двох опитувань указав на такі зміни у ставленні українських студентів до іноземців за період 2009—2018 рр. (рис. 1, табл. 1):

1) ставлення респондентів покращилось (особливо до корейців, китайців, в'єтнамців) та стало толерантнішим (до персів, афганців, арабів, індопакистанців);

³ У анкетах дослідження 2018 р. траплялась оцінка «0», інтерпретована як «1» у системі заданої бальної оцінки.

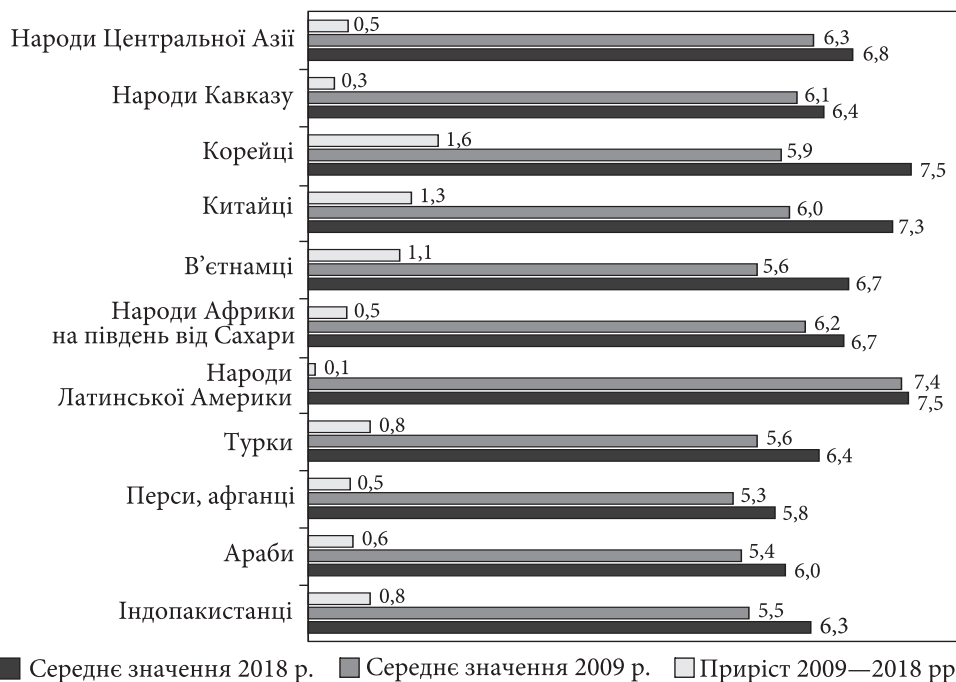

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів щодо їхнього ставлення до іноземців, 2009 та 2018 рр.

Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2009 та 2018 рр.

Таблиця 1. Розподіл відповідей чоловіків та жінок щодо їхнього ставлення до іноземців, 2009 та 2018 рр. (у дужках — зміна середньої оцінки)

Народи / Групи народів	Оцінка чоловіків		Оцінка жінок	
	2018	2009	2018	2009
Індопакистанці	6,6 (+1,5)	5,1	6,1 (+0,4)	5,7
Араби	6,1 (+1,2)	4,9	5,9 (+0,3)	5,6
Перси, афганці	5,9 (+1,1)	4,8	5,8 (+0,3)	5,5
Турки	6,5 (+1,5)	5,0	6,3 (+0,4)	5,9
Народи Латинської Америки	7,7 (+0,7)	7,0	7,4 (-0,2)	7,6
Народи Африки на південь від Сахари	6,8 (+0,5)	6,3	6,6 (+0,4)	6,2
В'єтнамці	7,0 (+1,8)	5,2	6,6 (+0,9)	5,7
Китайці	7,3 (+1,6)	5,7	7,3 (+1,1)	6,2
Корейці	7,5 (+1,8)	5,7	7,5 (+1,5)	6,0
Народи Кавказу	6,2 (+0,7)	5,5	6,5 (+0,2)	6,3
Народи Центральної Азії	6,6 (+0,8)	5,8	6,9 (+0,3)	6,6

Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2009 та 2018 рр.

2) гендерні відмінності у ставленні до іноземців зменшилися: у 2009 р. чоловіки, в основному, ставились до іноземців набагато гірше, ніж жінки, у 2018 р. — приблизно однаково;

3) найбільше прихильність студенток зросла до корейців, китайців та в'єтнамців (від 0,9 бальних пункти (б. п.)), аналогічно студентів — від 1,6 б. п. Ставлення до народів Латинської Америки за відповідями жінок дещо погіршилось;

4) загальний середній бал для досліджуваних народів зріс із 5,9 балів у 2009 р. до 6,7 балів у 2018 р. Серед жінок даний показник зріс на 0,5 б. п., а серед чоловіків — на 1,3 б. п.

Відповідно до результатів опитування 2018 р., київські студенти мали найбільші симпатії до народів Латинської Америки і корейців — кожен по 7,5 балів, а також китайців — 7,3 (рис. 1). У 2009 р. симпатії розподілилися таким чином: до народів Латинської Америки (7,4 бала), народів Центральної Азії (6,3) та народів Африки на південь від Сахари (6,2).

Для уточнення дещо спрощеної оцінки інтолерантності київських студентів по відношенню до досліджуваних народів за допомогою середнього бала, автором запропоновано *індекс інтолерантності*, що також базується на оцінках респондентів за десятибальною шкалою. Формула⁴ для розрахунку індексу інтолерантності є такою:

$$I = \frac{R_{(-)} + 0,5 \times R_{(0)}}{R_{(-)} + R_{(0)} + R_{(+)}} \quad (1)$$

де: I — індекс інтолерантності, що відображає міру інтолерантного ставлення респондентів до певного народу/ів; $R_{(-)}$ — кількість респондентів, які оцінили своє сприйняття певного народу/ів як негативне (від 1 до 4 балів); $R_{(0)}$ — кількість респондентів, які оцінили своє сприйняття певного народу/ів як нейтральне (5—6 балів); $R_{(+)}$ — кількість респондентів, які оцінили своє сприйняття певного народу/ів як позитивне (7—10).

Для інтерпретації отриманих результатів після розрахунку індексу інтолерантності пропонуємо таку шкалу міри інтолерантності за значенням індексу інтолерантності: 1) низька інтолерантність, $I = [0; 0,33]$; 2) середня інтолерантність, $I = (0,33; 0,67]$; 3) висока інтолерантність, $I = (0,67; 1,00]$.

За результатами розрахунку індексу інтолерантності для різних народів було отримано повнішу картину щодо ставлення (толерантне / інтолерантне) столичного студентства до досліджуваних народів (рис. 2), що є потенційними іммігрантами в нашу країну. Найвищий ступінь інтолерантності

⁴ Коефіцієнт 0,5 у чисельнику правої сторони формули вказує на те, що респонденти, які оцінювали досліджувані народи у 5—6 балів, ймовірно вагалися із наданням оцінки негативного або позитивного характеру. Цей коефіцієнт відображає ймовірність латентної інтолерантності / толерантності у співвідношенні 50/50.

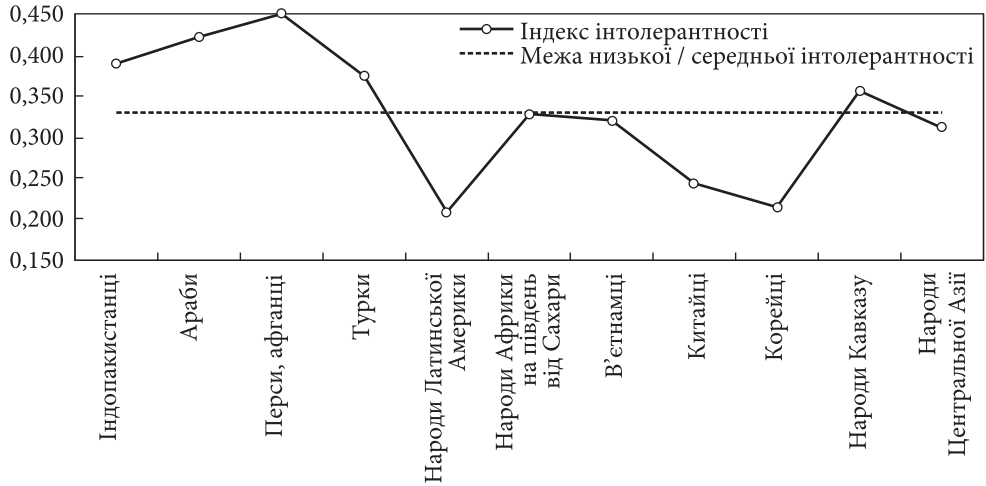

Рис. 2. Значення індексу інтолерантності українських студентів у ставленні до різних народів

Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2018 р.

серед опитаних викликають перси, афганці та араби, що вочевидь пов'язано із відмінною від українців релігійною приналежністю (переважно мусульманство) та нав'язаним ЗМІ кліше «мусульманство — релігія терористів».

Можна виділити три групи народів за індексом інтолерантності.

Середньою інтолерантністю характеризується ставлення київських студентів до персів, афганців, арабів, індонакстанців, турків і народів Кавказу.

Буферною (розмитою) інтолерантністю можна назвати ставлення до народів Африки на південь від Сахари, в'єтнамців і народів Центральної Азії.

Низькою інтолерантністю визначається ставлення з боку столичних студентів до китайців, корейців і народів Латинської Америки.

Значення індексу інтолерантності певною мірою залежить від статі респондента. Жінки є більш інтолерантними, ніж чоловіки. Однак чоловіки мають вищий індекс інтолерантності по відношенню до китайців та корейців, народів Кавказу та народів Центральної Азії (рис. 3). Щодо відмінностей за типом місцевості, з якої походить респондент, то серед містян фіксуються вищі значення індексу інтолерантності, ніж у вихідців із селищ міського типу чи сільської місцевості, вірус етнофобії відчутніший у мегаполісах, ніж серед жителів інших типів поселень [2].

Оцінка ксенофобії. Для підвищення рівня обізнаності про ставлення київського студентства до іноземців запропоновано оцінити досліджувані народи за шкалою Богардуса, що застосовується для визначення соціальної дистанції, на яку респондент готовий допустити представників певних етнічних груп. У поєднанні із індексом інтолерантності цей показник

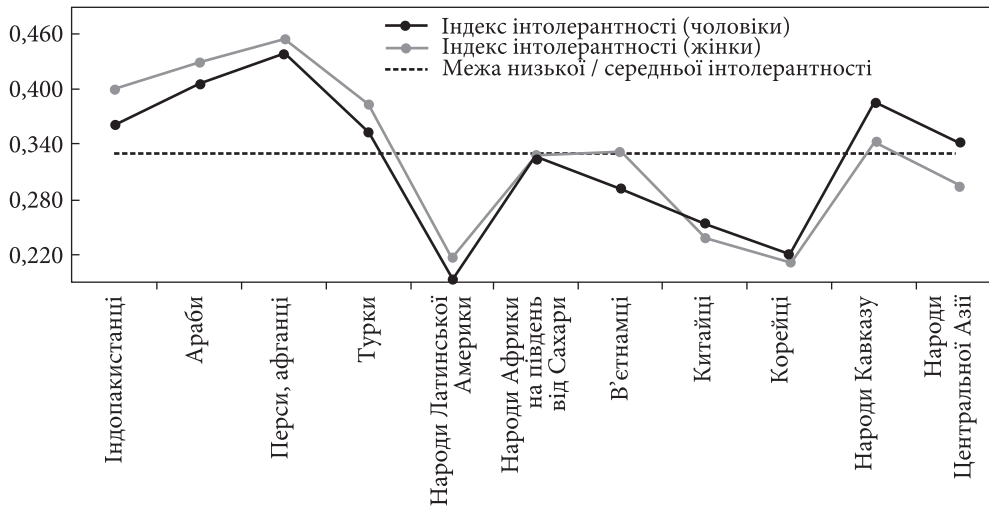

Рис. 3. Значення індексу інтолерантності у ставленні до різних народів залежно від статі респондентів

Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2018 р.

надав можливість сформуванню більш комплексу оцінку ставлення київських студентів до іноземців. Шкала Богардуса в дослідженні 2018 р. мала такий вигляд: чи згодні Ви (*респондент*) допустити представників кожного з перелічених народів як: членів Вашої родини — 1 бал; близьких друзів — 2; сусідів — 3; колег по роботі — 4; мешканців України — 5; відвідувачів України — 6; взагалі не пускав би в Україну — 7 балів.

За отриманими під час опитування даними було розраховано індекс ксенофобії як середньої соціальної / національної дистанції до представників певного народу за семибальною шкалою.

Відповідно до інтерпретації показників шкали Богардуса (модифіковано за Кобзін Д.О. (D.O. Kobzin) та ін. [7]):

- респонденти готові вступати з представниками певного народу/ів у родинні або близькі дружні стосунки (менше 2,5 балів) — це свідчить про (*інтер*)національну ідентичність;

- 2,5—4 бали означають певний ступінь *відкритості* до безпосередніх контактів (сімейних, дружніх, сусідських, виробничих) із певним народом/ами;

- *про національну відокремленість* можна говорити, якщо представники даного народу/ів сприймаються як можливі мешканці України, але без близьких контактів (4—5 балів);

- *про національну ізолюваність* — якщо респонденти згодні допустити представників даного народу/ів лише як можливих відвідувачів України;

- результат понад 6 балів, тобто небажання взагалі допускати у свою країну представників будь-якої національності, є свідченням *відкритої ксенофобії*.

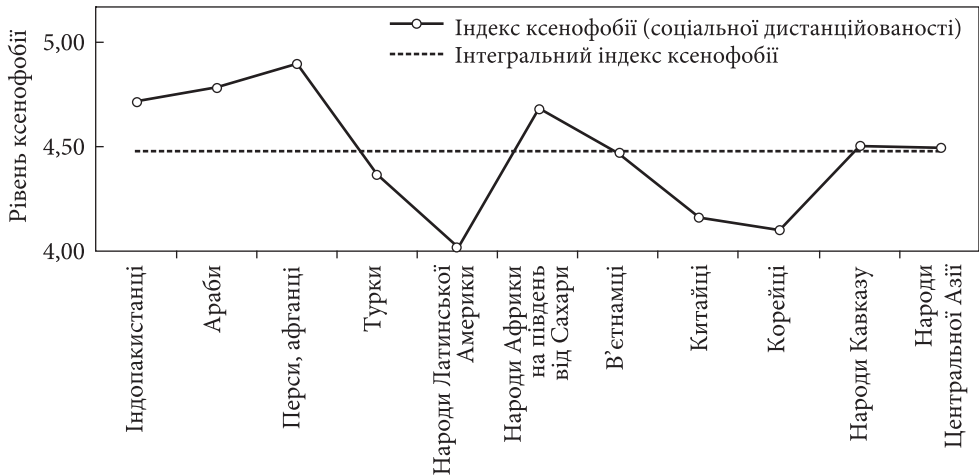

Рис. 4. Значення індексу ксенофобії у ставленні до різних народів
Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2018 р.

За результатами обрахунку індексу ксенофобії на основі даних опитування студентів 2018 р. досліджувані народи можна об'єднати у три групи (рис. 4):

- група народів із дуже низькою національною відокремленістю, наближеною до «відкритості» (народи Латинської Америки, китайці та корейці);
- група народів із середньовираженою національною відокремленістю (в'єтнамці, народи Центральної Азії, турки, народи Кавказу);
- група народів із сильно вираженою національною відокремленістю (народи Африки на південь від Сахари, перси, афганці, араби та індопакистанці).

Також варто зазначити, що інтегральний індекс ксенофобії, тобто середнє значення індексів ксенофобії для 11 етнічних груп, серед київських студентів виявився на 0,27 б. п. вищим (4,47 балів), ніж загалом в Україні (за результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) для усього населення віком старше 18 років у 2018 р. [9]).

Жінкам властивий вищий ступінь ксенофобії, ніж чоловікам (рис. 5), однак за даними КМІС стать практично не впливає на рівень ксенофобії. Серед опитаних, що походять із міст, фіксуються нижчі значення індексу ксенофобії, ніж у респондентів, що раніше проживали у селищі міського типу чи сільській місцевості, що збігається з результатами КМІС [9].

Важливим чинником впливу на рівень ксенофобії столичних студентів є частота спілкування з іноземцями (рис. 6). Так, респонденти, які спілкуються з іноземцями щодня, демонстрували певний ступінь відкритості до безпосередніх сімейних, дружніх, сусідських, виробничих контактів із представниками інших народів — «відкритість». Респонденти, які спілкуються з іноземцями раз на тиждень або раз на місяць, сприймають пред-

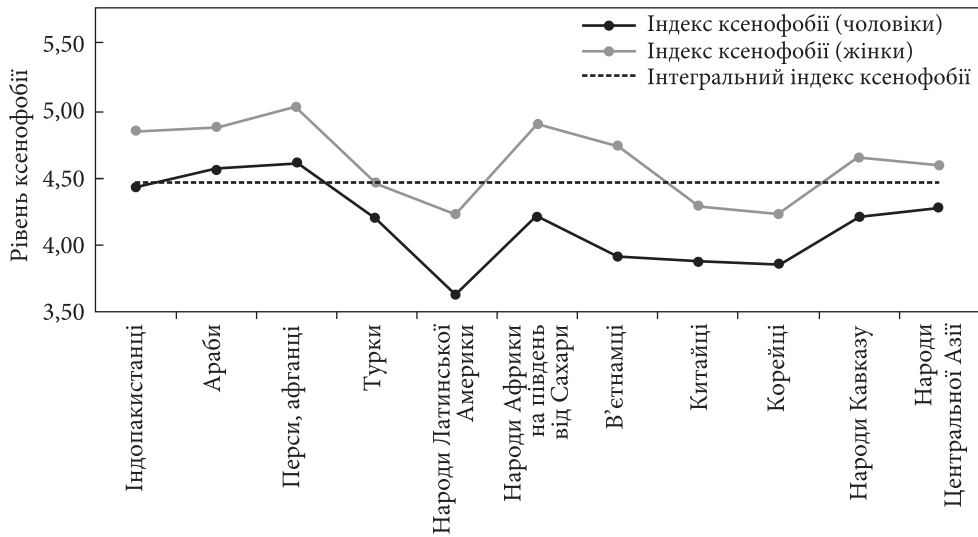

Рис. 5. Значення індексу ксенофобії залежно від статі респондентів
Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2018 р.

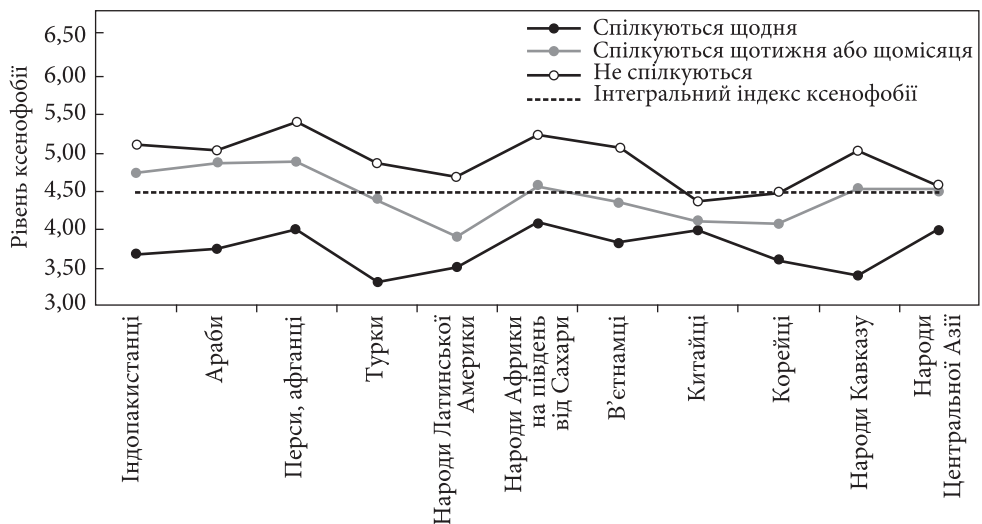

Рис. 6. Значення індексу ксенофобії залежно від частоти спілкування респондентів з іноземцями
Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2018 р.

ставників інших народів як потенційних мешканців України, але без близьких контактів — *національна відокремленість*. Респонденти, які не спілкуються з іноземцями, схильні сприймати представників інших народів лише як можливих відвідувачів України, — *національна ізолюваність*.

Таблиця 2. Національна дистанційованість дорослого населення України за даними різних опитувань

Дистанційованість від	1	2	3
	доросле населення України		студенти у м. Київ
Американців	4,8	4,51	...
Народів Латинської Америки	4,02
Канадців	...	4,36	...
Арабів	5,7	5,53	4,78
Персів, афганців	4,90
Індопакистанців	4,72
Африканців	...	5,44	...
Народів Африки на південь від Сахари	4,68
Білорусів	4,0	3,33	...
Грузинів	4,6
Чеченців	6,2
Народів Кавказу	4,51
Євреїв	4,7	4,44	...
Китайців	...	5,29	4,16
Корейців	4,10
В'єтнамців	4,47
Кримських татар	4,5	4,35	...
Народів Центральної Азії	4,50
Молдаван	4,9
Німців	4,6	4,47	...
Поляків	4,4	4,12	...
Росіян	4,6	3,84	...
Румунів	5,1	4,84	...
Турків	5,3	...	4,37
Угорців	4,9
Українців	2,3
Україномовних українців	...	2,18	...
Російськомовних українців	...	2,77	...
Українців, які мешкають в інших країнах	2,9
Ромів	5,9	5,66	...
Французів	...	4,69	...

Примітка: 1 — опитування Інституту соціології НАН України, 2016; 2 — Київського міжнародного інституту соціології, 2018; 3 — Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2018.

Джерело: [9, 10], опитування студентів київських ЗВО 2018 р.

Згідно з даними моніторингу українського суспільства щодо національної дистанційованості [9, 10], з віком рівень ксенофобії зростає. Це доводять і результати опитування київських студентів (табл. 2), відповідно до яких дистанційованість молоді від китайців, арабів та турків на понад 0,75 б. п. нижча за дистанційованість від цих народів серед дорослого населення України загалом (4,16 бала проти 5,29; 4,78 — проти 5,7; 4,37 — проти 5,53 відповідно) [9, 10].

Як видно з табл. 2, ставлення столичного студентства до народів Кавказу (4,51) та народів Африки на південь від Сахари (4,68) значно краще, ніж ставлення дорослого населення країни до грузинів (4,6), чеченців (6,2) та африканців (5,44).

Таким чином, ставлення до іммігрантів в Україні, від якого великою мірою залежить міграційна привабливість країни, є досить строкатим та неоднозначним, залежить від віку, статі та місцевості проживання (походження) громадян.

Щоб отримати комплексний профіль ставлення київських студентів-українців до потенційних іммігрантів (вихідців із країн, що розвиваються) було зіставлено групування народів за індексом інтолерантності та групування народів за індексом ксенофобії, що розраховані за даними опитування 2018 р. (табл. 3), та ідентифіковано п'ять кластерів народів за особливостями їх сприйняття студентською молоддю.

Кластер 1 об'єднує народи, до яких більшість опитаних мають толерантне ставлення і розцінюють їхніх представників як таких, які мають

Таблиця 3. Комплексний профіль ставлення київських студентів до потенційних іммігрантів (за результатами опитування 2018 р.)

Групування за індексом інтолерантності	Групування за індексом ксенофобії		
	Наближено до відкритості: дуже низька національна відокремленість	Середньовиражена національна відокремленість	Сильно виражена національна відокремленість
Низька інтолерантність	Народи Латинської Америки, китайці, корейці		
Буферна / розмита інтолерантність		В'єтнамці, народи Центральної Азії	Народи Африки на південь від Сахари
Середня інтолерантність		Турки, народи Кавказу	Перси, афганці, араби, індопакистанці

Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2018 р.

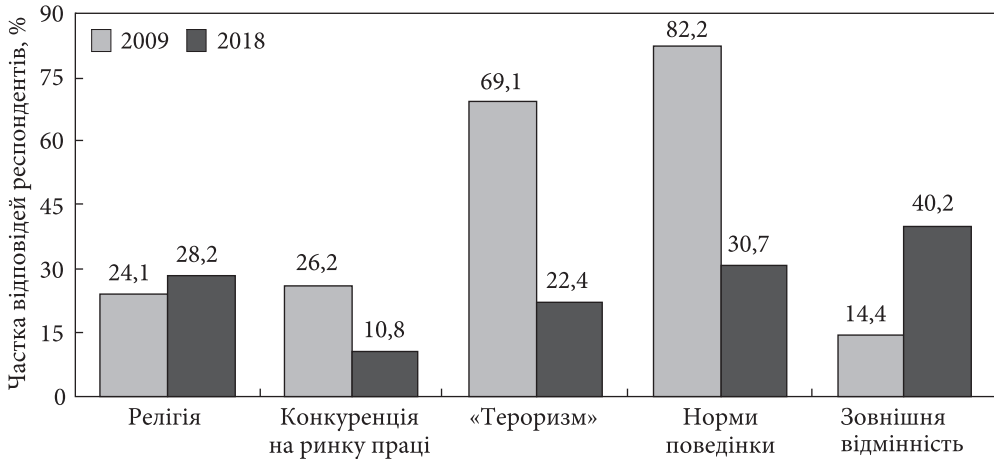

Рис. 7. Основні фактори (причини), що впливають на неприязне ставлення респондентів до досліджуваних груп іноземців (можна було обрати кілька варіантів відповіді)
Джерело: опитування студентів київських ЗВО у 2009 та 2018 рр.

можливість стати членами родини, близькими друзями, сусідами чи колегами (народи Латинської Америки, китайці та корейці).

Кластер 2 складається з народів, до яких київські студенти ставляться досить толерантно і сприймають їхніх представників як потенційних мешканців України (в'єтнамці та народи Центральної Азії).

Кластер 3 охоплює народи, щодо яких, попри переважно толерантне ставлення, поширеною є національна відокремленість. Вони сприймаються лише як можливі мешканці України, але без близьких контактів (народи Африки на південь від Сахари).

До *кластеру 4* належать народи, щодо яких серед опитаних панує середня інтолерантність та середньовиражена національна відокремленість – представників цих народів сприймають переважно як потенційних мешканців України (турки та народи Кавказу).

У *кластері 5* — народи, які мають яскраво виражену національну відокремленість і посередньо толерантне ставлення серед столичних студентів, вони сприймаються лише як можливі мешканці України, але без близьких контактів (перси, афганці, араби та індопакистанці).

З-поміж основних причин неприязного ставлення київських студентів до іноземців (рис. 7) найсильнішими є такі: несприйняття на фізичному рівні (не подобається зовнішність, манера спілкування тощо); недотримання усталених в українському суспільстві норм поведінки; релігійний фактор. Найслабкіший фактор, що впливає на неприязне ставлення до іноземців — конкуренція на ринку праці.

Порівнюючи вищезгадані фактори з факторами неприязні, що вказували київські студенти у 2009 р., можна помітити, що у групі найсильніших

факторів 2009 р. зафіксовано два: недотримання усталених в українському суспільстві норм поведінки (що залишається сильним і понині); страх тероризму — відгомін реакцій на терористичні акти 11 вересня 2001 року, що на сьогоднішній день дещо вщух. А серед найслабших у 2009 р. виділялись фактор несприйняття на фізичному рівні (зовнішні відмінності) та релігійний фактор, які у 2018 р. стали одними із найсильніших. Посилення несприйняття антропологічних рис і віросповідань іноземців є безумовно тривожними знаками для київського студентства, оскільки це граничить із расизмом та релігійною нетерпимістю, що раніше не було притаманним українським студентам. Таким чином, у період 2009—2018 рр. відбулася часткова поляризаційна реверсія (коли найслабкіші у 2009 р. фактори стали одними із найсильніших у 2018 р.), що є наслідком імміграційної кризи в Європі 2015—2016 років та її висвітленням у ЗМІ, соціально-економічної і військово-політичної кризи в Україні та ряду інших чинників. За досліджуваний період відбулось формування негативних стереотипів серед столичного студентства, що дуже непокоїть, оскільки ці стереотипи поширені в освіченій частині нашого суспільства, і є небезпечними, а тому потребують протидії шляхом просвітницької роботи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Становище іммігрантів в українському суспільстві залежить від ставлення українців до іноземців. Матеріали досліджень 2005, 2009 та 2018 рр. показали, що ставлення київського студентства до чужонаціонального населення з кожним роком стає все толерантнішим, хоча спектр виміру цієї толерантності доволі широкий і залежить від зовнішніх відмінностей іноземців, їхніх норм поведінки, релігійної приналежності, а також багатьох упереджень і фейкових уявлень про культуру і традиції народів із країн, що розвиваються.

Порівняння даних трьох опитувань засвідчує зменшення конфліктності, покращення міжетнічної комунікативності, зростання дружності у міжнаціональних відносинах. Однак досить високою є частка респондентів, які у ставленні до іноземців не визначилися, тобто стосунки столичного студентства та іммігрантів перебувають на стадії формування. Рушієм відходу від стереотипів є студентство, яке частіше спілкується з іноземцями, тому ставиться до них доволі толерантно і готове бачити їх в українських ЗВО.

Покращення ставлення київських студентів до іноземців можливе за рахунок покращення обізнаності студентства щодо культури, традицій, побуту та історії інших національностей. Для цього в столичних ЗВО необхідно організовувати різні культурні, зокрема гастрономічні заходи, освітні курси та інше, де б студенти знайомилися з культурною спадщиною інших народів та могли поспілкуватися. Адже, як вказують наведені результати опитування 2018 р., фактор частоти спілкування з іноземцями є одним із найсильніших у формуванні дружніх міжетнічних стосунків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джавахишвили Н. Этнорелигиозные стереотипы грузинских студентов // Социологические исследования. — 2005. — № 3. — С. 107—112.
2. Мукомель В.И. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) // Социологические исследования. — 2005. — № 2. — С. 56—66.
3. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и анти-семитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 26—45.
4. Панина Н.В., Головаха Е.И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Социологический журнал. — 2006. — № 3—4. — С. 102—126.
5. Блинова О.Є. Психологічні умови толерантності студентів у міжетнічній взаємодії // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: зб. наук. праць. — 2009. — № 26 (50). — Ч. 1. — С. 166—170. — (Серія № 12: Психологічні науки).
6. Мотунова І.Г. Міжетнічні відносини в українських університетах: готовність до іншого // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. — 2014. — № 15, Вип. 281. — С. 533—544.
7. Кобзін Д.О., Шейко Р.В., Мартиненко О.А., Белоусов Ю.Л. Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. Результати соціологічного дослідження. — Харків, 2008. — 43 с.
8. Погода Т.А. Міжетнічні відносини у студентському середовищі // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 2 (14). — С. 94—103. — <https://doi.org/10.15407/dse2010.02.094>
9. Міжетнічні упередження в Україні, 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=793&page=1&fbclid=IwAR1VsZis6HWjZNVztd2ivyOqNiUULLmTn4BbgPUt90uUvrllkXcCBFlfU8> (дата звернення: 13.08.2019).
10. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992—2016 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> (дата звернення: 13.08.2019).

REFERENCES

1. Dzhavahishvili, N. (2005). Ethnoreligious stereotypes of Georgian students. *Sociological Studies*, 3, 107-112 [in Russian].
2. Mukomel, V.I. (2005). Facets of intolerance (migrantphobias, ethnophobias). *Sociological Studies*, 2, 56-66 [in Russian].
3. Panina, N. (2005). Factors of national identity, tolerance, xenophobia and anti-Semitism in modern Ukraine. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 26-45 [in Russian].
4. Panina, N.V., & Golovaha, E.I. (2006). National tolerance and identity in Ukraine: The use of social distance scale in social monitoring research. *Sociological Journal*, 3-4, 102-126 [in Russian].
5. Blynova, O.Ye. (2009). Psychological conditions of students' tolerance in interethnic interaction. *Dragomanov NPU Scientific Journal (Series No. 12: Psychological Sciences)*, Vol. 26 (50), 1, 166-170 [in Ukrainian].
6. Motunova, I.H. (2014). Interethnic Relations in Ukrainian Universities: Readiness for Another. *Contemporary social problems in measuring the sociology of management*, Vol. 15, 281, 533-544 [in Ukrainian].
7. Kobzin, D.O., Sheiko, R.V., Martynenko, O.A., Belousov, Yu.L. (2008). *Xenophobia in the context of the poly-ethnicity of Ukrainian society. Results of sociological research*. Kharkiv [in Ukrainian].

8. Pogoda, T.A. (2010). Interethnic Relations in the Student Environment. *Demography and social economy*, 2(14), 94-103. - <https://doi.org/10.15407/dse2010.02.094> [in Ukrainian].
9. *Ethnic prejudice in Ukraine, 2018*. (2018). Retrieved from <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&at=reports&id=793&page=1&fbclid=IwAR1VsZis6HWjZNVzztd2ivyOqNiUULLmTn4BbgPUt90uUvrIlkXcCBFlfU8> [in Ukrainian].
10. *Results of national annual monitoring surveys 1992-2016* (2016). Retrieved from <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.05.2019

O.K. Havryliuk, PhD student
Taras Shevchenko National University in Kyiv, Faculty of Geography
03127, Kyiv, Hlushkova Avenue, 2a
E-mail: oleksii.havryliuk.ukr@gmail.com
ORCID 0000-0002-7567-0282

TOLERANCE AND XENOPHOBIA IN INTERETHNIC RELATIONS OF KYIV STUDENTS

The article analyses the data of several sociological surveys of Ukrainian students in Kyiv in 2005, 2009 and 2018 (with the main focus on the analysis of the data of the last survey), which were conducted by the staff of the department for migration studies (Institute for Demography and Social Studies, Kyiv). The key goals of the paper are to identify the features of interethnic relations at institutions of higher education in Kyiv; to determine the attitude of Ukrainian students in Kyiv to foreigners; to assess the character of changes in the attitude of Ukrainian students in Kyiv to foreigners for the last decade. Novelty of research: in the article, the intolerance index was calculated by the author's method and performed a comparative analysis of the results of several waves of Kyiv student surveys. Comparison of the results of the survey in 2018 with previous polls indicated an improvement in the attitude of students at institutions of higher education of the capital towards foreigners - reducing conflict, increasing friendship in interethnic relations and so on. Also, after the intolerance index and xenophobia index were calculated, it was found out the main factors influencing the attitude of Ukrainian students to foreigners, such as the respondent's gender, the experience and frequency of respondents' communication with foreigners, the respondent's place of residence before admission to the institution of higher education. As a result of building a complex profile of the attitude of Kyiv students to foreigners, it was identified 5 clusters of nations by the character of the perception of different ethnic groups. It has been established that despite the general improvement in the attitude of Ukrainian students in Kyiv to foreigners for the past decade, negative xenostereotypes have formed in the student environment that border on racism and religious intolerance, which is alarming and requires immediate opposition through educational work. It has been found out that the possibility of integrating foreigners into Ukrainian society is influenced by the socio-economic and geopolitical situation in Ukraine, the immigration crisis in Europe, domestic and foreign media content.

Keywords: Kyiv students, foreigners, (in)tolerance, Bogardus social distance scale, xenophobia, interethnic relations.

**Ганна Герасименко. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ВІДПОВІДЬ
НА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО В ПРИВАТНОМУ СЕКТОРІ:
ЗАКЛИК ДО ДІЇ**

UNFPA Ukraine. — Київ, 2019. — 64 с.

Дослідницька робота та публікація цього дослідження були здійснені за фінансової підтримки уряду Великої Британії на замовлення *UNFPA*, Фонду ООН у галузі народонаселення, у співпраці з Центром «Розвиток КСВ». Матеріали, висновки та рекомендації, викладені в даній публікації, відображають погляди авторів, та не обов'язково є відображенням офіційної позиції уряду Великої Британії, *UNFPA* або Центру «Розвиток КСВ». Дослідження «Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дій» було проведено з метою виявлення найбільш актуальних гендерних проблем, із якими можуть стикатися працівники та працівниці приватного сектору України, а також пошуку можливих відповідей компаній на ці виклики. В дослідженні розглядаються питання рівного ставлення до жінок і чоловіків, які працюють у компаніях в Україні, у тому числі стосовно можливостей поєднання професійних і батьківських обов'язків, а також наслідки домашнього насильства для професійного життя постраждалих.

**ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ VS СОЦІАЛЬНА
СПРАВЕДЛИВІСТЬ: ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
НА ЕТАПІ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ: колективна монографія**

НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. — Київ, 2019. — 350 с.

Суперечливу єдність економічної ефективності та соціальної справедливості розглянуто як чинник еволюціонування економічних систем. Визначено прийнятний ступінь економічної нерівності у контексті соціальної справедливості та забезпечення сталого людського розвитку, окреслено соціально-демографічні передумови активізації людського потенціалу в Україні. Ключовим механізмом досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності визначено публічно-приватне партнерство. Принцип справедливості розкрито як основу вдосконалення правового забезпечення управління економікою, обґрунтовано провідне значення дотримання справедливості оподаткування як чинника підвищення інвестиційної привабливості України. Для фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і соціальної політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ ДІТЕЙ УКРАЇНИ.

Національна доповідь

Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. — Київ, 2019. — 124 с.

Національна доповідь «Цілі сталого розвитку для дітей України» надає бачення орієнтирів розвитку дітей та молоді в контексті досягнення Україною Цілей сталого розвитку (ЦСР). У доповіді наведені стратегічні завдання розвитку дітей та молоді з урахуванням специфіки трансформаційних перетворень. Ця Доповідь може слугувати підґрунтям для розроблення стратегій і програм, спрямованих на зміцнення людського капіталу країни. У 2019 році світова спільнота відзначає 30-річчя Конвенції ООН про права дитини. Перша тематична доповідь з ЦСР має привернути увагу українського суспільства до нагальних питань захисту прав дитини та створення умов для гармонійного розвитку дітей та молоді.

Доповідь розроблено Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, Міністерством соціальної політики України та Державною службою статистики України спільно з Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Українським центром соціальних реформ, Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка та Представництвом Дитячого фонду ООН в Україні.

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МІГРАЦІЙНИЙ ВИМІР. Національна доповідь

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2018. — 396 с.

Стрижнева ідея цієї доповіді полягає в тому, що міграція — не проблема, котра потребує розв'язання, а реальність, із якою належить рахуватися і яку необхідно облаштовувати. На думку вчених, сьогодні основне завдання державної міграційної політики має полягати в забезпеченні найповнішого використання позитивного потенціалу міграції одночасно з мінімізацією її негативних наслідків. У доповіді обґрунтовано напрями міграційної політики нашої держави. Вказано, що вона має спрямовуватися на зменшення відтоку населення, сприяння поверненню мігрантів, передусім тимчасових трудових, і заохочення імміграції працівників, яких потребує економіка, інтеграцію мігрантів в інтересах і окремих осіб, і громад їх вселення. У сфері внутрішньої міграції до найнагальніших завдань учені віднесли надання допомоги, облаштування, забезпечення зайнятості, доступу до медичної допомоги, освіти, соціальних послуг внутрішньо переміщених осіб.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДОМОГОСПОДАРСТВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕСЕЛЕНИХ ОСІБ — БЕНЕФІЦІАРІВ ДОПОМОГИ МБФ «КАРІТАС УКРАЇНИ». За ред. О. В. Позняка

Міжнародний благодійний фонд «Карітас України», Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2018. — 56 с.

Досліджуються проблеми внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які отримали допомогу від МБФ «Карітас України», що є частиною однієї з найбільших у світі

міжнародної мережі благодійних організацій. Розглядаються питання соціально-демографічних характеристик, добробуту, умов життя, потреб бенефіціарів «Карітасу» та їхніх планів на майбутнє.

Дослідження спирається на результати обробки вибіркової сукупності анкет, які заповнювалися при зверненні ВПО за допомогою. Здійснено порівняльний аналіз контингенту бенефіціарів допомоги МБФ «Карітас України» і загальної сукупності ВПО. Розроблено пропозиції щодо політики соціального захисту уразливих категорій переселенців, а також поліпшення обліку осіб, які отримують допомогу від «Карітасу».

Для наукових працівників (демографів, економістів, географів, соціологів, правників), державних службовців, викладачів та студентів закладів вищої освіти, усіх, хто цікавиться проблемами внутрішньо переміщених осіб.

Ганна Герасименко. КОРУПЦІЯ ОЧИМА ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ. Звіт

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). — Київ, 2018. — 68 с.

Дослідження «Корупція очима жінок і чоловіків» спрямоване на оцінку сприйняття корупції жінками і чоловіками та впливу корупційних практик на їх життя. Результати аналізу дозволять більш ефективно спрямувати спільні зусилля всіх заінтересованих сторін щодо протидії корупції, просування гендерної рівності та розширення можливостей жінок.

Дослідницька робота та публікація цього звіту здійснені в рамках проекту «Прозорість і доброчесність публічного сектору», який виконано за Програмою розвитку ООН в Україні та профінансовано Міністерством закордонних справ Данії протягом 2015—2018 рр.

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ МАСКУЛІННОСТІ: СТАВЛЕННЯ ЧОЛОВІКІВ ДО ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ ТА НАСИЛЬСТВА ЩОДО ЖІНОК. Звіт

Фонд ООН в галузі народонаселення (UNFPA). — Київ, 2018. — 128 с.

Гендерна нерівність виступає одним із головних порушень прав людини, що виявляється в нерівних можливостях жінок і чоловіків у різних сферах суспільного життя, включаючи політичне представництво та участь у прийнятті рішень, економічні можливості та доступ до ресурсів, повноваження на рівні сім'ї та вразливість до дискримінації й насильства. Причини нерівного розподілу повноважень жінок і чоловіків слід шукати в патріархальних нормах, які закріплюють за представниками різних статей певні соціальні ролі та моделі поведінки, прийнятні для суспільства. У минулому визнання цих проблем та просування гендерної рівності сприймалося переважно як «жіноче питання», а гендерні програми зосереджувалися на покращанні становища жінок. Разом із тим, просування гендерної нерівності уможливується лише за умови зміни світоглядних настанов усіх громадян, тому протягом останніх десятиліть все ширше визнається необхідність залучення чоловіків до просування гендерної рівності, зокрема активної участі в заходах політики подолання та попередження гендерно зумовленого насильства.

Одним зі шляхів започаткування дискусії щодо ролі чоловіків, їхніх обов'язків та потенціалу в просуванні гендерної рівності є дослідження культури маскулінності, в рамках якої визначаються та закріплюються панівні ролі, моделі поведінки та ставлення чоловіків. Застосування такого підходу означає визнання, що процес формування чоловічої ідентичності перебуває під постійним тиском суспільства, яке вимагає відповідності поведінки певним настановам та очікуванням. Соціалізація чоловіків розпочинається в ранньому дитинстві та зазнає численних впливів, серед яких — особливості виховання та успадкований досвід подружніх стосунків у батьківській родині, шкільне середовище та стосунки з однолітками, відносини на ринку праці, інформаційне середовище та засоби масової інформації. Загальноприйнятні норми чоловічої поведінки визначають й певні соціальні очікування щодо рис характеру, настанов та способу життя сучасних чоловіків, які не завжди є сприятливими для їхнього соціального добробуту та якості життя. Зокрема, агресія та схильність до насильства часто сприймаються більшістю людей як негативні сторони чоловічої маскулінної ідентичності.

Дослідницька робота та публікація цього звіту здійснені Українським центром соціальних реформ на замовлення *UNFPA*, Фонду ООН в галузі народонаселення за сприяння Департаменту з питань міжнародного розвитку Уряду Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (*UK DFID*).

О.О. Борзенко, Т.П. Богдан, О.М. Шаров та ін.
РОЗВИТОК ФІНАНСОВИХ ІНСТИТУТІВ ЄС ТА ВИКЛИКИ
ДЛЯ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: монографія

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2019. — 372 с. [Електроний ресурс]. —
Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/mg/312.pdf>

Ідентифіковано напрями розвитку і механізми позитивних зрушень фіскальних інститутів ЄС та наднаціональних фіскальних норм, правил, процедур і суверенних інститутів держав — членів ЄС; з'ясовано особливості та основні прояви процесу трансформації банківської системи ЄС у напрямі вдосконалення Валютного союзу та створення Банківського союзу; визначено загальні критерії, принципи і підходи до регулювання ринку цінних паперів і страхового ринку країн ЄС, а також перспективи формування єдиного ринку капіталу ЄС; передбачено напрями подальшого розвитку процесів у сфері фінансового регулювання ЄС та його потенційного впливу на фінансову систему України з урахуванням продовження процесу євроінтеграції.

Розроблено та створено науково-аналітичну базу для моніторингу і прогнозування якісних динамічних змін фінансових інститутів ЄС, а також ідентифікації поточного і перспективного впливу фінансових інститутів ЄС на систему фінансового регулювання в Україні з огляду на необхідність виконання Україною положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також подальшого вдосконалення національних фінансових інститутів при підготовці України до вступу в ЄС.

Монографія буде корисною для наукових співробітників, державних службовців, викладачів, аспірантів, які цікавляться проблематикою розвитку фінансових інститутів ЄС та фінансовою політикою України.

**Т.В. Бурлай. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА: монографія**

НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2019. — 364 с.

Розкрито змістові та оціночні характеристики соціально-економічної конвергенції. Виявлено специфіку міжкrajнних конвергенційних процесів у Євросоюзі з виокремленням досвіду новоінтегрованих постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи. З'ясовано умови та механізми конвергенції соціально-економічних систем України і ЄС, а також ризики потрапляння України в пастку дивергентності та шляхи її уникнення.

Для фахівців у галузі державного управління, макроекономічного моделювання та міжнародних економічних відносин, науковців, викладачів.

**УКРАЇНСЬКИЙ РИНОК ПРАЦІ: ІМПЕРАТИВИ ТА МОЖЛИВОСТІ
ЗМІН: колективна монографія. За ред. І.Л. Петрової, В.В. Близнюк**

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2018. — 356 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf>

Виявлено основні тенденції розвитку вітчизняного ринку праці, показано причини його кризового стану, визначено імперативи подальшого розвитку (ефективну зайнятість, політику адекватної оплати праці; створення гідних робочих місць, випереджальне зростання продуктивності праці, інноваційні процеси у сфері праці). Проаналізовано структурно-динамічні зміни на ринку праці, визначено їх якісні та кількісні параметри і ризики, пов'язані зі структурними та циклічними змінами в економіці та на ринку праці. Досліджено інноваційний сегмент ринку праці, встановлено імперативи та можливі сценарії його розвитку, розкрито зміст нових форм зайнятості, розроблено пакет заходів щодо регулювання ринку інноваційної праці в Україні. Реалізовано підхід до оцінювання та удосконалення політики регулювання доходів населення в контексті імперативу гідної оплати праці. Обґрунтовано ключові напрями гуманізації українського ринку праці як соціального імперативу: реформування системи освітньої та професійно-кваліфікаційної підготовки, розвиток соціального діалогу, соціалізацію умов праці. Висвітлено глобалізаційну перспективу ринку праці України. Доведено вплив трудової міграції на трансформацію ринку праці.

Для науковців, органів державної та виконавчої влади, викладачів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей, а також усіх, кого цікавлять проблеми імперативів розвитку та можливостей змін ринку праці в Україні.

**О.В. Степанова. ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ
ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ФІСКАЛЬНОГО ПРОСТОРУ: монографія**

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2018. — 376 с.

Викладено теоретичні та методологічні засади фінансування соціальних функцій держави в умовах трансформації фіскального простору. Виявлено проблеми фор-

мування та використання фіскального простору для фінансування соціальних функцій держави, а також запропоновано принципи діагностики потенціалу фіскального простору для охорони здоров'я. Розроблено методологічні підходи до формування сценарних прогнозів впливу фінансування системи охорони здоров'я на стійкість державних фінансів на довгострокову та середньострокову перспективу в контексті становлення економіки довголіття та старіння населення. Обґрунтовано особливості децентралізації фіскального простору для фінансування соціальних функцій держави.

Для науковців-фахівців і працівників органів державного управління та місцевого самоврядування, фахівців з питань бюджету і фінансування системи охорони здоров'я та соціального захисту, викладачів, аспірантів, а також широкого кола читачів, які цікавляться означеною проблематикою.

О.Ф. Новікова, О.В. Панькова, О.Ю. Касперович, О.В. Іщенко.
**МОДЕРНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН:
ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ КОНСТРУКТИВНОЇ САМООРГА-
НІЗАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ. Наукова доповідь**

НАН України, Інститут економіки промисловості. — Київ, 2019. — 85 с.

Наукова доповідь містить комплексну діагностику стану, динаміку змін у системі соціально-трудова відносин (далі — СТВ) України, розкриває чинники соціально-трудова конфліктності на підприємствах вітчизняної промисловості, а також перспективи залучення потенціалу конструктивної соціальної самоорганізації сторін соціального діалогу на потреби модернізації системи СТВ. За результатами проведеного дослідження авторами запропоновано та обґрунтовано практичні рекомендації та пропозиції сторонам соціального діалогу щодо удосконалення колективно-договірного регулювання, застосування оптимальних комунікаційних стратегій для здійснення успішних модернізаційних змін на засадах соціального діалогу, соціальної відповідальності, публічного партнерства в умовах євроінтеграції.

**Ю.М. Харазішвілі. СИСТЕМНА БЕЗПЕКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ:
ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНКИ, РЕЗЕРВИ ТА СТРАТЕГІЧНІ
СЦЕНАРІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ: монографія**

НАН України, Інститут економіки промисловості. — Київ, 2019. — 304 с.

Запропоновано сучасну концепцію сталого розвитку з позицій безпеки, яка містить загальне системне уявлення про шляхи переходу від поточного становища об'єкта управління до бажаного. Обґрунтовано необхідність дотримання меж безпечного існування динамічних економічних систем, що пов'язує проблему сталого розвитку з проблемою безпеки. Викладена концепція базується на методології ідентифікації та стратегування сталого розвитку з позицій безпеки й адаптивних методів регулювання щодо теорії управління для наукового обґрунтування стратегічного планування на середньо- та довгострокову перспективу. Запропоновано враховувати тіньові індикатори у складових сталого розвитку для розкриття адекватності реального стану економіки за допомогою розробленого методу її оцінки та детінізації. Доведено порушення загальності макроекономічної тотожності ви-

значення ВВП за методом кінцевого використання на регіональному рівні та на основі цього запропоновано метод визначення тіньового чистого експорту через порушення на митниці та в міжрегіональному русі товарів і послуг. Продемонстровано можливості застосування викладених підходів на різних рівнях економічної діяльності. Розкрито подвійну роль тіньової економіки: як перешкоди сталому розвитку і як суттєвого резерву модернізації та зростання економіки України.

Для керівників центральних і місцевих органів влади, науковців, фахівців у сфері сталого розвитку, економічної безпеки та тіньової економіки.

СТАЛЕ ЕНДОГЕННЕ ЗРОСТАННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: монографія. За ред. І.З. Сторонянської

НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». — Львів, 2019. — 501 с.

Визначено детермінанти сучасної моделі ендогенного зростання регіонів, які узгоджуються з цілями концепції сталого розвитку, інклюзивного зростання та враховують сучасні закономірності регіонального розвитку, зокрема: просторова концентрація економічної активності; продуктивність економічних ресурсів; якість і мобільність людського потенціалу; ступінь екологізації економіки регіонів; якість системи управління регіональним розвитком. Обґрунтовано концептуальні засади взаємозв'язку фінансової децентралізації як інструменту регулювання (умови) та розвитку регіонів. Сформовано методологічний інструментарій дослідження інклюзивного розвитку як сучасної платформи формування моделі сталого зростання економіки. Розглянуто регіон у контексті зобов'язань щодо усунення проблем екологічного, соціального, економічного характеру та практичної реалізації головних імперативів сталого розвитку. Розроблено новий підхід до визначення закономірностей у розвитку промислового сектору економіки крізь призму активності й ефективності його функціонування на мезорівні.

Обґрунтовано напрями удосконалення державної регіональної політики в умовах реалізації моделі сталого ендогенного зростання регіонів, які спрямовані на модернізацію механізмів реалізації регіональної політики. Запропоновано напрями активізації процесів інтернаціоналізації підприємницької діяльності в прикордонних регіонах України з метою їх активного включення в глобальні ланцюги доданої вартості.

І. Тимечко. ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА У ТРАНСКОРДОННОМУ ПРОСТОРИ: ЧИННИКИ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ: монографія

НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». — Львів, 2019. — 444 с.

Представлено результати дослідження теоретичних і прикладних аспектів життєдіяльності територіальної громади у транскордонному просторі. Обґрунтовано концептуальні положення життєдіяльності територіальної громади у транскордонному просторі, розкрито сутність територіальної громади та особливості її життєдіяльності, а також підходи до дослідження її розвитку. Акцентовано увагу

на взаємодії суб'єктів економічних відносин у транскордонному просторі. Висвітлено особливості життєдіяльності територіальних громад в умовах наявності та використання спільних ресурсів. Значне місце відведено територіальній громаді як суб'єкту транскордонного співробітництва в умовах реалізації Державної регіональної політики України. Означено інструменти та механізми розвитку територіальної громади на основі активів у транскордонному просторі. Запропоновано розробку концептуальних засад розвитку територіальної громади у транскордонному просторі.

Для науковців, працівників органів влади та місцевого самоврядування, громадських об'єднань, які зацікавлені в забезпеченні життєспроможності територіальних громад України.

МІГРАЦІЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ УКРАЇНИ: МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ: монографія. За ред. У.Я. Садової

НАН України, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». — Львів, 2019. — 263 с.

Монографію присвячено теоретичним засадам досліджень механізму регулювання міграції населення в умовах трансформації регіональних ринків праці. Визначено роль міграції у розвитку територіальної суспільної системи, зокрема як демографічної й соціо-економічної (трудової) підоснови територіальної організації й розвитку територіальної міграційної системи. Сформовано методичні основи оцінювання ефективності механізму регулювання міграції населення та дослідження міграційного потенціалу, а також методичне забезпечення інформаційного моніторингу міграційних процесів в умовах трансформації ринків праці та обчислення індексу регіональної міграційної привабливості регіональних ринків праці в розрізі окремих територій України. Обґрунтовано головні положення концепції регіональної політики створення нових робочих місць як інструменту регулювання міграційної активності населення, що сприятиме формуванню нових підходів до реалізації державної міграційної політики України.

Призначено для працівників органів державного управління, представників бізнесу та громадських організацій, науковців, викладачів, аспірантів, студентів економічних спеціальностей.

ЖІНКИ ТА ЧОЛОВІКИ В ЕНЕРГЕТИЧНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ. За ред. Г. Герасименко

Представництво Фонду ім. Г. Бьоля в Україні. — Київ: ВБ «АВАНПОСТ-ПРИМ», 2019. — 92 с.

Дослідження «Жінки та чоловіки в енергетичному секторі України» було виконано у 2018 — початку 2019 рр. Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України» за підтримки Фонду ім. Г. Бьоля для того, щоб виявити найбільш актуальні гендерні проблеми у сфері працевлаштування в енергетичному секторі України та знайти можливі шляхи їх вирішення для забезпечення сталого і соціально справедливого розвитку української енергетики. Партнерами до-

слідження були ГО «Жіночий енергетичний клуб України» та Апарат Урядової уповноваженої з питань гендерної політики.

Енергетичний сектор традиційно характеризується гендерним дисбалансом, і найбільше ці тенденції простежуються в добувній промисловості. Особливості зайнятості населення на енергетичних підприємствах зумовлюють сприйняття цього виду економічної діяльності як традиційно «чоловічого»: чоловіки не лише переважають у складі зайнятих у секторі, а й посідають більшість керівних посад різного рівня. Саме у добувних галузях промисловості спостерігається й найбільший гендерний розрив у рівні заробітної плати, який помітно перевищує середнє економічне значення. Неврахування гендерних факторів в енергетичній політиці призводить до неповного використання людського потенціалу зайнятого населення, недостатнього врахування потреб та інтересів жінок і чоловіків під час формування стратегій розвитку галузі. При впровадженні гендерного підходу до енергетичної політики та стратегій розвитку окремих підприємств, першочергові зусилля слід спрямовувати на запобігання будь-яким проявам дискримінації за ознакою статі, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків в ухваленні управлінських рішень, сприяння гармонійному поєднанню професійних і сімейних обов'язків працівників і працівниць енергетичного сектора. Результати дослідження можуть бути використані під час розробки гендерних стратегій і програм в енергетиці. Вони становитимуть інтерес для підприємств енергетичного сектора, органів державного управління, освітніх закладів, правозахисних і наукових кіл, медіа, а також широкого загалу.

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 21 сторінки (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

Автор може робити посилання в Літературі *на свої наукові твори*, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилені.

на або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилай на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. *The scheme of situation of abbreviations*, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — *in three languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- ▶ Theoretical issues of demography;
- ▶ Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- ▶ Socio-demographic structures and population quality;
- ▶ Human development;
- ▶ Formation of social capital;
- ▶ The level and quality of life;
- ▶ Poverty and social reproduction;
- ▶ The labour market;
- ▶ Socio-demographic policy;
- ▶ Social protection;
- ▶ Gender studies;
- ▶ Social infrastructure development;
- ▶ Socio-demographic forecasting;
- ▶ Quantitative methods in the social and demographic research;
- ▶ Information support for socio-economic and demographic research;
- ▶ Regional socio-demographic research;
- ▶ Socialization potential;
- ▶ Social responsibility.

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Польща), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (2013).
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>, (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2016).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://www.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *А.І. Радченко*

Технічний секретар редакційної колегії *Г.О. Москаленко*

Редактор-перекладач англ. тексту *Т.О. Охмакевич*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Коваленко*

Підп. до друку 06.03.2020 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Друк офс. Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00.

Тираж 150 пр. Зам. № 5983

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001